

1954:3

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. XLI

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

Књ. 9

Уредник
Академик ПЕТАР С. ЈОВАНОВИЋ
Управник Географског института С. А. Н

Примљено на VI скупу, 8-VI-1954 год.,
Одељења природно-математичких наука

БЕОГРАД
1954

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

RECUEIL DE TRAVAUX

T. XLI

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE

№ 9

Rédacteur

P. S. JOVANOVIĆ

Membre de l'Académie

Directeur de l'Institut de Géographie

Accepté à la VI séance. de la Classe des sciences mathématiques
et naturelles de l'Académie serbe des Sciences, le 8 juin 1954

Београд
1954

ESIMETIM
GEOGRAPSKOG IN
JOVANOVIC
L. Broj 761. Tij.

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Стр.

1.	Д-р <i>Милосав Лућовац</i> , Слив Млаве — — — — — — — — — —	1
	<i>D-r Milosav Lutovac</i> , Les caractères géographiques et économiques du bassin de la Mlava — — — — — — — — — —	74
2.	<i>Милорад Васовић</i> , Привредно-географска проматрања слива Раље и Јазаве	79
	<i>Milorad Vasović</i> , Traits distinctifs de la géographie économique des bassins de la Rajla et de la Jezava — — — — — — — — — —	117
3.	<i>Бранимир Љ. Даквић</i> , Привредно-географска карактеристика слива Раванице	121
	<i>Branimir Lj. Dakić</i> , Géographie économique du bassin de la Ravanica —	159
4.	<i>Мирослав Милојевић</i> , Привредно-географска карактеристика слива Крагујевачке Раче	163
	<i>Miroslav Milojević</i> , Géographie économique du bassin de la Krugujevačka Rača — — — — — — — — — —	203
5.	<i>Душан Дукић</i> , Три котлине средњег Унца — — — — — — — — — —	207
	<i>Dušan Dukić</i> , Trois dépressions du cours moyen de l'Unac — — — — —	249

Др. МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ

СЛИВ МЛАВЕ

— привредно-географска проучавања* —

ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Положај и пространство области. — Слив Млаве, област у источној Србији, простире се између сливова Пека на истоку и Мораве на западу и Хомољских Планина, које га одвајају од Црноречке Котлине и Ресаве. Ова област се пружа у правцу тока Млаве, држећи се у горњем вишем делу смера ИЈИ — ЗСЗ, а у доњем нижем ЈЈИ — ССЗ. Највише тачке су врх Бељаница (1336 м) и Црни Врх на Хомољским Планинама (1027 м), а најнижи је код Рама на Дунаву (67 м).

Иако је слив Млаве као такав засебна целина, у њему ипак постоје географске разлике између појединих делова. Јасно се издвајају три таква дела: Хомоље, Млава и Стиг.

Хомоље, котлина оивичена Хомољским Планинама и Бељаницом, у вези је преко ниских превоја са суседним крајевима у долини Пека, Ресаве и Црноречке Котлине. С друге стране, пут који води поред Млаве кроз Горњачку Клисуру, спаја Хомоље са равницом, коју у горњем делу народ зове Млава а у доњем Стиг.

Млава је предео између Горњачке Клисуре и брежуљкастих била која је одвајају од суседних долина Мораве и Пека. Тамо где се ове две косе највише приближују, између Рашанца и Црљенца, завршава се Млава и почиње Стиг. Млава има још бољу везу са суседним крајевима него Хомоље, захваљујући ниском побрђу које не прелази висину од 250 м.

Стиг је равница која се протеже поред Млаве све до њеног ушћа; оивичен је са источне и западне стране врло ниским косама, које благо падају и према долини Мораве и према долини Пека. Оне као такве нису препрека за привредне односе.

Из овога се види да је слив Млаве доста разнолик, али узет за себе чини целину, јер су сви крајеви у њему везани један за други. Поред тога долина Млаве има већи географски значај;

* Проучавања области вршена су на терену 1949 и 1950 године.

преко ње се везују и друге области као Доње Поморавље и Пек са Црногорском Котлином, и обрнуто Тимочки басен са Подунављем.

У сливу Млаве који је простран око 1800 км² има 81 село и 3 варошице (Петровац и Жагубица). На том простору живи 121.272 становника у 26.508 кућа, или 67 људи на км². Густина насељености опада, уколико се иде од нижег према вишем делу области, што се види из ове табеле:

	км ²	Насеља	Становника	Ст. на км ²
Стиг	411	28	39.405	98
Млава	798	40	59.667	75
Хомоље	591	15	22.020	37

Грађа и облици рељефа. — У погледу геолошке грађе и рељефа слив Млаве није једноставан. Као што је речено, у њему се запажају три морфолошке и тектонске целине. Хомољска Котлина, Горњачка Пречага и долина Млаве од Горњачке Клисури до Дунава. Поред тога, у сваком од ових делова има крајева са посебним геолошким и морфолошким одликама. Све то указује на сложеност овог слива у физичко-географском погледу. На црте рељефа су били од најважнијег утицаја тектонски процеси, абразија, флувијална и крашка ерозија и денудација, које су се смењивале или упоредо деловале.

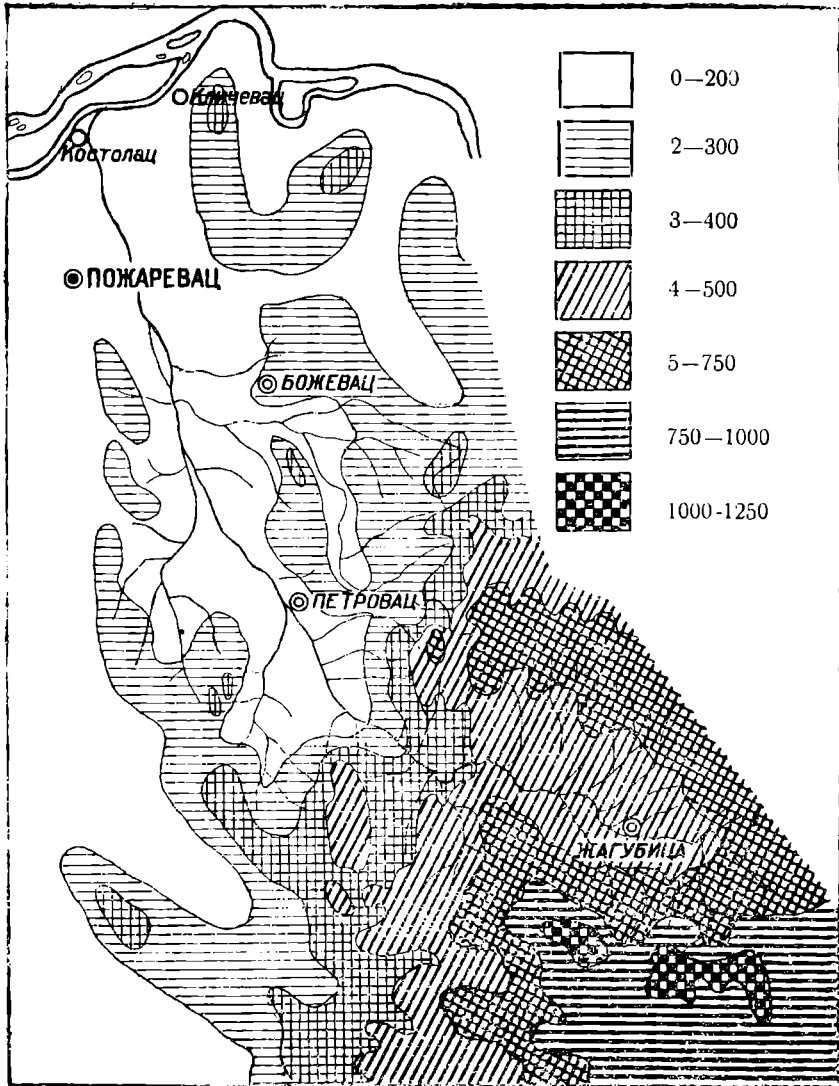
Хомољска котлина је тектонски спуштину између Хомољских Планина и Бељанице. Она је била у плиоцену испуњена водом, после чијег повлачења су остали језерски седименти. Ови, као и терасе, могу се пратити по ободу до 600 м. апсолутне висине. Северни обод Хомољске Котлине — Хомољске Планине — чија се грађа састоји од флиша, кристаластих шкриљаца и еруптивних стена, рашчлањен је многобројним токовима. Он је доста разуђен; у њему се на први поглед истичу површи, са којих се дижу кунаста брда и уобличена узвишења разних висина.

На јужном ободу Хомољске Котлине развијени су крашки облици, поглавито увале и вртаче, као: Речке, Бусовата, Глуве Врпите, Сладаја, Водна, Пиштаљине и друге на Бељаници (1, с. 285—6).

Планински масив између Хомољске Котлине и Млаве у коме је ова река усекла Горњачку Клисуру, дугу 24 км., чини, као што је речено, посебну целину у оквиру слива. Ту се истичу Вукан, Жежевац, Крилаш, Сумуровац, Велики и Мали Крш и други планински врхови. У грађи ових планина учествују поглавито кречњаци, кроз које се местимично пробијају еруптивне стене.

Усред овог масива, тамо где се укрштају два раседа хомољски и крепољинско-крупнајски, јављају се мала проширења у облику котлина; једна је око Крепољинске Реке а друга поред Крупаје; обе су по дну прекривене језерским седиментима и речним наносима.

Долину Млаве од Горњачке Клисуре до Дунава карактеришу у погледу рељефа две ниске планинске греде и пространа равна између њих. Греду правца Брзоходе—Поповац, Мирјево—Чачалица—Сопот—Костолац, која дели слив Мораве од слива Млаве, рашчланили су река Чокордин и мали потоци који утичу у Млаву (Крављи До, Шљивовачки Поток и други водотоци).

Ск. 1. — Рељефна карта слива Млаве

Друго планинско побрђе које гради развође између Млаве и Пека почиње код Мелнице и Рановца, а завршава се у Раму

на Дунаву; и она као и прва постепено прелази у благо-заталасане облике рашчлањене малим потоцима.

Оба ова планинска повијарца спуштају се према Млави у терасама и пространим подовима, док је поред реке рзвијена алувијална раван широка око 5 км.

Када се у целини посматра рељеф овога дела слива Млаве, одмах се запажају благи облици на странама и широка долина између њих, која је била пространи залив Панонског Мора.

Утицаји абразије и акумулације се виде и на саставу земљишта. Преко сарматских слојева наталожени су песак, глина и глинци. Поред тога у Стигу се виде и лесне наслаге у којима су развијени плитки вртачасти облици рељефа (2, с. 7—15).

Клима. — За климу, која је тако важна у проучавању привреде, немамо довољно података који би се непосредно односили на ову област. То важи само за температуре, међутим за падавине могу послужити кишомерне станице у Пожаревцу, Петровцу и Жагубици.

За одређивање температура узете су станице: Љубичево код Пожаревца, Смедерево и Велико Градиште, које су у близини Стига и Млаве. По подацима из Љубичева средње месечне температуре су овако распоређене:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	година
0,6	0,2	5,8	11,6	16,16	20,2	22,8	20,8	17,2	12,3	7,9	1,0	11,3

Овде ваља нагласити, да су годишња кретања температура доста знатна. Максималне температуре падају на јун, а минималне на јануар и фебруар. Апсолутни максимум, 40°C, забележен је 22 јула 1939 г., а минимум — 23,5°C — 14 фебруара 1935 г. Дакле разлика између најтоплијег и најхладнијег дана достиже 63,5°C. Али за привреду имају већи значај температурна колебања у јесен и у пролеће, када утичу на дужу или краћу вегетациону периоду. Средње месечне температуре изнад 5° су од 11 марта до 27 новембра. Међутим температура може пасти на 0°C и раније, што се види из ове таблице.

Година	први дан	мразеви месец	последњи дан	мразеви месец
1932	28	IX	17	III
1933	20	X	20	III
1934	20	X	24	III
1935	13	X	29	III
1936	22	X	9	IV
1937	25	X	14	IV
1938	26	X	20	IV
1939	21	XI	22	IV
1940	—	—	27	IV

Температура може пасти на тачку смрзавања крајем септембра, а у пролеће све до 3 маја. Али је најчешћа појава првих

мразева у последњој трећини октобра, а последњих крајем марта.

У Хомољу, које је ограђено планинама, топлотне прилике су нешто друкчије него у Стигу и Млави. По оскудним подацима средње месечне температуре у Жагубици су:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	година
-2,2	-0,6	6,1	10,6	16,5	19,7	22,6	20,9	16,3	11,3	5,1	0,3	10,5

Из овога се види да је у зимским месецима температура у Хомољу нижа него у Стигу, јер се хладнији планински ваздух спушта у котлину. Међутим, у јулу и августу су топлотне прилике као и у Стигу, док су јесењи и пролећни месеци због веће висине хладнији. Прве слане падају после 20 септембра, а последње се каткад јављају у првој половини маја (3).

Ако се изузму слане које се јављају позно само повремено и које не могу утицати штетно на све усеве и у свим крајевима, онда је вегетациона периода у целој овој области доста дуга — траје скоро девет месеци. Слане повремено могу нанети штету посврћу само у ниским влажнијим крајевима поред Млаве и других река. Ваља овде напоменути да на дужу или краћу вегетациону периоду не утичу само температуре него и количина влаге.

Колика је количина падавина у овој области може се приближно видети из петнаестогодишњих посматрања климатских станица у Пожаревцу, Петровцу и Жагубици.

Средња количина падавина по месецима

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	годишња сума
Пожаревац	40	30	41	45	92	47	52	45	46	64	43	45	622
Петровац	45	38	36	57	104	73	58	59	40	63	41	40	654
Жагубица	39	28	40	62	89	81	64	58	46	63	48	52	670

Ако упоредо посматрамо ове три климатске станице, види се како количина падавина расте идући узводно према Хомољским Планинама. Најмање атмосферских талоба падне у Стигу, нешто више у Млави, а највише у Жагубици. Разуме се, падавинама је још богатији обод Хомољске Котлине.

Средња количина атмосферских талоба се креће од 620 до 750 мм. Кишовитих година падне у Пожаревцу просечно 812, а сушних 459 мм. Распоред падавина по годинама, добима и месецима, од чега зависи вегетација, доста је повољан за све средњеевропске биљне културе, јер највише атмосферских талоба падне у пролеће и лето, а најмање у зиму и јесен. Најкишовитији је месец мај када је усевима влага најпотребнија. Али овде ваља узети у обзир испаравање, које је у летњим месецима најинтен-

зивније. Најсупљи месеци су септембар и јул, што показује индекс суше (4):

	Индекс суше по месецима												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	година
Стиг	50	40,5	33	27	37,5	31	21	21,5	20	30,5	28	49	29,5
Жагувица	43	37	27	32	37	35	21	21	19	33	37	39	30

Из овога се прегледа види да је долина Млаве под утицајем панонског типа климе. Укупна количина падавина је доста мала, али у нормалним приликама довољна за усеве, јер пада највише онда када је влага најпотребнија. Али да ли ће бити довољна та количина киша зависи и од педолошког састава земље и од начина обраде. У алувијалној равни поред Млаве, где је издан ближе површини а земља добра, усеви ретко пате од суше. То донекле важи и за Стиг у ужем смислу речи.

Међутим гајњаче на брежуљкастом делу Млаве још слабије користе падавине: једно што се са стрмих нагиба вода брже слива у долине, и друго што овај тип земље нема толико способности да задржи влагу. Још у већој мери су изражене ове особине на оплодзољеном и скелетном земљишту у Хомољу. Према томе на хумусним земљиштима и алувијалним равнима довољна је количина падавина за успевање свих усева. На гајњачама и подзолима, колебања атмосферских талога се видно осете на усевима; кишовитих година усеви добро роде, док сушних јако подмбаце.

Има случајева да усеви трпе од суше и тамо где је земљиште добро и где пада доста атмосферских талога, као у Горњој Млави, с једне и с друге стране Ждрела. Узрок је томе кошава, која дува у пролеће све до јуна, а каткад и у лето. Овај ветар за два дана исуши земљу као да киша није падала два месеца — кажу сељаци у селу Бистрици. Поред тога, кошава односи најпре снежни покривач, а после ситну земљу. Све то утиче на осиромашавање тла и родност земље.

Из овог прегледа се види да је долина Млаве под утицајем панонског типа климе. Температурни скокови су доста знатни. Ниску температуру у зиму повећавају ветрови северац и кошава. Северац или свињодерац (назван тако по томе што свиње циче, а често и цркавају од велике хладноће), дува са севера уз долину Млаве. Кошава, која се спушта са Хомољских Планина, особито је јака при излазу из Горњачке Клисуре, кроз коју дува великом силином, тако да руши кровове са кућа, ломи дрвеће и односи снег и земљу. Она у летњој половини године ублажава топлоту, те се не осећа онаква оморина као у другим крајевима.

Утицаји климе Панонске Низије осећају се и у количини и распореду падавина. Годишња количина атмосферских талога је доста мала, али је у нормалним приликама довољна за усеве, јер кише највише падају онда када је влага најпотребнија. Али

да ли ће бити довољно потребне влаге не зависи само од количине падавина него и од других услова: педолошког сатава земљишта и начина обраде.

Хидрографија. — Хидрографска мрежа у сливу Млаве је неједнако развијена, што зависи од рељефа и природе стена. У изворишном планинском делу, који је састављен од вододржљивих стена: кристаластих шкриљаца и филита, извори се јављају свуда. Од њих потичу поточићи и потоци и стварају врло густу мрежу водотока. Овим се одликују Хомољске Планине из којих потичу Каменичка, Лазничка, Вуковачка, Јошаничка, Адујевачка, Осаничка, Крепољинска и Брезничка Река. Бељаница је друкчија у овом погледу, јер у њеној грађи преовлађују кречњаци. На њој су извори доста ретки. И тамо где вода избија на површину она после краћег тока понире као у Речкама, Бусовату и неким другим местима. Насупрот, водом је богато подножје ове планине. На додиру страна и Хомољске котлине јављају се врела и јаки извори: Врело Млаве, Крупајско Врело, и извори у Сувом Долу, Изварици и Рибарима.

Изворишна област Млаве су планине и косе које се лучно савијају око ње. Из ових истичу Витовница, Стамница, Шетоњска Река и њихове многобројне притоке. Неке од њих потичу из врела (Шетоњска и Ђовдинска Река).

Речна мрежа се развила и на терцијарном побрђу, где се извори јављају готово свуда на додиру пескова и глина. Најразгранатије су Чокордин и Бусур. Друге, мање реке, чија су изворишта дуж поменутих греда, све су краће и водом сиромашније уколико се приближују Дунаву. На додиру равни и страна избија и неколико јачих извора, као Панарија код села Забрђа и Могила, која тече упоредо са Млавом до утока у ову реку близу Ерадарца. У алувијалној равни и на неким терасама врло су ретки површински извори, али је издан доста плитка, 3—6 метара, те се до воде копањем бунара може лако доћи.

Све ове реке имају незнатан пад при ушћу као и Млава у коју оне утичу. Али не треба узети да је њихов пад свуда такав. У горњем току он износи 3,60%, у средњем 4,33% а у доњем 1,65%. Ове разлике одговарају морфологији и рељефу кроз који оне протичу. Од свога изворишта из врела Млава тече лагано све до улаза у Горњачку Клисур у којој је, разуме се, њен пад већи. Од излаза из ове клисуре она почиње правити окуке „кључеве“ који су све већи уколико се приближују ушћу у дунавски рукавац. Млава се чак и рачва у отоке. Највећа њена отока је Орловачка или Млака између Батуше и Селаковца. Сем тога њеном отоком сада сматрају и Могилу, која је у својем изворишту код В. Црнића, везана кратким каналом за Млаву.

Али за нас овде није важан само пад воде него и њено стање у току године. Проматрања на Млави код Рашанца у времену

од 1925—1940 године показују овакав средњи месечни и годишњи водостај:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Годишње
— 8	14	44	55	46	— 4	— 16	— 29	— 38	— 30	— 25	— 14	0

Апсолутни минимум — 74, био је 25-IX-1924 г., а апсолутни максимум 5,88 см, 17-IV-1940 г. Апсолутна амплитуда износи 6,62 см. Највећи водостаји забележени су у овим данима: 1-VII-1940 г. 284 см, 19-IV-1941 г. 280 см, и 28-II-1942 г. 280 см, а најнижи 12—13-IX-1931 г. 66 см и 28—30-IV-1934 г. — 66.⁵

Из овога се види да високо стање воде у рекама пада на март, април и мај, што одговара пролетњем максимуму падавина и отапању снега. Сем тога, висок водостај се јавља и у најсувљим месецима, што долази као последица наглих плјускова и стрмих нагиба у Хомољским Планинама.

Минимум долази на летње месеце када су испаравање и упијање воде врло знатни. Водостај је незнатан и у октобру, у доба другог максимума падавина. То долази отуда што преко лета исушена земља упија велику количину воде.

Други водостајни минимум изражен је у зимским месецима децембру, јануару и фебруару, онда када атмосферски талози падају у облику снега.

Што се тиче протицаја, на њему се поред климе, запажају утицаји рељефа, геолошког састава и вегетације. Коefицијент протицаја износи 30% падавина. Протицаји воде по подацима хидрометеоролошке службе за период од 1925—1940 године распо-ређени су овако на рекама слива Млаве.

Протицај Млаве и њених пришока у м³ /сек.

Млава	највећи	средњи	најмањи
код Врела	70	1,50	0,40
у Рашанцу	88,0	9,20	1,20
на ушћу	124,0	13,33	1,46

Пришоке Млаве

Лозничка река	4,0	0,6	0,03
Јошаничка	3,0	0,30	0,02
Осаничка	5,0	0,37	0,03
Крепољинска	3,0	0,29	0,03
Крупанска	4,0	0,62	0,21
Бусур	11,0	0,72	0,04
Чокордин	9,0	0,98	0,05
Витовница	7,0	1,93	0,14

Ова табела показује разлике између минималног и максималног водостаја. Ти екстреми су особито изражени на рекама које до-

лазе из Хомољских Планина. Низ стрме и оголене стране, састављене из вододржљивих шкриљаца, вода нагло набуја и појури, али исто тако и брзо спласне. У лето многи извори из планине издани пресуше, а реке једва одржавају ток.

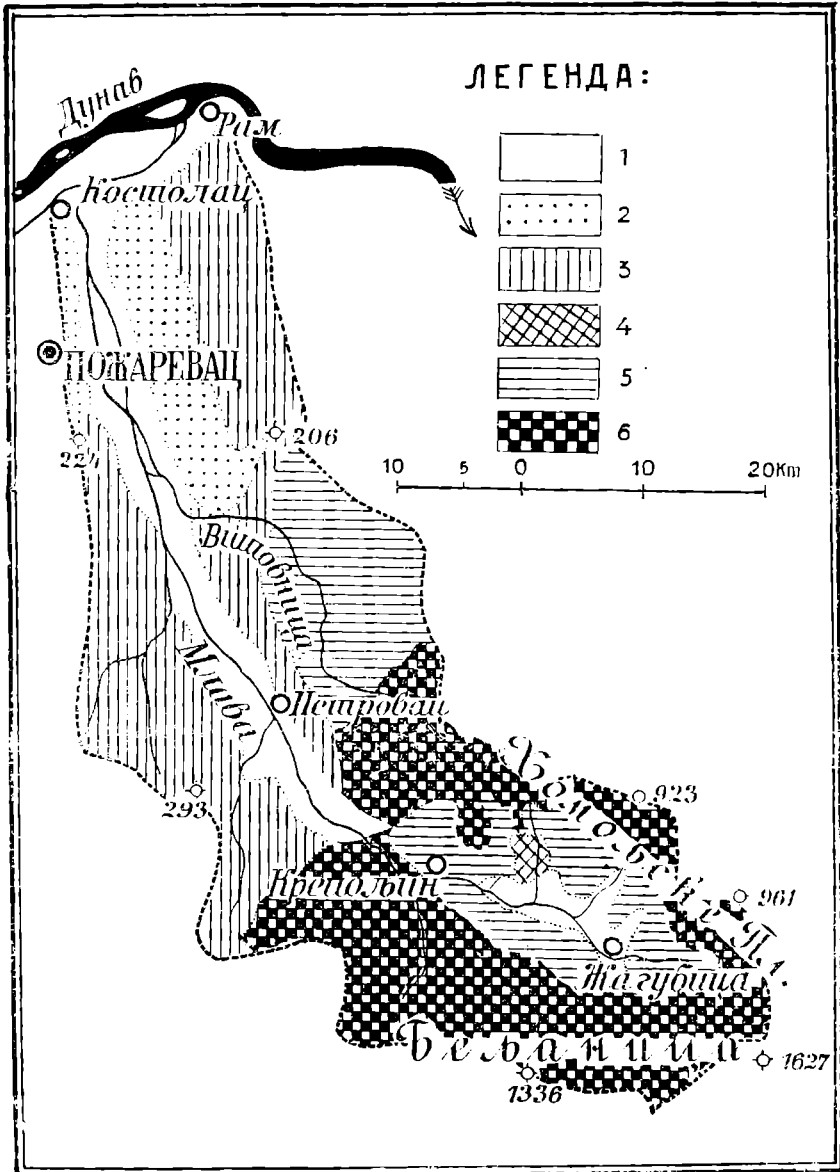
Друкчији је протицај на Крупаји, Млави и Витовници. Оне се хране из врела те у њима има доста воде у лето. Има доста података који сведоче да је протицај воде у рекама ове области сада неправилнији него пре педесет година. То се може објаснити нестанком шума са стрмих положаја у изворишту Млаве и њених притока. Са таквих површина вода се брзо слива, особито кад она падне у облику јаких пљускова и града. У оваквим случајевима набујала вода потече, не само сталним и повременим потоцима, него ствара и нове водотоке, носећи огромну количину наноса којима засипа и издиже речно корито у равни. Због тога настаје изливање воде у раван. Примера ради наводимо да је поред Вуковске Реке било гробље села Вуковца све до пре 30 година, када су га морали напустити због поплава које сада угрожавају и један део овога насеља. Ове појаве се запажају и на свим другим притокама Млаве које долазе из Хомољских Планина.

Велике воде или поплаве јављају се поглавито у пролеће, а повремено и у лето. Њима је изложена алувијална раван око корита. Бусур је 1910 г. однео 10 кућа у Табановцу. У истом селу вода се попела 1940 г. два метра и ушла у куће. Удружени Млава и Чокордин плаве поље испод Рашанца. Када подају кише у пролеће, вода из ових река захвата један део Великог Села. Исто тако Витовница плави село Кулу и њен потес Мртвају. И река Манастирица је 1948 г. поплавила алувијалну раван у селу истог имена. Ове и дуже реке нанесу велику количину муља у Млаву. Ти наноси, као што је речено, издижу дно речног корита, особито у ниском делу равни, и вода се приликом сваке веће поводње разлије по околини. Разуме се, правилном отицају воде сметају и врбаци дуж корита, које поједини саде да би на рачун реке проширили своје ливаде. Сметње бржем протицању су такође воденички јазови и бране, позади којих се узјезери и излије вода.

Летње поплаве, које су по последицама теже него пролетње, долазе изненада, онда кад падну нагли пљускови или град на Хомољским Планинама. Називају их „трешњева“ или „тројичка вода“, по томе што најчешће падају о Тројцама када трешње сазревају. Она може да поплави велики простор око река. Пре 17 година вода је у „међудневици“ (крајем августа) поплавила у селу Маљуревцу цео простор између корита Млаве и данашњег друма који води од железничке станице за село. Чим се чује за јаке пљускове у Хомољу у Стигу тада са страхом очекују поплаву. Пошто је потребно бар 24 часа док вода стигне,

опрезнији људи покаткад на брзу руку покосе ливаде или уклоне пластове са плавних ливада.

Педолошки састав. — Педолошки састав од кога зависи већа или мања плодност, није једноставан у овој области. У до-

Ск. 2. — Педолошка карта слива Млаве

1. алувијални наноси; 2. чернозем; 3, смолице; 4, глина; 5, гајњаче и 6, подзоли

лини Млаве, северно од Горњачке Клисуре и на дну Хомољске котлине преовлађују језерски седименти. Међутим у вишим деловима где није допирало Панонско Море, земљиште се развија на супстрату састављеном од шкриљаца и кречњака. На овим основима су створени под утицајем рељефа, климе, хидрографије разни типови земљишта. Они се разликују по структури и плодности: алувијални наноси — „муљак“, черноземи, смонице, гајњаче, подзоли и скелетна земљишта. Географско распрострањење ових типова поклапа се углавном са рељефом и геоморфолошким облицима. Појас у алувијалној равни поред Млаве, широк 4,5 км, састоји се из плодних наноса, који се после сваке поплаве обнављају. Најплоднији део ове равни је такозвани „муљак“ који је распрострањен у кључевима непосредно поред реке.

Стиг у ужем смислу речи, који се протеже у дужини око 32 а у ширини 5 км, састоји се од леса и преталожених лесних седимената, на чијој је површини под утицајем климе и вегетације створен слој чернозема. Ово земљиште је било врло плодно, али због декалцификације стално губи те особине.

Гајњача прекрива побрђа и брегове изнад алувијалне равни, али овај тип земљишта није свуда једноставан и непрекидан. Местимично се у овој зони јављају смонице састављене од глине и језерског муља. Сем тога доњи делови страна редовно су прекривени делувијалним наносима, који су спрати са већих висина и стрмих нагиба.

У Хомољској Котлини ређају се са висином ови типови: на дну котлине, поред река, су алувијални наноси; затим долази појас језерских седимената на којима су се развили подзоли, гајњаче, а местимично има и смонице. Међутим, на планинским странама се јављају подзоласта и скелетна земљишта. Оподзољена, али ипак плодна земљишта прекривају заравни и благе нагибе као и вртаче на падинама Бељанице. Веома оподозољена и скелетна земљишта јављају се свуда по стрмим странама и врховима са којих је шума искрчена и хумус спрат.

У погледу плодности земљишта, на прво место долази „муљак“, затим алувијални наноси, черноземи у Стигу, смонице, гајњаче и најзад подзоли разних степена.

Рудно богатство. — У овој области су заступљене две групе руда: руде метала и угљеви. Прве су везане за масив Хомољских Планина, а друге за терцијерни басен у Горњој Млави.

Планински венци источно од Хомољске Котлине, у чијој грађи учествују поред шкриљаца и еруптивне стене — андезити и гранити — богати су корисним минералима. Кварцне жице садрже, пре свега, знатну количину злата. У наносима Витовничке, Мелничке, Милатовачке и Јосаничке Реке, које протичу кроз

планине, такође има доста крупних зрна овог метала. Овим се особито одликује Мелничка Река. Да у наносима ових река има доста минерала види се и голим оком, јер ситне честице на сунцу светлудају као варнице. Уосталом, овде је злато испирано у доба Римљана, као и сада. Сем ових запажене су на простору између Крепољина и Сига налазишта и других руда: мангана, халкопирита, хрома, лискуна.⁶ Колике су те резерве злата и других метала утврдиће се тек после подробнијих испитивања.

Терцијерни басен у Горњој Млави, око Петровца, богат је угљем. У њему се јављају три врсте угља различите старости: камени угаљ, чији је постанак везан за горњи карбон, лигнитично-мрки из олигоцене и лигнит из доба доњег сармата.

Наслаге каменог угља које су откривене код Рановца, одличне су каквоће; топлотна вредност се креће између 7166 и 7330 калорија, али су слојеви доста танки (0,40—1,90 м).

Мрки и лигнитично-мрки слојеви угља простиру се по ободу између Рановца и Ждрела. Њима је особито богата околина Мелнице и Стамнице, где су отворени рудници истога имена. Угаљ се јавља у неколико слојева (растављених глинама), чија се дебљина креће од 1,6 до 14 м, а топлотна вредност између 2.600 и 3.800 калорија. Угљеви из Стамнице су нешто бољи него из Мелнице, али је Мелница резервама много богатија. Стручњаци рачунају да у мелничком ревиру има око 14.000.000 тона угља.

Друго налазиште мрког угља је у долини Крупаја, код села Сиге. Топлотна вредност овог угља одговара ископинама из Сењског Рудника (око 5.800 калорија).

Млавски угљарски басен је богат и лигнитима. Његова налазишта су поглавито у средњем делу котлине, на простору Мало Лаоле — Лесковац — Петровац — Кнежица. Дебљина слојева угља се креће од 1,50 до 2 м, а топлотна вредност између 2.627 и 2.973 калорија. Досада су откривене и донекле испитане наслаге лигнита у Малом Лаолу, Лесковцу, Петровцу, Ждрелу, Шетоњама, Дубочкој, Кнежици, Мелници, Трновцу (Жути Брег, Парлози), Старчеву (Бољетински Поток) и Рановцу (Лазарев поток).⁷

Налазишта угља у Млавском басену претстављају велику привредну вредност и по количини и по каквоћи. Услови за искоришћавање су повољни због пада слојева, њихове дебљине и приступачности рудника. Највећи значај у привредном погледу имају резерве мрких и лигнитичко-мрких угљева у Мелници.

Шуме. — Шуме су пре 250 година захватале велики простор у целој области. Њиве су у њима претстављале пропланке. Још у почетку XIX века страни и домаћи путеписци помињу шуме чак и у житородном Стигу. М. Милићевић каже, да је 1815 године биле доста Срба на окупу у луговима моравским и млав-

ским (8, с. 1055). Јоаким Вујић прелазећи Млаву између Калишта и Заове наглашава да је прошао кроз „страшне шуме“ (9, с. 87). Он је у Стигу видео и прекрасне ливаде са „благоветним сенсма“. Три године касније, 1829, пропутовао је једним делом ове области и Ото Дубислав Пирх, који каже да је долина Млаве обрасла густом хрстовом шумом. Затим додаје да је вис, који одваја Млаву од Пека, на многим местима покривен шумом, али местимично и добро обрађен (10, с. 77—8). Из овога се види да је тада густа шума прекривала алувијалну раван око Млаве; на косама, с обе стране долине, било је и њива између гајева, док је Стиг био углавном обрађен. Осамдесетих година прошлог века Милићевић износи да у Кључевима поред Млаве има још лужника, клења, брестова, и друге горе, а на коси Сопоту, где је некада била густа граничева шума, остали су само неки забрани око манастира Заове, Орешковице и Четерешке Цркве. Тада је била оголела и планина Вукан у Горњој Млави, иако није била погодна ни за њиве ни за ливаде. Међутим, Хомоље је и тада било под непрекидним шумама, сем равни око Млаве (8, с. 1025).

Да су шуме раније захватале велики простор види се из топографских назива појединих потеса који су сада засејани разним усевима. О тим шумама свеже је предање у народу. Чак их памте и стари људи. У Буровцу су ми рекли да је земљораднички потес Дубрава—Гај био под граничевом шумом још у доба владавине кнеза Александра Карађорђевића. У Лугу, атару села Кнежице, била је заједничка шума у којој су преовлађивали брест, лужник и горун. Њу су пре 80 година изделили и претворили у њиве и ливаде. На Козјем Грбу и Жежевцу, који су сада потпуно голи, такође су биле густе шуме.

Процес обешумљавања ишао је упоредо са намножавањем становника и преласком са натуралне на робно-новчану привреду. Шуме су претворене у њиве због жита, које је постало важнији предмет трговине него стока. Оне су најпре нестале у правом Стигу. Одржале су се једино на плавним површинама поред Млаве и Могиле, али и овде оне не претстављају јединствен покривач; испрекидане су ливадама и утринама.

По својој саставу ове шуме су хетерогене и по узрасту и по врстама. У њима преовлађује хрст, бели брест, топола и врба. Оне какве такве могу да задовоље уз припомоћ багрема само домаће потребе оних села која су поређана дуж алувијалне равни. Међутим, насеља на источном ободу Стига, која немају шуме, користе за огрев „тулуске“ (корен кукурузне шишарке) и багрем засађен дуж међа и по јаругама. Сем тога они добављају дрво из Горње Млаве у замену за жито. Уколико буде напредовао рад на мелиорацији Млаве, нестале и ових шума, место којих ће доћи разне пољопривредне културе.

У равном делу Горње Млаве, шуме су, као што је познато, прошле кроз исту фазу као и у Стигу, с том разликом што се

нису задржале на алувијалној равни, јер ова није изложена дужим и трајнијим поплавама. Сем тога овде су веће потребе за ораницом него у Стигу. Уколико шуме постоје, оне су ограничене на мале подбарне просторе непосредно око реке. Нешто више шуме се одржало на косама с обе стране долине Млаве, и то у облику малих гајева, који заузимају најнеплодније земљиште. Има доста случајева да је гора искрчена и са стрмих страна. На пример, Кулско Брдо је било обрасло крупном буковом шумом у коју су из села Салаковца дотеривали свиње на жир. Као заједничку својину становници Куле су је брзо исекли. Као последица тога јавила се ерозија која је угрозила и само насеље. Куљани су морали на брзу руку да засаде багрем да би спречили бујицу. Сада се у том просторном багрењару виде крупне усамљене букве, које су једини сведоци старе шуме. Ова појава се запажа и у другим селима. Најпре су шуму немилице искрчили, а сада је с тешком муком подижу.

Крајеви у Горњој Млави, по ободу котлине, нешто су богатији шумама, али њихово пространство ни овде не одговара неплодним површинама на којима би се оне могле развијати, као на Вукану, Козјем Грбу и другим планинама. На обешумљавање ових простора утицали су велики број коза и кречане, које троше знатну количину дрвета. Када се узме у обзир да су кречане прављене тамо где има кречњака, онда је јасно да су таква места брзо обешумљена, утолико пре што се на њима шума тешко подиже. И тамо где су се шуме због неприступачности одржале, као у изворишту Витовнице и у атарима Кладурева и Мелнице, сада су изложене сечи, јер се из њих подмирују велике потребе у огреву и грађи доста простране области.

Хомоље је још шумовитије од Горње Млаве. На то су утицали колико природни услови толико и беспуће. Захваљујући клими и растреситом слоју земљишта, у Хомољу расту разне врсте шумског дрвећа: хрест, цер, буква, граб, липа, леска, јасика, јавор, брест итд. Буква је више заступљена у висини на ораницама Бељанице и Хомољских Планина, где се јавља као крупно дрвеће и у чистом саставу. На нижим стрмим странама виде се свуда поменути лишћари, а око Млаве још и јова, врба и топола. Али и поред толиког пространства, Хомоље није шумовито као раније. Очуване су само оне веће шуме на планинама Бељаници и Црном Врху које припадају држави, као и у неким неприступачним крајевима. Сав остали простор изложен је свакодневној и брзој сечи. Супротно Стигу и Доњој Млави, који су обешумљавани постепено — упоредо са већим развитком земљорадње и саобраћаја — Хомоље је за кратко време изгубило првобитни шумски карактер. До 1930 године сваки је крадом и неосетно проширивао њиву на рачун општинске шуме, а отада је настало утркивање ко ће више захватити и искрчити шуме. На тај начин су оголићени и стрми нагиби, који су сада изложени

ерозији. Кратко речено, негдашњи готово непрекидни шумски покривач разбијен је у мање гајеве и забране.

Најзад како је заступљена шума у сливу Млаве види се из ових бројева. У Стигу је под шумом 1.658 ха, у Млави 9,685, а у Хомољу 25.300 ха. У Стигу и Доњој Млави шуме су прешле критичну тачку, те се врши пошумљавање. Међутим Хомоље и Грња Млава још су у фази обешумљавања.

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Природни услови у долини Млаве увек су били повољни за развитак привредног живота. То сведоче насеља из старијих времена људске историје. У античко доба у Стигу се развио велики град Виминацијум чији се остаци виде близу данашњег Костолца. Још већи број остатака старих насеља потиче из Средњег века напр. градови у Горњачкој Клисурси и Браничево. У првој половини XV века, када се услед најезде Турака средњевијековна српска држава помера на Север, старо Браничево је једно време било њен центар. После пада последњих остатака Србије, мало се зна о овој области. Познато је само то, да је све до велике сеобе крајем XVII века била насељена и да је у њој било чак и Срба спахија. Али тек од времена аустриске окупације северне Србије, 1718—1739 г., имамо сигурних података и о становништву и о привредним приликама.

Становништво. — Будући на удару завојевача — Турака који су се кретали према Северу и преко Рама на Дунаву, становништво ове области морало је страдати. Касније, када је Северна Србија као гранична област постала проприште борбе и преотимања између Турака и Аустријанаца, прилике су биле још горе за насељенике овога краја. Из тога доба су остали „збегови“ и „збеговишта“ у Хомољу и планинама Горње Млаве, где се народ склањао. Том несигурношћу се може објаснити ретка насељеност врло плодних крајева. Почетком XVIII века нека данашња велика насеља нису ни постојала, а она која се помињу имала су врло мали број кућа. Колика су она била у поређењу са данашњим насељима види се из ових бројева (II, с. 143—4):

Назив села	Година 1733	Година 1931
Божевац	11 кућа	702 куће
Смољинац	26 "	622 "
Шапина	11 "	468 "
Калиште	14 "	175 "
Батуша	13 "	183 "
Кличевац	40 "	467 "
Рам	4 "	87 "
Шапоње	14 "	421 "

Назив села	Година 1733	Година 1931
Врдница	17 "	215 "
Ждрело	10 "	359 "
Мелница	10 "	569 "
Бистрица	9 "	280 "
Вел. Село	15 "	370 "
Кула	15 "	370 "
Црљенац	16 "	372 "
Брдарац	23 "	215 "
Дрмно	24 "	218 "
Костолац	39 "	417 "
Бубушинац	11 "	210 "

Преци данашњег становништва доселили су се у већем броју крајем XVIII и почетком XIX века. Они су долазили са разних страна. Хомоље су населили делом Срби са Косова и „Равне Сенице“ (Суви До, Изворница, Рибаре, Вуковац, Милатовац, Јошаница, Крупаја), а делом Власи (Лазница, Осаница, Сиге, Милановац). Срби су пореклом из „Равне Сјенице“, Косова и Поморавља, а Власи Ердеља (12, с. 83—85).

И у Млави је сличан етнички састав и процеси насељавања. Запажају се пет периода у насељавању овога краја: први период пада крајем XVII и почетком XVIII века (32 породице), други за време аустријске владавине у Србији од 1717 до 1739 године (132 породице), трећи у другој половини XVIII века (196 породица), четврти у доба Устанка (149 породица) и пети у времену од 1815 до 1870 године (120 породица), када је углавном завршено досељавање. Највећи број досељавања је из Црно-речке Котлине и Неготинске Крајине — 38,88% досељеника, који су побегли од Пазван Огла видинског крајем XVIII века и после ослобођења Србије, пошто је њихов стари завичај остао и даље под Турцима све до 1833 године. Други досељеници су из Мораве (7,46%), Ресаве (6,34%), Шумадије (3,65%), из Старе Србије (8,42%), из Влашке (3,33%). Незнатан број је дошао из Црне Горе, Македоније, Босне и Бугарске (13, с. 287—292). Од 40 села у Млави влашки се говори у Ждрелу, Стамници, Витовници, Мелници, Манастирици, Рановцу, Кладурсву, Рашанцу, Бурсу, Лесковцу, Кобиљу, Мирјеву. Разуме се, они говоре и српски, а што је интересантно сматрају за увреду ако им неко каже да нису Срби. Та се појава не запажа само у Млави и Хомољу него и у другим крајевима Источне Србије. Ови Власи су досељени из Ердеља (округ арђешки) почетком XVIII века, За њих многи испитивачи тврде да су они уствари Срби који су у додиру са Власима у Ердељу и Банату примили влашки језик. Процес сталног стапања у Млави и Хомољу између једне и друге групе је очигледан. То се особито види у Жагубици и Крепољину.

Етнички састав Стига сличан је Млави, с том разликом што у ову област није продрла влашка миграциона струја. Према

узгредним испитивањима, преци данашњег стипшког становништва досељени су поглавито из Тимочке Крајине, Црноречке Котлине, Мораве, Старе Србије и Баната. Ова последња група представља повратну миграциону струју, тојест оне који су се под турским притиском морали привремено исељавати преко Дунава.

Та досељавања су завршена у долини Млаве око половине прошлог века откада се становништво повећава поглавито нараћањем. Тај прираштај можемо са сигурношћу пратити од 1884 године. У раздобљу између 1884 и 1910 године становништво се повећало у Стигу за 15.434 у Млави 18.048 и Хомољу 5.674. Прираштај је правилан и доста знатан. Међутим, од 1912 до 1921 године он нагло опада. Узрок томе су велики губици у ратовима и нагло опадање наталитета. У том раздобљу број становника је смањен: у Стигу за 9.574, у Млави за 9.311 а у Хомољу за 2.839 лица. Од 1921 године почиње поново пораст, који прекида Други светски рат. Колико су биле тешке последице ратова види се из тога, што ни 1948 године број становника није достигао висину из 1910 г. Ратови су утицали и на бројни однос мушкараца и жена. До 1910 године број мушкараца био је већи од броја жена, а од тада је обрнуто. Овде треба додати, да је прираштај између 1921 и 1948 године опадао у односу на период од 1884 до 1918 године и због смањивања наталитета. Та појава је у вези са ограничењем раћања на једно или двоје деце. Узрок се не би могао тражити само у малом поседу, јер се у том погледу јавља противученост: мањи посед више деце и обрнуто. Јасно се испољава да се већи посед чува од деобе смањивањем наталитета. Друга појава, која такође штетно утиче на снагу становништва, јесте: склапање бракова малолетника, изазивање побачаја и спречавање зачећа недозвољеним средствима.

Колико се повећавало или падало становништво од 1884 до 1948 године, види се из ове табеле (14):

	кућа 1884 стан.	к. 1910 ст.	к. 1921 ст.	к. 1931 ст.	к. 1947 ст.					
Стиг	4.783	29.224	7.283	44.858	6.740	35.284	8.293	41.970	8.563	39.405
Млава	7.922	43.619	11.343	61.667	11.050	52.356	12.878	59.696	13.335	59.667
Хомоље	2.721	15.312	3.812	20.986	3.686	18.147	4.165	20.526	4.610	22.020

Упоредо са намножавањем становништва повећане су и површине обрадиве земље. Аграрна насељеност није дошла до тога степена да се становништво исељава у друге области. Такве појаве се запажају само у неким селима Горње Млаве. Данашња густина насељености је у Стигу око 98 становника на км², у Млави 75, а у Хомољу 37. Ниједан од ових крајева није пренасељен, с обзиром на плодност и друге природне услове. Штавише, област као целина могла би при бољој обради земље примити двапут већи број становника. То не значи да у њој свако

домаћинство има довољно земље, јер постоји знатна разлика у величини поседа, што се јавља као последица процеса раслојавања у селу.

Фазе привредног развика. — Од времена првих насељавања после велике сеобе, 1689 године, ово становништво је пролазило кроз разне фазе непрекидно мењајући облик друштвено-привредног живота.

У почетку је било и сувише простора за онако мали број становника. У своме извештају Ратковић каже за Велико Село, да његови становници могу добро да живе, јер имају доста „ораће и косаће земље“ (11, с. 154). То је важило и за друга насеља ове области, пошто је тада свако могао заузети онолико земље колико му је било потребно. Те потребе су биле врло незнатне, јер је произвођено само оно што је било неопходно за обичан живот и међусобну размену. Оскудевало се у новцу; људи су га с великом муком набављали да подмире харач. И привреда и насеља носили су печат не само примитивности него и привремености. То је доба праве натуралне привреде. Тек у другој половини XVIII века после Свиштовског мира и фермана Султана Селима III, о слободи трговине 1793 године, почела је живља трговина стоком. Како су Стиг и Млава у близини Дунава, главног пута за Аустрију у коју је извожена стока, гајење свиња је узело велики мах. То је изазвало већу производњу кукуруза и јечма као сточне хране. Иначе су дотада жита захватала мале површине. Главни усеви су били кукуруз, јечам, крупник и јара пшеница; гајено је доста и конопље — много више него данас — јер су од ње израђивали платно и друге тканине.

Исте културе гајене су тада и у Млави и у Хомољу. Разуме се, у планинском Хомољу кукуруз је одомаћен као сталан усев знатно касније него у Стигу. Причали су ми стари људи у Милатовцу, да је кукуруз први пут засејан у њиховом селу тек пре 120 година. Кажу, да је у месту Ливађу први пут родила само једна „мешина кукуруза“. Упоредо са кукурузом, а сигурно и пре њега, сејана су и стрна жита: јечам, крупник и јара пшеница. Када се говори о овоме, треба исправити тврђење Тих. Ђорђевића, који каже да у Хомољу стрна жита нису гајена до пре 40 година (писано 1912 год.) и да за увођење белих жита припада заслуга Стевану Станковићу учитељу, који је 1873 године први почео гајити јечам доневши његово семе из Божевца у Стигу (15, с. 32). Међутим, у статистици из 1867 године стоји да је тада у Хомољу било засејано 977 рала пшенице, 493 рала крупника и 217 рала јечма (16). То значи да су ова тврђења, за којима су се повели каснији испитивачи Хомоља, била нетачна.

Захватајући мале просторе, обрадиве површине су биле махом у близини села у царини. Под појмом „царина“ се разумевао простор око села ограђен плотом, који су подизали и оправљали заједнички. На огради је било неколико струга или

„капија“ кроз које је стока излазила на утрину и враћала се у село. Прем томе, изван оgrade била је сеоска испаша по којој се стока слободно кретала. Ваља напоменути да је и на тим утринама, ван царине, било и посебних колиба и торова за стоку и помало обрадиве земље око њих, која је морала бити ограђена — иначе се није одговарало за потру. Ове привремене њивице су биле први зачеци својине на заједничком земљишту. Из тог времена су остали данашњи појмови „царина“ за поједина места у Кличевцу, Дрмну, Смољници и другим селима у Стигу и Млави. У Хомољу су царине укинуте доста касно. Старији људи памте и капије на оградама. Кажу да их је у Сувом Долу било 4, Рибарима 2 (на Јасену и Рогинцу) у селима с десне стране Млаве по 2 (једна према пољу, а друга према планини).

У овом периоду стока је била основа целокупне привреде. Она је задовољавала кућевне потребе у храни, одећи и обући, и била подлога за добијање новаца, који су били ретки али веома потребни због великих намета у разним облицима (харач, димница, чибук итд.).

Стоке је тада било више него данас, ако се узме у обзир однос броја становништва онда и сада. Свуда, у целој области, гајен је приближно исти број стоке. То је и разумљиво, јер је тада било доста ливада и пашњака и у житородним Стигу. Кратко речено, ова је област била у привредном погледу једнолика, због повољних услова за сточарство, најважнију привредну грану тога доба.

Главне врсте стоке су биле овце и свиње. На то су утицали колико повољни услови за њихово гајење толико и домаће потребе. Овца је задовољавала потребу у вуни и млеку, а свиња зимску прехрану и тржиште. Говече је такође гајено поглавито за запрегу, кожу и лој. Свака кућа у Стигу и Млави имала је 50—100 оваца, 20—50 свиња и 5—10 говечета. У Хомољу и планинском делу Млаве увек су гајили нешто већи број оваца и коза него у Стигу, што је одговарало природним условима. Цајко, предак данашњих Неговановића у Милатовцу (Хомоље), имао је пре 150 година 1.000 оваца.

После ослобођења, у почетку XIX века, настаје нова ера у привредном развиту ове области. Слобода кретања, прираштај становништва и трговина изазвали су наглу промену. На штету утрина и шума шири се њива, јер жито добија све већу вредност. Почињу падати царине. Сељаци проширују до тада ограђене њивице на утринама. Најбрже су се осетиле те промене у плодном Стигу, који је приступачан саобраћају. Већ 1829 године Пирх помиње у овом пределу и обрађена поља. „Свуда се пролази кроз жито, кукуруз и прекрасне ливаде“, каже он у свом путопису (10, с. 79). Сретен Поповић каже да је тада у Београд брашно пшенично доношено из Стига.

Са развитуком саобраћаја и продирањем капитала, овај процес захвата Млаву, а касније и Хомоље.

Захватање шума је ишло брже него крчење и узиравање. Прво су разоране најплодније површине, које је било лако обрађивати тадашњим средствима. То су: „Стиг“, таласаста побрђа у Млави и обод Хомољске котлине. Међутим „кључеви“ у Стигу и раван поред Млаве нису ни данас преобраћени у њиве, због тога што појединци не могу извршити мелиорације. У Хомољу се овај процес крчења шуме у почетку развијао спорије него у Стигу и Млави, али кад је отпочео брзо се завршио. Као што је поменуто општинске шуме и утрине су готово на јуриш заузеле и искрчене тек после 1919 године. Такво земљиште је давало велики принос само две-три годин. Чим с исцрпи плодни хумус, оно је претворено у утрину или заорничено за неко време. Узрок ове појаве треба тражити у томе, што је Хомоље остало дуго времена по страни од културних утицаја. Док је стока била на цени лако се добављало жито из Млаве, Ресаве и Црне Реке. Доцније, када цене стоци падају у односу на земљорадничке производе, а становништво се брзо множи, све више се јавља тежња да се потребе у житу задовоље са свога имања. То је у ствари и изазвало оно нагло крчење шуме. Уколико је за ораницом постојала потреба и раније, њеном ширењу сметале су регуле за чување утрина као заједничке испаше.

Кроз какве је привредне фазе пролазила ова област за последњих 150 година свежа је традиција у народу. И топографски називи појединих крајева, који су сада под разним културама, сведоче да су тамо раније биле шуме и утрине. Овде ћемо поменути само неколико таквих места: Торови и Орнице (Смољинац), Торови (Шапина); Нове и Старе Новине и Луг (Трњане), Гај, Планина, Рит, (Дрмно); Гај, Ливадице, Пландиште (Баре), Гај, Утрине, Рит, Брестар, Јасеновац (Божевац); Брестар, Лешје, Лугови (Петровац); Гај, Равни Гај (Буровац); Дубрава и Гај (Табаковац).

Ако на крају обухватно посматрамо период развитка у току протеклих двеста година види се ово: у првој фази припреда је у целом сливу иста, без обзира на различне услове. Она носи сточарско обележје — једнако у плодном Стигу као у планинском Хомољу. Екстензивно сточарство, какво је оно тада било, везано је исхраном за место.

У другом периоду, почев од половине прошлога века, настаје под утицајем капитала диференцијација. У Стигу, који је приступачнији саобраћају и тржишту, привредно тежиште се помера са сточарства на земљорадњу. Стока се у исхрани прилагођава земљорадњи, а делом се за њу тражи испаша у планинама Горње Млаве и Хомоља. Нешто касније, осамдесетих година прошлог века, а особито после изградње железничке пруге од Пожаревца до Петровца, и у Млави настају брже промене. И у њој преовлађују земљорадња и воћарство, док се за стоку траже летње испаше у Хомољским и Мајданпечким планинама.

Хомоље је међутим остало до скоро ван јачег утицаја тржишта, због слабих саобраћајних веза. Сточарство је у њему главна привредна грана. Али се и земљорадњи поклања пажња да би се задовољиле домаће потребе које су расле са прираштањем становништва. То у овом крају изазива поремећај раније успостављене привредне равнотеже. Земљорадња се шири место шума, утрина и ливада. Она иде у ширину да после краћег времена спадне под уитајем ерозије. Последице тога су уништење шуме и пашњака и опадање сточарства. Кратко речено, једним замахом су смањени услови за сточарство, земљорадњу и шумарство.

Облици својине и имовински односи. — И у погледу развоја својине и имовинских односа постоје разне фазе, на које су утицале друштвене и политичке прилике. У средњем веку многа села ове области припадала су појединим феудалним господарима и манастиру Горњаку. Доцније, за време турске владавине, земља припада спахијама, а шуме и утрине држави, односно цару. Какви су били односи између спахија и чифчија имамо података баш из овог краја. Јоаким Вујић забележио је у свом познатом делу Путешествије по Србији, разговор са спахијом у селу Црљенцу. Мехмед спахија, који је становао у Београду, долазио је с времена на време да прикупи десетак. Он је узимао десети крст од жита, јечма, зоби, десету оку од кукуруза, затим од свињчета 4 паре, а од кошнице по оку меда или грош. Жито су морали оврћи и однети тамо где жели спахија. Десетак од кукуруза и вина спахије су продавале чифчијама за новац. Поред тога они су морали цару плаћати посебне намете: чибук на спокју и арач (3 гроша и 12 пара на сваког ожењеног мушкарца) (9. с. 90). После давања хатешерифа, 1830 године, настале су промене у овим односима: сељаци су постали господари земље коју су дотада обрађивали. Сем тога, они су, било као појединци било као село, заузели утрине и шуме. Велике површине земље и шуме задржали су манастири Витовница, Горњак и још неке старе цркве (Рукумија, Заова, Сестрољин). Приликом слободног заузимања шума и утрина неки делови су остали и даље као сеоска заједница, која је служила општим потребама. Из тог општег земљишног фонда повремено су издвајани и дељени поједини делови. Таквих деоба је било у два-три маха у току XIX века. У Стигу и Млави су очувани топографски називи потеса који потсећају на то. Три потеса у селу Набрђу носе назив „Деоница“. Иста се појава запажа у Барама и Петровцу. У неким селима постоје називи „Старе Деонице“, за разлику од новијих. Све до 1947 године постојале су заједничке утрине, иако сведене на мале просторе. У Стигу су оне захватале поглавито плавне површине, а у Горњој Млави и Хомољу неплодне планинске крајеве. Нека су села имала више утрине него друга, што је зависило од првобитних захватнина и природе земљишта.

Негде су и друге околности утицале на веће или мање пространство утрине. На пример утрина у Набрђу не припада овоме селу него Трњанима. Остало је тако из доба турске владавине. Кажу да је на тој утрини нађен мртав Турчин, а према ондашњим правним обичајима одговорност је падала на оно село чија је земља. Да би избегли казну Набрђани су се одрекли земљишта, тврдећи да оно не припада њима него Трњанима. Ово село је примило на себе кривицу, исплатило крв убијеног Турчина и добило утрину.

Што су се заједнички поседи одржали до најновијег времена, није узрок довољна количина земље у селу, као што је раније био случај, већ други разлози: негде неповољно земљиште за биљне културе, а негде потреба да се од прихода са тог земљишта изражава школа и општина. И овде као и у неким другим крајевима имућнији људи су се противили деоби, имајући у виду многе рачуне: потребу да по утринама пасе њихова стока, или да се од прихода подмирују општинске дажбине (17, с. 73). Деоба је била извршена и упркос отпора богатијих сељака. У Великом Црнићу један део утрине је подељен 1910 године.

Деоба није вршена свуда на исти начин. Негде су делили са пореским главама (Трњане), а негде је део добијао само прворођени син (Кнежица). Али је у већини села остало заједничких поседа све до најновијег времена; они су коришћени на разне начине. Попаша на утрини плаћала се сваког лета по грлу стоке, док су њиве издаване на једногодишњи закуп. У овоме су се држали утврђеног договора. Раније је давано само по 10 ари оранице и то онима који су служили војску (Велико Црниће); касније су долазили у обзир само сиромашнији земљорадници, а још касније таква се имања издају лицитацијом. У оваквим случајевима имућнији сељаци су дизали цену закупници да би је лично користили, пошто је приход од овога ишао на плаћање заједничких дажбина. Било је и таквих случајева да појединци надметањем узму по 3 до 4 ха земље, изделе је на мање деонице и издају на подзакуп сиромашним земљорадницима по скупој цени. У неким селима нису допуштали овакву спекулацију, него су сељаци делили општинску земљу на деонице величине 20 ари. И сиромашнији и богатији могао је узети само једну такву деоницу. Сада су сва таква имања прешла у руке појединих сељачких радних задруга, а делом ушла у састав пољопривредних добара. Тамо где нема ни једног ни другог типа поседа, таква земља се издаје сиромашним земљорадницима на бесплатно искоришћавање (Милановац у Хомољу).

У погледу величине посед је пролазио кроз разне фазе, које се поклапају са степеном друштвеног развитка. Прва фаза одговара слободном заузимању земљишта; друга крчењу, захватима и десби утрина; и трећа уситњавању поседа. Мали посед се свуда јавља као последица намножавања становништва и

раслојавања села под утицајем капитала. Али ако се упореди величина поседа једног газдинства у разним крајевима, запажају се знатне разлике, које су израз природних услова и степена друштвеног развитка. У Стигу има 23,63% домаћинстава са поседима испод 2 ха земље, а у Хомољу 13,40%. На први поглед Хомоље је у повољнијем положају, а уствари је обрнуто. То долази студа што је земља у Стигу плоднија, а сем тога у њему већину сваких поседника сачињавају Цигани који се поред земљорадње баве и другим пословима. Разлике су још веће код средњег поседа, на који у Стигу долази 44,85%, а у Хомољу 30,23% домаћинстава. Велики број домаћинстава средњег поседа у плодном Стигу може се објаснити с једне стране раслојавањем села, а с друге ограничењем рађања да би се очувао што већи посед. Међутим, кад је реч о великом поседу, овај се однос мења. У Хомољу на њега долази 50,62%, а у Стигу 14,23% домаћинстава. Та несразмера се јавља као последица слабијег земљишта и задружног живота у Хомољу.

Млава у ужем смислу речи држи средину између две поменуте области, како у географском тако и у овом погледу. Мали и средњи посед је готово као у Стигу а већи приближно у Хомољу.

Распоред поседа (18)

	Укупан број домаћинстава	Од тога долази на посед од ха:											
		0.05-0.50		0.51-1		1-2		2-3		3-5		5-8	
		Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%
Хомоље	4.606	112	2,45	130	2,82	284	6,15	276	6	606	13,15	819	17,8
Млава	13.407	422	3,14	706	5,25	1,876	13,92	2,096	15,60	3,377	25,2	2,637	19,7
Стиг	8.304	260	3,14	455	5,49	1,243	15	1,382	16,70	2,092	25,1	1,638	19,75
		8-10		10-15		15-20		20-30		30-45		преко 45	
		Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%	Број домаћ.	%
Хомоље		428	9,3	743	16,1	467	10,1	467	10,1	201	4,35	77	1,67
Млава		875	6,51	913	6,8	318	23,7	162	1,21	23	0,17	10	0,07
Стиг		496	5,98	493	5,98	128	1,54	43	0,52	8	0,09	10	0,12

Посед једног газдинства је јако разбијен у ситне њиве, које су врло често удаљене једна од друге. То важи особито за Стиг, у коме је капитал дошао до великог изражаја. Продаја и давање земље у мираз приликом удаје и женидбе, највише су утицали на претерану парцелизацију имања. Сиромашнији сељаци нису продавали сву земљу наједанпут већ део по део. Сем тога, сваки сељак, богат или сромашан, морао је дати ћерци у мираз и део земље по погодби, без обзира колико ће му остати. Ове непрекидне промене није могао пратити ни катастар. Каква је та исцепканост имања може се видети из овога: у Кули је посед једног газдинства састављен из 31 парцеле, а у Кличев-

цу из 27 деоница. Као последица ових промена нестаје оне првобитне уобличености и граница сеоског атара. Имања једног села расејана су свуда по атарима других суседних села и обрнуто.

Уколико се иде уз долину Млаве ове појаве су све ређе, а најмање су у Хомољу, где слабо земљиште нема толику вредност и где капитал није завладао као у Стигу. Нешто ситније деонице се виде само око Млаве и у плоднијем делу Хомољске Котлине. То се јавља као последица разлике између брдског слабог и равничарског плоднијег земљишта, где свако жели да добије бар мању деоницу. Иначе код влашких села, која се све више растурају у салаше, постоји тежња да се земља путем размене групише око кућа, које су једна од друге доста удаљене.

У најновије време, почев од 1947 године, појављује се и задружно-социјалистички сектор имовине, чији су претставници сељачке радне задруге. Њих је у овој области било 1952 године 21, и то: 10 у Стигу, 9 у Млави и 2 у Хомољу. У задруге је ушао сразмерно мали број домаћинстава једног села, махом најсиромашнији земљорадници. Пошто нису имали довољно земље држава им је уступила делове сеоских утрина, које су они разорали. Колико је земљишних поседа и број домова и чланова у СРЗ види се из ове табеле:

Село	Број домаћинстава	Број чланова	Обрадива површина у ха	Укупна површина на у ха
Батуша	14	55	89	94
Божевац	18	66	49	57
Калиште	27	125	105	121
Кличевац	71	277	185	245
Кула	44	210	208	269
М. Црниће	29	135	89	105
Набрђе	12	56	54	54
Смољинац	24	102	137	361
Топоница	22	99	86	90
Црљенац	241	831	478	1.253
Старчево	14	53	96	117
Рашанац	18	57	80	161
Рановац	16	74	103	156
Петровац	27	86	73	90
Орешковица	23	108	79	112
Кобиље	32	122	151	168
В. Поповац	24	61	46	57
В. Лаоле	19	74	87	90
Жагубица	40	135	223	564
Укупно	555	2.242	2.434	3.649

Из овога се види да на једног члана у СРЗ долази више него 1 ха обрадиве површине, што је довољно с обзиром да је земља углавном плодна. Недостатак је у томе што ове задруге немају довољно радне снаге.

Пољопривредна оруђа и начин обраде земље. — Када се говори о привредном развитку морају се узети у обзир оруђа и

начин обраде земље, јер од тога зависи степен производње. У доба натуралне привреде косидба је била главнији рад него сви други пољопривредни послови. Тада се орало мало земље, колико да се подмире иначе незнатне потребе у житу. Обрађиване су најплодније површине које су и поред слабе обраде доносиле довољну жетву. Тадашња оруђа су била дрвена ралица са малим гвозденим раоником, и још примитивнија, брана (дрљача) направљена од обичних грана или трња. То су она пољопривредна оруђа која се још и сада употребљавају у неким планинским крајевима Македоније, Старе Рашке, Босне и Црне Горе. Запрежна стока су били само волови. У случајевима када се стврдну смонице у рало су упрезани по два-три јарма волова. Новоразораној земљи било је потребно ђубриво. Жито се врло коњима на гумну.

После ослобођења Србије поклања се већа пажња обради земље. Уводи се у земљорадњу једна врста плуга, чији су сви делови били од дрвета, сем раоника, али је ово био напредак према ранијем примитивном ралу. Седамдесетих година прошлог века, када се почело у већој мери трговати житом, појављују се савршенији плугови и прве вршалице, које су покретали коњи. Тек од 1910 године набављане су вршалице савременог типа, али су их могли купити само богатији сељаци, или удружена два-три такође имућна домаћинства. Само је Велико Село пре Другог светског рата имало задружну вршилицу. У времену између Првог и Другог светског рата, уводе се у пољопривреду и друга савремена пољопривредна оруђа: жетелица, косачица, копачица, сечкалице сточне пиће, а у најновије време и трактори.

Као што се види непрекидно се усавршавао начин обраде земље увођењем савршенијих пољопривредних оруђа. Али се примећује ово: да број плугова опада у односу на повећани број домаћинства. То се може објаснити уситњавањем поседа, односно раслојавањем села. У доба примитивне земљорадње свако сеоско газдинство имало је дрвено рало и јарам волова. Доцније, један број сељака губи крупну стоку, због смањивања поседа: најпре губи волове, а касније и краву. Таквом домаћинству које је остало без запрежне стоке није био потребан плуг и да га је могао набавити.

Број и врста пољопривредних оруђа

	број домова	број плугова	сејачица	жетелица и косачица	врша- лица	сечка- чица	трактора
Стиг	8.563	6.200	414	156	65	210	15
Млава	13.335	9.736	82	43	54	258	6
Хомоље	4.610	3.150	25	1	10	11	1

Из овога распореда пољопривредних оруђа види се да скоро $\frac{1}{4}$ домаћинства нема плугова. То су као што је речено она газ-

динства чији је посед тако мали да на њему не могу држати крупну, односно запрежну стоку. У Стигу има највише савремених земљорадничких оруђа, што је разумљиво када се узму у обзир посед, плодност и сви други поменути утицаји.

Исто тако се може пратити развитак начина обрађивања земље. У доба натуралне привреде земља се примитивним оруђима није обрађивала ни изблиза како ваља, али је ипак доносила добар род. Плодна „новина“ тек искрчена и разорана давала је велики принос и без ђубрива. Ђубре, кога је било доста због великог броја стоке, није ни употребљавано. Једино је оно коришћено на торовима који су с времена на време премештани, као данас у планинским крајевима Хомоља. Дакле, земљорадња је била екстензивне природе, јер је за њу било довољно простора. Чим се исцрпла једна прелазило се на другу новоразорану површину. Период оваквог коришћења земље најкраће је трајао у Стигу, нешто дуже у Млави, а најдуже у Хомољу. Упоредо са намножавањем становништва и развитком трговине житом, настају промене у овом погледу: њиве захватају све веће површине; кад је понестало таквих простора земљорадња се интензивира: земља се боље обрађује применом ђубрива и свих других агротехничких средстава. Све више се појављује потреба ђубрења земље, али гноја нема. Раније док је било више стоке, ђубре није било потребно, сада када је оно неопходно њега недостаје. Ђубре је утолико потребније што је земља исцрпљена особито у најплоднијим крајевима, на пример у Стигу.

Из овог поглавља о друштвеним условима види се стални преображај: привреде, имовинских односа, облика својине, начина коришћења земље и човека. У том развоју се запажају три главне периоде: прво, период турског феудализма и натуралне привреде; друго, продирање капитала, и треће доба социјалистичког преображаја.

Капитализам, који почиње углавном средином прошлога века, постепено је продирао и дошао до највећег изражаја између два светска рата. Тада се јавља и снажно раслојавање села коме је главни узрок, у овој типичној земљорадничкој области, несразмера у ценама између земљорадничких и индустријских производа. Сиромашнији сељаци су у том периоду развитка били приморани да се задужују и продају земљу имућнијим земљорадницима и банкама, који су повећавали посед. На тај начин су се појединци уздизали, а знатан број осиромашавао. На једној страни видео се напредак, а на другој опадање или стагнација.

У најновије време се, под утицајем социјалистичког друштвеног уређења, врши привредни преображај. Низ мера: аграрна реформа, ограничавање величине поседа и друго, мењају пређашње имовинске односе. Кроз те нове привредно-друштвене облике настаје и нова фаза у развоју ове области.

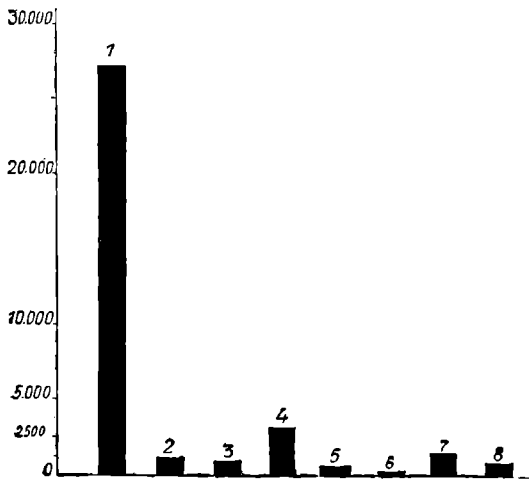
ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ

Као што се види из досадашњег излагања у овој области су заступљене разне привредне гране; неке су старијег а неке млађег порекла; једне су се развиле до високог степена а друге су у зачетку или су веома примитивне. Сем тога, запажа се стабилан процес преображаја: усавршавање једне, ишчезавање друге и појављивање треће привредне гране, што се јавља ако последица друштвеног развика.

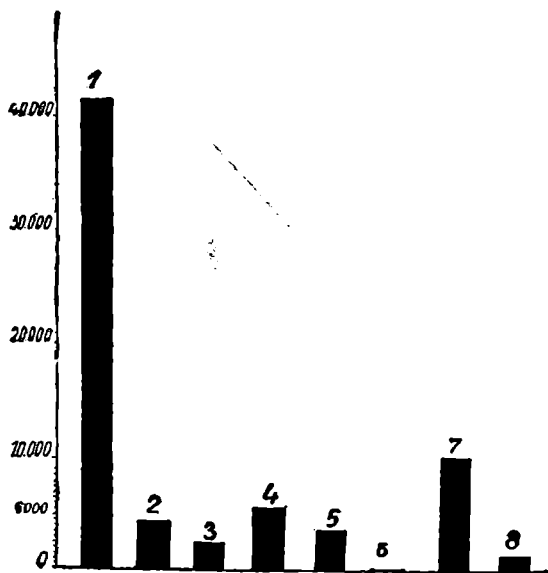
Биљне културе. — Клима и педолошки састав ове области повљни су за многе биљне културе, али је њихов развика зависио од друштвених услова и степена културе. Најраспрострањеније су оне биљне културе за које има највише природних услова: кукуруз, стрна жита, воће, винова лоза и друге. Оне узимају крајеве који им по природи најбоље одговарају. То не значи да у овом погледу нема отстапања. Њега мора бити док год постоји тежња за аутархијом у привреди једног сеоског газдинства.

Какав је распоред пољопривредних површина у долини Млаве види се из следеће табеле (19):

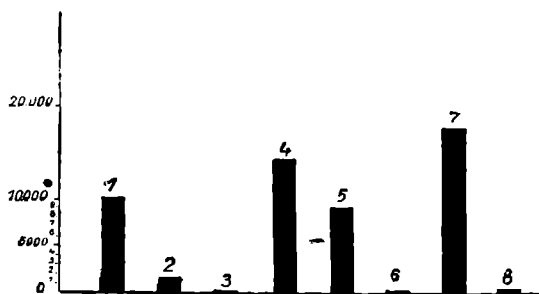
	Укупна површина	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Трстици	Шуме	Неплодно
Стиг	37.184	27.340	1.311	1.273	2.708	870	123	1.658	
Млава	66.579	40.323	4.223	2.114	5.430	3.535	26	9.697	1.231
Хомље	66.521	10.261	3.399	22	18.520	8.310	12	25.300	688

Ск. 3. — Дијаграм пољопривредних површина у Стигу
1, оранице и баште; 2, воћњаци; 3, виногради; 4, ливаде; 5, пашњаци;
6, трстици; 7, шума и 8, неплодно земљиште

Ск. 4. — Дијаграм пољопривредних површина у Млави
1, оранице и баште; 2, воњњаци; 3, виногради; 4, ливаде; 5, пашњаци;
6, трстици; 7, шуме и 8, неплодно земљиште

Ск. 5. — Дијаграм пољопривредних површина у Хомољу
1, оранице и баште; 2, воњњаци; 3, виногради; 4, ливаде; 5, пашњаци,
6, трстици; 7, шуме и 8, неплодно земљиште

Ови бројеви показују да ораница заузима велики простор, особито у Стигу и Млави. Највећи део тих површина захватају кукуруз и стрна жита.

Кукуруз, најраширенија биљна култура, брзо је потискивао друге усеве жита. У Хомољу знају када су га почели гајити, а данас захвата двапут већу површину него сви други усеви скупа. Кукуруз се није ширио само тамо, где не могу због влаге

успевати бела жита, него је потискивао све усеве са макојег по-
ложаја. На то је утицала његова већа улога у домаћој економији
него пшенице. Он даје више приноса, и има ширу употребу у
исхрани људи стоке. Особито му је порастао значај у исхрани
свиња, које су биле главни предмет извоза. Све до почетка друге
половине XIX века, када је пшеница почела улазити у трговину,
кукуруз је непрекидно гајен и тамо где је она могла добро успе-
вати. Отуда га са таквих места постепено потискује пшеница.
То не значи да је кукуруз губио у простору. Напротив, он је
освајао нове површине на штету ливада у алувијалним равни-
ма. Процес тога ширења не би се још завршио да нису у најно-
вије време уведене нове културе: шећерна репа, сунцокрет, по-
врће и пићно биље.

Ако данас посматрамо географско распрострањење културе
кукуруза у сливу Млаве запажа се ово: у Стигу и Млави куку-
руз заузима знатно већу површину него стрна жита. То долази
отуда што се он гаји и на таквим местима, где пшеница због вла-
ге не може добро да успева. Према томе, у једном крају кукуруз
је сталан усеv, док се у другом он смењује у плодореду са пше-
нициом. Крајеви у којима се кукуруз непрекидно гаји јесу: Кључе-
чеви у Стигу, алувијална раван поред Млаве и њених притока, и
дно Хомољске Котлине, где је земљиште састављено од плодних
наноса и садржи доста влаге. Али и овде има места где се куку-
руз сеје на ризик због изненадних поплава. Ако се то деси млада
биљка пожути, а пасуљ потпуно пропадне. Такви случајеви су
најчешћи у Кључевима (Стиг) и на простору где се удружени
излију Млава и Чокордин. Принос кукуруза у овој зони креће
се између 20 до 35 тавара по хектару.

Кукуруз је сталан усеv и у атарима села Ждрела, Шетоња,
Бистрице, Лаола и Ђовдина (Горња Млава), иако у овом крају
могу успевати и стрна жита. Узрок је томе кошава, која вели-
ком снагом дува кроз Горњачку Клисуру. Овај ветар однесе не
само снежан покривач који штити усеv од мраза, него и земљу,
те жите жита остану голе и промрзну.

Други реон кукуруза, где се он смењује у плодореду са
пшеницом, јесте Стиг у ужем смислу речи и неогена побрђа с
обе стране Млаве. На смоницама и лесним седиментима он добро
успева, особито кишовитих и умерено кишовитих лета, када на
1 ха роди просечно 30 тавара кукуруза. Обрнуто, сушних годи-
на, алувијалне равни имају предности у погледу приноса ку-
куруза.

У Хомољу кукуруз захвата двапут већу површину него
скупа сва стрна жита. То се не може објаснити повољнијим при-
родним условима у овом планинском крају, него економским ра-
злозима. Кукуруз је најважније хлебно жито за планинца зато
што даје већи принос и брже засити но храна од јечма и пшени-
це. То је утицало да у Хомољу не гаје кукуруз само по дну ко-

тлине и у долинама Крупајске и Крепољинске Реке, већ и на површинама око салаша. Разуме се, принос је већи у котлини него у планинским крајевима. У котлини и речним долинама роди 10—25, а на висини 1—15 твара по хектару. Али треба рећи да висина жетвеног приноса зависи од рада, односно ђубрива. На појединим добро нађубреним њивама око салаша кукуруз роди чак и боље него у котлини где су природни услови далеко повољнији.

Сорте кукуруза су смењиване неколико пута у току последњих 150 година. Раније су гајили ситнији брзозрелац, који се сада види само у планинском делу Хомоља. Касније „осмак“ кога је заменио „зубан“. Овом семену добро одговара земљиште и клима, али се оно због мешавине са другом врстом не одржава у чистој сорти, те му је „тулуска“ доста дебела.

На крају, када се узме цела област, кукуруз је у њој главна пољопривредна култура. Предност му дају не само у Хомољу него и у Стигу. То је разумљиво са гледишта досадашње сељачке економије, јер кукуруз доноси већи принос него пшеница, он служи за исхрану и људи и стоке, уз њега се гаје и друге биљке као узгреднице (пасуљ, бундева, итд.), и најзад шаша од кукуруза даје бољу исхрану стоци и по количини и по каквоћи, него слама од белих жита. Али и поред тога, кукуруз као што је раније речено почињу потискивати друге културе: пшеница, шећерна репа, поврће и крмно биље.

И **стрна жита** су пролазила кроз разне фазе преображавања и прилагођавања. Непрекидно су се повећавале површине засејане стрним житима, али се смањивао број њихових врста. Најраније су те промене запажене у Стигу. Већ 1867 године у њему је била јара пшеница замењена озимом. Међутим у Млави је тада подједнако гајена и јара и озима пшеница, а у Хомољу готово само јара.

Јари јечам, који је гајен и због исхране свиња и коња, захватао је у Стигу и Млави десет пута веће површине него данас. Сем тога, гајено је доста крупника, који већ одавно не сеју. Друга жита, овас и раж била су сразмерно мање заступљена него данас. То се може објаснити овим: на новоискрченом, по правилу плодном земљишту, успевали су добро кукуруз, пшеница, јечам; чим се оно исцрпilo на њему су могла да рађају раж и овас, последњи усеви у плодореду.

Као што је раније поменуто, озима пшеница је освајала веће површине тек откако се почела извозити у друге земље средином XIX века. Њу отада гаје поглавито за тржиште, а кукуруз и друго жито за домаће потребе. Пшеница потискује јечам и крупник и смењују се у плодореду са кукурузом, који је до тада непрекидно сејан на истој њиви. У најновије време она се смењује и са шећерном репом.

Стиг је био природно најповољнији крај за гајење пшенице. На лесној подлози преко које се провлачи слој хумуса она је добро успевала и без ђубрења. Међутим, током времена је смањена плодност овога познатог житарског предела због непрекидног губљења калцијума. Ипак принос пшенице у Стигу достиже родних година и преко 20 тавара по хектару.

Други реон пшенице се поклапа са поменутиим побрђем с обе стране долине Млаве, где се сретају и многе друге пољопривредне кутуре као и у Шумадији. За пшеницу је ова зона чак и повољнија него Стиг, јер благо заталасани рељеф, где има доста присојних страна, боље годи пшеници него раван. Сем тога хумусни слој преко смонице још је доста дебео и плодан. Само су стрмији нагиби, у горњим деловима страна, слабије плодности, јер усеви на гајњачама доста трпе од суше. Али и на оваквим положајима и земљиштима жита добро успевају ако се њиве по времену ђубре. Принос се креће од 10—20 тавара по хектару. Вреди нагласити да су производи по каквоћи бољи него из Стига. Пшеница из Панкова, Брзохода, Лопушника и других села у Горњој Млави, имала је већу цену на тржишту у Пожаревцу него из других крајева ове области.

У Хомољу су озиму пшеницу почели гајити врло касно. Она је и сада овде ограничена на мање површине, јер се сва боља земљишта засеју кукурузом, пошто он има предност над осталим житима у домаћој економији. Нешто већи простор је под пшеницом на неогеном побрђу у атару села Жагубице, Лазнице и Осанице, где се она гаји у плодореду са кукурузом. Сем тога, у Хомољу још сеју и јару пшеницу, на малим њивама око планинских салаша. И овде као и у котлини принос је доста знатан; он може да достигне 20 и више тавара по хектару. Ова већа родност него и у Стигу може се објаснити само тиме што су њиве махом око салаша те их редовно ђубре.

Остала жита — јечам, раж и овас, гаје на мањим површинама. Она су у Стигу и Млави опала скоро за 10 пута ако се упореди са 1867 и 1948 годином. Њих је у овом крају, као што је поменуто, заменила пшеница. Само погде ко посеје њивицу јечма за исхрану коња. Међутим, сада се гаји пиварски јечам у вези са развитком индустрије пива у нашој земљи. Исто тако сеју врло мало овса и ражи у Стигу, а нешто више у Млави. Ове врсте жита заузимају поглавито сува и испошћена земљишта. Помало овса гаји се и на плавним просторима поред Млаве где друга жита не могу успевати.

Хомоље пружа друкчију слику у погледу ових врста жита. Површине под овсом, јечмом и ражи су несразмерно повећане од 1867 године у односу на пшеницу и кукуруз. То је и разумљиво ако се узме у обзир природа области и културна заосталост њеног становништва. На крчевинама су у прво време добро успевали кукуруз, пшеница и јечам; чим се земља испостила

спирањем плодног хумусног слоја, ту су сејали најпре раж, а после овас. Каткада је потребно да се њива одмори да би се на њој опет засејао овас. Сем тога, редовна је појава да се тако исцрпљено земљиште преобрати у родно ако на њему неко време лежи стока и нађубри га. На таквим њивама прво засеју јечам, после кромпир, затим јару пшеницу или раж, и најзад овас.

Индустриске биљке. — У сливу Млаве нису гајене индустриске биљке сем конопље, лана и дувана (пре увођења монопола), које су служиле само за подмиривање домаћих потреба. Тек после Другог светског рата уведене су културе шећерне репе и сунцокрета, мада су за њих постојали и раније сви услови: повољна клима, плодно земљиште, делимично железнички саобраћај и довољно радне снаге.

Из овога се види колико су природне погодбе недовољне за развитак привреде, ако за то не постоје и повољни друштвени услови.

Боље могућности за гајење шећерне репе створене су тек после 1945 године, када је обезбеђен откуп. Најпре је то гајење било обавезно, а после се прешло на слободно уговарање између произвођача и фабрика. И у једном и у другом случају шећерна репа је доносила веће приходе него који други усев. То је утицало да она за врло кратко време захвати велике површине у Стигу и Млави, а поглавито поред железничких пруга које просецају ову област у два правца. Култура шећерне репе је заузела плоднија земљишта која су до тада била под кукурузом, а пре тога под ливадама. То су махом они делови алувијалних равни око Млаве и њених притока који нису угрожени поплавама. Сем тога, шећерну репу гаје и у Стигу, мада су услови за њу тамо неповољни, због декалцификације земљишта, него у равни око Млаве. Иначе је принос доста знатан — већи него у Војводини; креће се око 200 тавара по хектару, али има места где се добија двапут толико, као у Дробежу око Бусура и сличним крајевима око Млаве.

У изгледу је да се култура шећерне репе још више прошири. Захваљујући повољним условима шећерна репа ће потискивати кукуруз са алувијалних равни и ширити се место ливада, када се буду извршиле мелиорације односно уклониле опасности од поплава. То је сасвим разумљиво, јер шећерна репа доноси пољопривреднику веће и разноврсније користи него кукуруз или сено. И сунцокрет је нова индустријска биљка за ову област. Уведен у пољопривреду тек после Другог светског рата, он је заузео већи простор него шећерна репа. Гаје га свуда у Стигу и Млави, поглавито на плодном земљишту по дну долињске равни. И поред велике користи коју доноси, он не може да освоји још веће површине због тога што брзо исцрпљује земљиште.

Конопља, стара индустриска биљка ове области, мање се гаји сада у Млави и Хомољу него пре 80 година, иако се отада до данас број становништва удвостручио. Томе су узрок појава фабричких тканина. Напротив, у Стигу се сада сеје четири пута више конопље него 1867 године. То долази отуда што се она сада гаји због индустријских потреба. Поред тога, за конопљу је плодна алувијална равна поред Млаве врло повољна.

Треба бар узгред рећи да се у Стигу уводе и друге индустријске биљке, на пример ричинус и памук, које према досадашњим огледима пружају добре изгледе.

Повртарство. — Природни услови су доста повољни за гајење поврћа, особито у алувијалној равни поред Млаве, где је земљиште састављено од финих и плодних речних наноса лаких за обрађивање. Сем тога температуре су овде врло високе у доба вегетационе периоде која траје од раног пролећа до позне јесени. Истина овде нема канала за наводњавање иако би се могли извести из реке; њих замењују плитки и водом богати бунари, из којих се помоћу долапа, ђермова и „прекрегушки“, вода извлачи и браздама разводи кроз баште. И поред ових услова, поврће није имало већу улогу у привреди. Гајени су само купус и паприка, и то само за домаће потребе. Узроке овога треба тражити у недостатку саобраћајних веза са већим потрошачким средиштима и ниском степену културе сеоског становништва које потцењује вредност поврћа као хране. Да је то тачно види се из овога: чим су изграђене железничке пруге Београд—Пожаревац—Кучево и Пожаревац—Петровац, повртарству се почела поклањати већа пажња. Пожаревац, Петровац, Кучево, Жагубица, као и нова рударска насеља: Костолац, Мајднпек и Стамница, тражили су више повртарских производа. Чак се у овом погледу осетио преко железничке пруге и утицај Београда.

Повртарство се сада најбоље развија тамо где за њега постоје сви поменути услови; у насељима поред Млаве, која су и у близини Пожареваца, Петровца и Костолаца. Најпространије баште поврћа су у Трновчу, Вел. Селу, Салаковцу, Маљуревцу, Брдарцу и Кличевцу. У овим и у још неким селима баште су груписане у крају који је најповољнији за поврће, где већина сељака тога села има малу деоницу земље намењену само поврћу. И сва друга села, која имају земље поред Млаве и њених притока, такође гаје поврће и за домаће потребе и за извоз, али повртарство није њихово главно занимање. Једино село ове области у коме је повртарство достигло већи степен развитка јесте поменуто Трновче близу Петровца. У њему се овим послом углавном бави већа половина становништва; остала домаћинства гаје поврће за своје потребе и за извоз, бавећи се овим послом уз друге земљорадничке радове. Под поврћем је у овом селу око 100 ха земље. Површина башта по домаћинству се креће од 10

ари до 1,5 хектара. Већи баштовани, они којима је повртарство готово једино занимање, имају у баштама велике бунаре и долапе које окрећу коњи. У Трновачу сада има преко 100 долапа. У вези са овим и са превозом поврћа, Трновче има већи број коња него друга села.

Трновчани производе све врсте поврћа и семена од њега. Те производе продају, како кажу они, у три среза, а највише у Петровцу, Кучеву, Пожаревцу, Мајданпеку и Жагубици. У овим местима се виђа у пролеће и велики број семенара из Трновча, који продају семе свих врста поврћа.

Захваљујући интензивном раду на овом послу ово село боље стоји у материјалном и културном погледу него друга земљом много богатија насеља у Стигу и Млави. Питање је, оtkуда је дошло до тога да се у Трновчу развије повртарство до таквог степена, а не у другим селима која имају исте или још повољније услове. На ово су, нема сумње, утицали неколико разлога: повољно земљиште за поврће у Селишту и незнатне површине сеоског атара, због чега су се људи морали довијати како ће га боље искористити да би могли живети на тако малом простору. Сем ових, било је и других узрока. Од особитог је значаја то, што је неки Мијајло, пореклом из Костура у Македонији, који се бавио овим послом у свом завичају, први почео да гаји поврће. Видевши колику корист он има од повртарства, сељаци су следовали овом примеру. Сада се, као што је раније речено, повртарством бави велики број домаћинстава у селу Трновчу. Захваљујући овом, они могу добро живети на једном хектару земље. Али су овакви случајеви ређи, јер мали поседник, иако је његова земља погодна за гајење поврћа, не може се бавити овим послом, чему је узрок недостатак долапа за наводњавање. Отуда појава да ови раде баште у наполицу код оних који имају средства за поливање.

Утицај Трновча се осетио и у другим крајевима ове области, особито у суседном Великом Селу. Али Великосељани гаје само купус, јер се у другим производима не могу такмичити са Трновчанима.

Уз поврће треба поменути и кромпир, који се гаји и као баштенска и као њивска култура. Њему се у овој области не поклања пажња ни тамо где би могао добро успевати, као у Хомољу и Горњој Млави. У првој области има само 376, а у другој 571 ха под кромпиром, што је врло мало у односу на природне услове. У планинском делу Хомоља и Горње Млаве (Меленица, Бистрица, Рановац, Кобиље), где се највише гаји, кромпир даје одличан плод. У најновије време кромпир почињу садити и у долињској равни Млаве око Петровца и других насеља, јер за њега постоје тамо сви услови: земљиште састављено од песковито-хумусних наноса и довољна количина влаге у алувијалној равни.

Пићно биље. — Уколико је нестајало ливада, утолико се брже одомаћивало гајење биљака намењених исхрани стоке. Чак и тамо где су се ливаде одржале сада се гаји пићно биље, јер оно утиче на гојазност, млечност и радну способност стоке. Према томе, прелазак са екстензивног на интензивно гајење стоке, повлачио је за собом и бољу исхрану. Најповољнији су услови за гајење пићног биља у Кључевима Стига и у равном делу Млаве, тамо где се ливаде и пашњаци претварају у њиве. Највеће површине заузимају луцерка, „тролетка“ (црвена дегелина), сточна репа и сачма (кукуруз намењен сточној исхрани). У Стигу је било под пићним биљем, 1949 године 1,888 ха, у Млави 3.135 и у Хомољу 237 ха.

Као што се види из ових бројева, пићног биља се најмање гаји у Хомољу, што и одговара природи области и привредном степену развитка; у Хомољу има мало добре земље и на њој се сеје поглавито кукуруз. Сем тога, овај крај обилује ливадама и пашњацима, а уз то његово сточарство није још свуда изишло из екстензивне фазе развитка. Највише се пићног биља гаји у самој котлини у селима која гаје добру крупну стоку, као на пример Лазница.

У Стигу се гаји нешто мање пићног биља него у Млави, јер у њему има још плавних површина које су силом прилика под ливадама. У блиској будућности, када се буду извршиле мелиорације, производња пићног биља ће се повећати, особито у селима Братинцу, Бубушинцу, Калишту, Костолцу, Набрђу и Трњанима, где сада има највише таквих ливада и утрина.

Воћарство. — И у погледу воћарства ова је област врло разнолика, на што су утицали клима и рељеф. У Стигу, који је под утицајем хладних и јаких ветрова кошаве и северца „горњака“, неповољнији су услови за воће него у Горњој Млави и Хомољу. Ипак се тамо гаје све врсте воћа: шљива, јабука, крушка, трешња, вишња, кајсија, бресква, дуња и орах, али оне скупа не претстављају велику привредну вредност. Шљиве су поглавито ранке, а јабуке слабих сорта и подлеже црвљању. Много повољнији услови су за све врсте коштичавог воћа — а такође за дуњу и крушку. Карактеристика овог воћарства је: што су готово подједнако заступљене све поменуте врсте воћа; воће је махом око кућа и у виноградима, ретко где сачињава самосталан воћњак, а још ређе се види у чистом засаду. Кратко речено, воћарство у Стигу је врло хетерогено и неразвијено. Шљиве не могу задовољити ни домаће потребе у ракији. Друге врсте воћа се износе само на локално тржиште у Пожаревцу.

У Млави су услови за воћарство знатно повољнији него у Стигу. Побрђа с једне и са друге стране долине, по којима има и шума, погодна су за све врсте воћа, а особито за шљиву. По броју и каквоћи шљива одликује се Рановац, Кладурево, Ор-

лево, Рашанац, Поповац и Стамница. Шљива се у овим и другим селима Млаве јавља у истом засаду. Величина шљивака се креће од 5 па до 2 ха. У погледу врсте влада шаренило. Заступљене су све сорте шљива: пожегача („читлавка“), „моравка“ („бугарка“ или „поповка“), бела шљива и „црница“. Пожегача је раније била најомиљенија и најраспрострањенија, али је сада због промене услова (сече шума и појаве болести) у опадању. Сада учествује у шљивацима Млаве само са 10%. Распрострањена је у припланинским бреговитим крајевима, а поглавито у Рановцу, Кладуреву, Кочетину, Врзоходима, Мелници и Старчеву.

Пожегачу је потисла моравка, које има више од 40% од свих шљива. То долази отуда, што је она отпорнија према болестима и што рађа добро готово сваке године. Сем тога од ње се добија доста ракије (од 150 кгр шљива испече се 30 литара ракије јачине 12°). Моравку су најпре почели гајити у селу Поповцу, због чега је зову „поповка“.

Заступљене су у великом броју још две слабије сорте шљива: ранка (20%) и ценерика. Прва учествује са 20, а друга са 30 процената свих стабала шљива у Млави.

Производња шљива је доста знатна; она не само што задовољава велике домаће потребе, него се ракија извози у великим количинама у Стиг, Банат и друге крајеве.

Од других врста воћа најбоље успева крушка и орах, али има и приличан број јабука, међу којима влада шаренило. Боље сорте јабука се сретaju у Рановцу и Кладуреву. Иначе су и у овом крају подложне црвању. Ваља напоменути, да припланинска села Ждрело, Шитоње, Ђовдин, Бистрица и Лаоле, немају довољно воћа због неповољног утицаја кошаве која непрекидно дува кроз Ждрело.

Хомољска котлина је још повољнија за воћарство него Млава. Заклоњеност од јаких ветрова, довољна количина влаге у земљи и у ваздуху, доста растресит слој земље и присуство шуме — све је то утицало да се одомаћи и развије воћарство. Ти физичко-географски услови најбоље одговарају шљиви и јабуци, које су сада и заступљене у највећем броју. Воћарство у Хомољу се развијало упоредо са земљорадњом — штавише оно је сразмерно боље напредовало него ратарство. То се може објаснити колико повољним природним условима, толико и оскудицом воћа у суседним крајевима, у које су Хомољци извозили ракију и за њу добављали жито. Шљива је раније добро успевала и без особите неге. Због тога и због ракије која се много пије и извози, она је главна воћка у Хомољу. Друге врсте воћа су заступљене у мањем броју, иако за њих има добрих услова, што нарочито важи за јабуку.

Првобитни воћњаци су били ограничени на мање просторе око кућа. Касније, када је земљораднички појас проширен на стране површи по ободу котлине, воће се почиње и тамо га-

жити. Штавише оно је идући за шумом и новоискрченим земљиштем наилазило на боље природне услове него што су по дну котлине, тако да сада има више воћа око салаша него у селима.

Иако је воћарство непрекидно расло по броју стабала, оно је спадало по родности и каквоћи плода. Узрок су болести које су напаале шљиву пожегачу, а сем тога и слабија нега воћа. Шљиваци су махом на ливадама у које се после косидбе пушта стока. Ретко се може видети воћњак засађен по прописима савремене пољопривредне науке. Као последица тога је врло мали принос и нередовна родност.

Друге врсте воћа су заступљене у много мањем броју иако за њих има исто тако повољних услова као за шљиву. Ово се особито односи на јабуку. Нигде нема чистих јабучњака, а међу јабукама влада шаренило сорта, те и због тога немају какву већу привредну вредност. Орах долази на четврто место, како по броју стабала тако и по привредној вредности. Најчешће се јавља у речним долинама, око села по ободу котлине (Рибаре, Изварица, Суви До).

Како се брзо развијало воћарство у Хомољу види се из упоређења ове две године: 1889 било је под воћем укупно 500 ха, а 1948 године 3.399 ха.

Виноградарство. — Долина Млаве није позната по виноградарству, иако за њега постоји довољно повољних услова. Долинске стране два планинска повијарца, који у облику греда прате долину све до Дунава, окренуте су једним делом према северозападу а другим према југозападу. Према томе, обе стране су довољно обасјане сунцем. Поред тога овде влада тип климе који се одликује топлим летом и дугом јесени. Томе ваља додати да хумусни слој који се провлачи преко смонице није баш неповољан за винову лозу. Нема сумње да су ове физичко-географске особине биле од утицаја на старост виноградарства у овом крају, али је тачно и то, да оно није дошло до већег привредног изражаја у току два последња века. За ово постоји неколико узрока: предност суседних области у погледу виноградарства и слаба веза овог краја са тржиштем. Виноградарство се овде развијало у сквиру домаћих потреба. Временом се увећало према прираштају стновништва, што се види ако поредимо стање из 1889 године, пре појаве филоксере, са данашњим приликама.

Стари виноградни пре појаве филоксере, 1892 године, заузимали су најповољније положаје, махом присојне стране и брестуљке на којима је растресито земљиште. Та домаћа лоза успевала је како кажу и на лошем земљишту; није захтевала велики рад а доносила је знатан принос. Сачувана је успомена и на „пивнице“ које су биле у виноградима.

Данашње винограде су почели подизати почетком овога века: они су поглавито на местима где и пређашњи; прате горње стране косе и побрђа све до Дунава до Горњачког Ждрела. Најпознатији виноградарски потеси су: у Кличевцу Планина и Липар; у Маруљевцу, Братинцу, Великом и Малом Црнићу „Брдо“; у Шапини Доња Замрела и Виноградарско Брдо; у Божевцу Кулско Брдо и Парлози; у Барама Грабски Виногради; у Кули Кулско Брдо; у Црљенцу Мало Брдо и Врањево; у Орљеви Утрине; у Кнежици Погледих и Караула; у Петровцу Караула; у Рашанцу Приод и Гршпоњ; у Табаковцу Брдо и Дубрава; у Буровцу Дубрава и Орнице; у Бистрици Крушар и Виногради итд. У овим виноградарским крајевима имају винограде већина сељака тога села, јер уколико појединци нису имали своје земље трудили су се да до ње дођу заменом земље или куповином. Винограда има и у другим крајевима једнога села. Они се у новије време виде и на равнијим положајима, где су, разуме се, услови за њих неповољнији. Стишка села Набрђе и Трњане, пошто нису имала довољно повољних површина за винограде, куповала су земљу у Пожаревачком Брду и тамо засадила лозу.

Готово свака кућа у Стигу и Млави гаји бар неколико чокота винове лозе. Величина винограда се креће од 3 а до 2 ха, али је број домаћинства чији је виноград већи од 50 ари врло незнатан. Нешто већи виногради се јављају око Петровца и на коси између Стига и Мораве, у близини Пожаревца. На то су поред повољног положаја утицали близина тржишта и већи културни степен земљорадника, било да они живе у селу или вароши. Тај утицај се запажа и на обради винограда и на каквоћи вина. Иначе се, узевши област као целину, виноградарству не поклања већа пажња. Преовлађују хибриди (бело тело) који су готово свуда заменили стару лозу. Нешто више калемљене лозе има на Караули близу Петровца и у неким селима напредније земљорадње (Забрђе, Кнежица, Велико Лаоле, Бистрица, Бусур, Костолац). И поред настојања пољопривредних стручњака и власти да се хибриди замене калемљеном лозом, они се упорно одржавају, због родности и незнатног труда око њиховог гајења. Сем тога, виногради овде служе углавном за домаће потребе, а хибриди у овом погледу имају предност у поређењу са калемљеном лозом, јер по погрешном схватању произвођача од њих се добија боље вино и јача ракија него од калемљене лозе. Али чак и тамо где се виноградарству поклања већа пажња, као око Петровца, вина су осредње каквоће пошто и код најбољих виноградара недостају добри подруми, без којих се не може замислити савремена прерада грожђа.

Дакле, виногради ове области одликују се сразмерно великим пространством, али и малом привредном вредношћу. За разлику од других познатих виноградарских области, виногради су овде на земљишту на коме могу добро успевати и друге по-

љопривредне културе. Изузетак су Караула код Петровца, Кулско Брдо и још неколико присојних страна на којима су били познати стари виногради. На њима се могу гајити виногради који би давали одличне производе, сличне онима у околини Смедерева.

У Хомољској котлини винограда нема у правом смислу речи. Чињени су покушаји да се на присојној страни око Жагубице и Лазнице одомаћи винова лоза. Тамо се сад одржава око 20 ха винограда, али они не доносе добар род. Узрок томе није само висина (јер на толиким висинама има винограда у другим областима), него услови рефеља, односно планински склоп ове котлине.

Ливаде и пашњаци. — Ливаде и пашњаци су подлога за екстензивно сточарство, какво је оно било у овој области све до почетка овога века. Они су заузимали велике површине, не само око Млаве већ и тамо где се место њих могло гајити жито. Упоредо са напретком земљорадње смањивале су се ливаде и утрине. У овоме је било поступности. Најпре су ливаде нестале у сувљем делу Стига и Хомољске котлине. Њих је потискивао кукуруз на плавним површинама око Млаве. Ово потискивање ливада не може се објаснити само већим потребама за житом, већ и тиме, што овде може да успева и пићно биље које је неопходно за одгајивање бољих сојева стоке. Али и упркос изразите тежње да се ливаде замене културним биљкама, оне су се одржале на великом простору особито у Стигу. Томе су узрок поплаве у доба великих киша, када удружене Млава и Могила поплаве најплоднији део равни у атарима села Бобушинца, Маљуревца, Кличевца, Костолца и Трњана, а такође и око Бурсура у Млави. Ако те поплаве наступе у марту и априлу онда трава добро роди, јер јој корен бокори навреме. Супротно, поплаве после тога времена не доносе користи него штету. Најопаснија је поменута „тројичка“ или „трешњева“ вода. У таквим случајевима, који нису ретки, вода поваља и уништи траву. Пошто род траве зависи од благовремености или закашњења поплава, принос сена са ових ливада је врло колебљив. Неких година сасвим омане, а других достигне 7 хиљада кг сена по хектару. Иначе је просечан принос 3—5 хиљада кг. Отава се ретко коси, јер у доба када би она могла да расте настаје сува периода. Сем тога, једва се чека да се покосе ливаде и пожању жита како би могли слободно пуштати стоку.

Трава са ових ливада не одликује се бољом каквоћом, иако би се то очекивало с обзиром на плодно земљиште. Она је крупна „шупља“, кисела, дрвенаста и бодљикава; повољнија је за крупну него за ситну стоку. Ова појава је у вези са нередовном количином воде и слабом негом. Ливаде су препуштене природи

и стихиским појавама; тамо где им се изузетно поклања већа пажња, дају добар род и у погледу количине и у погледу каквоће.

Друкчије су по својој природи ливаде у Хомољу. Дно Хомољске котлине, које је пре 120 година било под ливадама, сада је засејано кукурузом. За ливаде су тражена места на површима и на странама. Оне су се развиле и на крчевинама и планинским пропланцима. Са намножавањем становништва земљорадња потискује ливаде и са површина где су за њу услови повољни. Ливаде остају на плићем земљишту и на странама где жита не могу добро успевати. Али се не сме схватити да ливада нема и тамо где би жита доносила добар род. Планинци којима је сено потребно као и жито, поклањају велику пажњу ливади, јер му њива без ње, односно без стоке, много не вреди. Јавља се тежња да се прошире и њиве и ливаде на рачун шуме и пашњака. На крчевини се прво створе њиве па их тек после неколико година заливаде, заорнице или претворе у утрину. Ови облици пољопривредних површина се често преплићу прелазећи један у други у кратком временском размаку.

У Хомољу и сада има доста ливада. Томе је узрок неплодно земљиште и већа потреба за сеном. Трава у хомољским ливадама је доста сочна и питома; тиме се одликују падине кречњачке Бељанице где ливаде особито добро роде кишовитих година.

Најзад ако се баци општи поглед на ливаде и пашњаке у сва три дела Млаве, виде се знатне разлике. У Стигу је упркос, поплава, сразмерно мање ливада него у Млави. Узрок је томе природа земљишта и привредна структура. Плодно земљиште у Стигу брже се преобраћа у њиве, које сточарству могу дати више доброг пићног биља но ливаде макакве оне биле. Такав случај није у Хомољу, где ливаде имају екстензивни — планински карактер.

И пашњаци су били изложени променама у смислу сталног смањивања. Разуме се те промене нису биле исте у плодном Стигу и у планинском Хомољу. У првој области су утрине брзо уступале место земљорадњи, док су у другој оне чак повећане на штету шума. Занимљиво је бар укратко изнети фазе кроз које су пролазиле утрине док се није дошло до данашњег стања. У Стигу и Доњој Млави свако је село у прво време остављало по један део атара за испашу. Из овога су касније издвојени поједини делови и дељени. Ипак су до сада сачуване задружне утрине чије је пространство зависило од богатства у земљи тога насеља. Пре 1941 године свако село у Стигу имало је од 50 до 30 ха заједничке утрине. У Хомољу и планинском делу Горње Млаве утрине су још пространије; оне припадају појединцима, селу и држави. Раније није било тако строгих граница између ових врста поседа. Свако је проширивао њиве и ливаде на рачун шума и утрина са дозволом или крадом. Али се смањивање утрина нагло осетило тек после 1919 године, када се, као што је

раније речено, није водило рачуна коме оне припадају. Утрине су на овај начин за кратко време смањиване, јер чим је за две-три године обрађивања исцрпљен плодни слој земље, оне су у већини случајева заорничене и поново преобраћене у пашњаке.

Углавном сви хомољски пашњаци су на слабом земљишту, али они имају велики значај за гајење оваца. Пространством и каквоћом одликују се пашњаци на Бељаници, особито у Бусовату, Белој Реци, Речицама, Пољани, Планиници, Лому итд.

	Ливаде	Пашњаци
Хомоље	18.520	8.310
Млава	5.430	3.535
Стиг	2.708	807

Сточарство

Сточарство је у овој области, као и у многим крајевима наше земље, било главна привредна грана све до средине XIX века. Уколико је расла потреба за житом и другим производима који су постепено улазили и у трговину, оно је губило од свога негдашњег значаја. Ливада је узмицала пред њивом, а стока пред житом. Тачније речено, сточарство се прилагођавало земљорадњи и новим приликама. Бројно је губило али у каквоћи добијало. То важи и за сву као и за неке друге области Србије (20, с. 43—4). Али овде је тај процес занимљивији у толико што у свој области и данас постоје разлике између појединих њених делова, које се јављају као последица и природних и привредно-друштвених појава.

У Стигу, данас познатом житородном крају, сточарство је било примитивно као у каквом најзабаченијем планинском пределу. Гајен је велики број мршавих свиња и волова за трговину, а овца држана у трговима тамо где су сада најплодније њиве.

Све врсте стоке бројно опадају, једне брже, а друге спорије што је зависило од нових услова. Коња је све мање, јер га у вршидби замењује вршалица. Говече показује пораст у броју, али спада у сразмери са прираштајем сгановништва. Иста се појава запажа и код свиња. Обе ове домаће животиње место жиropaђе и ливаде искоришћују жито: свиња кукуруз, а говече сламу и разне пићно биље које му пружа земљорадња.

Најбрже је опао број оваца, јер су оне везане за екстензивне пашњаке, који су претворени у њиве. Оне су од 1867 године опале за половину и упркос потреба и пажње коју земљорадник поклања њима. Што њихов број у Стигу данас није још мањи може се објаснити само ливадама које се одржавају због поплава. Готово исте појаве запажају се у равном делу Млаве, који је у географском погледу сличан Стигу. Разлика је у томе, што је у Млави овај процес био спорији због слабе везе са тржиштима.

Још у већој мери ово важи за Хомоље које је доскоро било потпуно беспутно. У Горњој Млави и Хомољу опада број свиња, због нестанка жиропаше, која је била основа њихове исхране. Међутим број говеда се одржава на истој висини, а број оваца нагло расте. Ова последња појава се може објаснити проширивањем пашњака и ливада на штету шума. Сем тога се у исхрани оваца искоришћава и лисник. Сеча шуме и проширивање пашњака место ње неповољно су утицали на козу, чији број непрекидно опада.

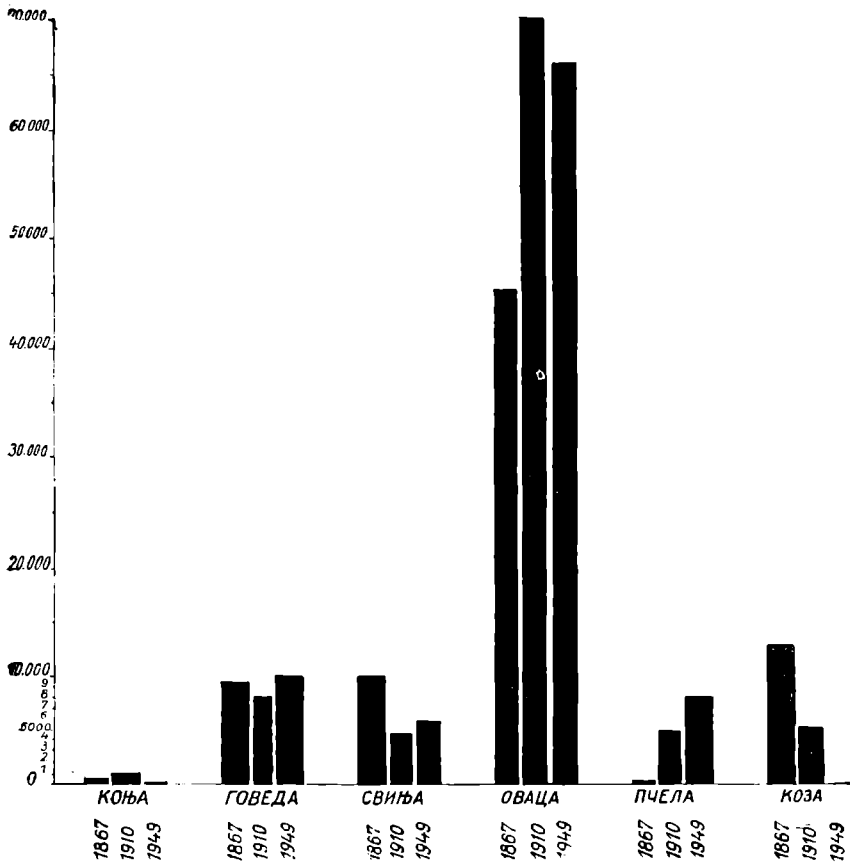
Како се кретао број стоке од 1867 до 1949 године види се из ове табеле (21):

	Година	Говеда	Коња	Оваца	Кози	Свиња	Пчела
Хомоље	1867	9.491	932	45.708	12.810	9.998	640
	1910	8.061	1.052	70.229	5.545	4.788	4.941
	1949	9.988	692	66.215		5.774	8.068
Млава	1867	17.900	2.331	108.000	5.065	37.404	985
	1910	14.854	2.666	80.277	2.685	21.678	6.719
	1949	17.446	2.021	64.327	3.907	29.701	6.319
Стиг	1867	7.812	3.059	63.925		19.416	1.212
	1910	8.650	4.508	31.562		13.684	2.029
	1949	11.209	1.827	32.851		18.791	2.773

Основа садашњег сточарства су ливаде, пашњаци, шуме и разно пићно биље (детелина, сточна репа, слама, шаша од кукуруза итд.). У Стигу је главна сточна храна: сено, детелина, репа, слама, „сачма“ и шаша од кукуруза. Откако су утрине издељене или додељене сељчким радним задругама, свако газдинство држи стоку на својме имању све док се не покосе ливаде и не пожању жита. Само села поред Млаве, која имају у кључевима своје ливаде, могу држати стоку на пасишту. Иначе је она везана за шталу, уколико се не тера на леговање у друге крајеве.

Говече је овде најглавнија домаћа животиња. То је разумљиво, јер му земљорадња пружа исхрану, а оно њој запрегу и ђубриво. Пре 80 година волова је било два-три пута више него крива. Во је тада био главна запрежна животиња док је потребе у млеку задовољавала углавном овца. Данас је крива преузела и једну и другу улогу. Разуме се, она као таква даје мало млека, али има других предности: отели теле готово сваке године и мање троши хране него во. Дакле, због уштеде у храни не може се држати во, а још мање коњ. Мала газдинства испод једног ха земље не могу имати ни криву.

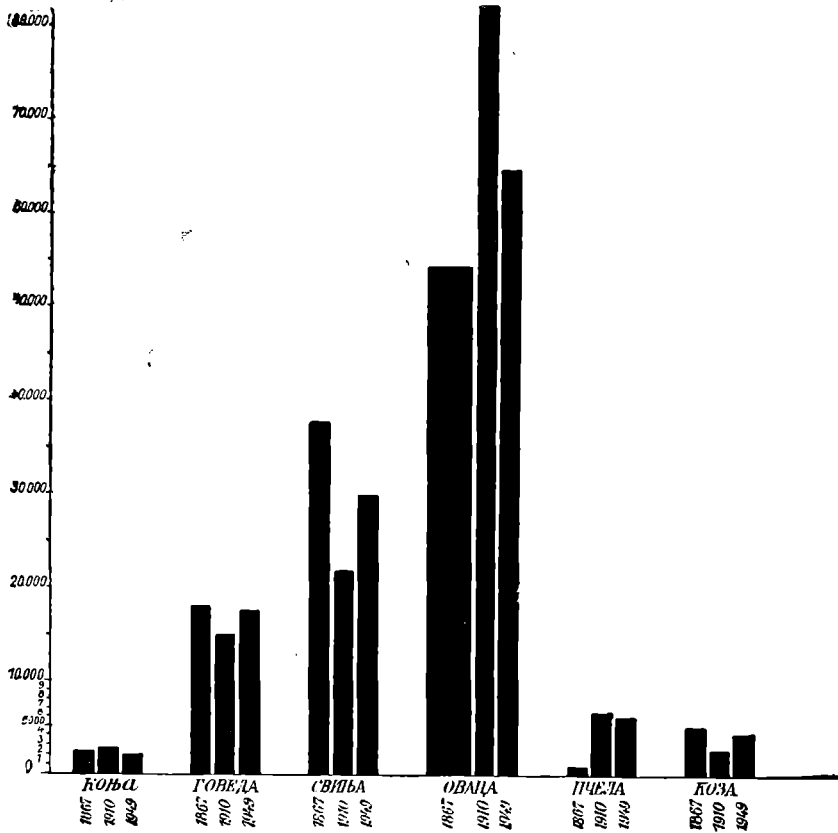
У Доњој Млави говече има готово исти значај као у Стигу. Међутим, у Хомољу, број говеда је мањи због екстензивних пашњака и мале количине зимског пићног биља. Тај однос у стоци види се из ових бројева: у Стигу долази на 1 км² 28 говеда, у Млави 22, а у Хомољу 16.

Ск. 6. — Дијаграм бројног стања стоке у Хомољу

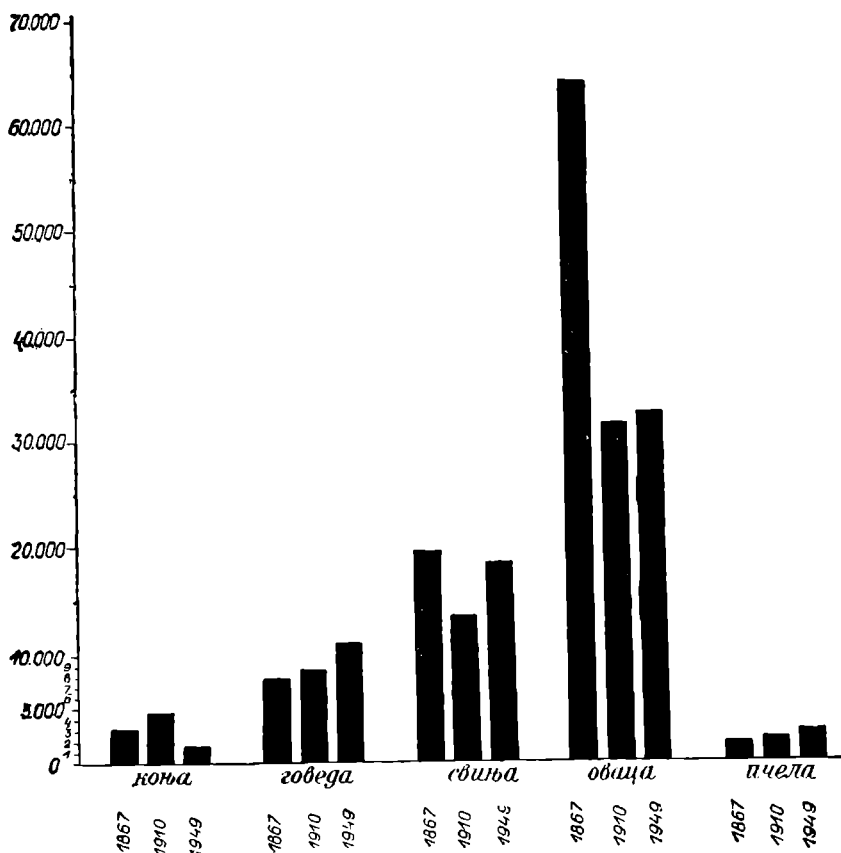
У целој области гаји се „шарено говече“ сименталског соја говеда, који је заменио ситну сиву домаћу бушу. Он је уведен из суседних области: Црноречке котлине и Ресаве. Најбоља говеда се виде у Стигу, Стамници, Вел. Лаолу (Млава) и Лазници (Хомоље).

Гајење коња је одомаћено у свим насељима ове области, али њихов већи или мањи број зависи од услова исхране и потреба. Као што је речено, број коња је раније био много већи, због више исхране и потреба; служио је углавном за вршидбу и пренос. У Хомољу и Млави број коња је од седамдесетих година прошлог века до данас остао приближно исти. Што уствари значи да је опадао, с обзиром на прираштај становништва. Супротно, у Стигу се он повећавао све до Другог светског рата. Узрок овог треба тражити у развијенијој пољопривреди и бољој сао-

Ск. 7. — Дијаграм бројног стања стокe у Млави

браћајној вези села са привредним средиштима. У Хо̀мољу, где нема путева, број коња је смањиван у последње време и због тога, што су се многа села разбила у салаше, те нема потреба за одржавање коња ради преношења усева који су сада на домаку куће. Углавном коњ се гаји тамо, где има више земље за обрађивање и где је сеоски атар удаљен од села, а село од тржишта. То се види особито у Стигу у којем Кличевац, Смољинац, Божевац, Баре, Шапина, Касидо, гаје највећи број коња. Сем ових, и други разлози утичу на одржавање коња, у првом реду исхрана и потребе брзог и свакодневног преноса. Сразмерно велики број коња имају стишка села непосредно око Млаве, која имају ливаде као Трњане, Брдарац, Дрмно и друга. У Млави се већим бројем коња одликују: Трновче, Велико Лаоле и варош Петровац; Узроци су за то различити. Трновчани се баве углавном повр-

Ск. 8. — Дијаграм бројног стања стоке у Стигу

тарством, те су им коњи потребни и за окретање долапа и за пренос поврћа на тржиште; Вел. Лаоле је напредно земљорадничко село где коњ учествује у обради земље и служи у саобраћају између села и Петровца. Петровац, који је уједно и варошко и сеоско насеље, има простран и удаљен пољопривредни атар, те су му коњи потребни с једне стране за обраду земље и довлачење усева, а и с друге стране због преноса у вези са железничком станицом.

И у Хомољу највећи број коња имају најнапреднија земљорадничка села — Жагубица, Лазница и Суви До. Овим последњим коњи служе за одржавање веза са планином и салашима, на којима се повремено борави. Уопште узев број коња је више опао у току Другог светског рата него друге врсте стоке. Те последице ће се дуже осећати пошто се коњ теже подиже и слабије плоди него друге врсте стоке.

У погледу одабирања коњу је овде поклоњена доста велика пажња. Многобројне пасмине које су раније постојале, заменили су током времена липицанер и такозвани „полукрвни енглеz“. На одгајивање добрих сојева коња утицала је близина државне ергеле и припусне станице у Љубичеву код Пожаревца.

Сигна стока: овца, коза и свиња, заступљене су у целој области у сразмери која одговара природним погодбама и досадашњим привредно-друштвеним условима.

Од свих врста стоке овца је бројно највише опала, особито у Стигу и Доњој Млави, где су пашњаци претворени у њиве. Али је она тамо и данас најраспрострањенија домаћа животиња, коју народ гаји више због вуне него због млека. Она је још доста бројна захваљујући ливадама поред Млаве које јој заједно са другим пићним биљем могу пружити зимску исхрану, док за време лета користе пашњаке у Хомољу. Најсиромашнија домаћинства држе 5, а најбогатија 40 оваца. У Стигу долази на 1 км² 83 грла оваца, а у Млави 81. Овде ваља напоменути да је Доња Млава због недостатка ливада сиромашнија овцама него Стиг. Међутим, села у Горњој Млави, која леже у подножју планина, као Рановац, Бистрица, Ждрело и Шетоње, гаје више оваца.

Супротно Стигу и Млави. број оваца је у Хомољу растао упоредо са проширењем пашњака на рачун шума. Овцу тамо гаје и због млека; она у овом погледу замењује краве, којих је сада све мање. У Хомољу на 1 км² долази 112 оваца. Међутим, број оваца по домаћинству се креће од 10 до 200 брава. Овцама су најбогатија она села која поред својих искоришћују и државна пасишта на Бељаници, као Суви До и Жагубица. Прво село је имало, 1910 године, 12.516, а друго 10.519 оваца.

Што се тиче сојева, у свим крајевима слива Млаве види се још мешавина разних домаћих пасмина укрштених са липском овцом. Јасно се испољава тежња да овај сој превлада у целој области, што би без сваке сумње била велика добит у привредном погледу.

Коза, чије је држање сада законом забрањено због подизања шуме, имала је раније велики привредни значај особито у Горњој Млави и Хомољу. Хомоље је 1867 године имало 12.810, а Млава, поглавито њена припланинска села 5.065 коза. Раније их је било још више. То је и разумљиво кад се узме у обзир велико шумско пространство које је кози и зими и лети пружало доста хране. У путопису из 1829 године, Пирх каже, „да у Горњаку има таквих пећина у којима може презимити 5—6 хиљада коза“. Чим стигне зима чобани морају козе к пећинама терати; ту преко дана козе траже себи храну по врлетима, а преко ноћи се склањају по пећинама. Поред коза се налазе велики пси, који их чувају од курјака, а чобани спавају ниже у колибама. (10, с. 111). Највећи број коза су имала села Ждрело и Ђовдин у Горњој Млави и Крупаја и Суви До у Хомољу.

Супротно овци и кози, свиње су више заступљене у Стигу и Доњој Млави, тамо где за њих има доста хране. Та разлика у погледу броја, била је много мања док су се свиње храниле жиrom, којег је било у планинским крајевима чак и више него у долини Млаве. Међутим са опадањем жиробаје и повећавањем производње кукуруза у Стигу су услови за гајење свиња бивали све повољнији, а у Хомољу и Горњој Млави све гори. То се види ако се упореде статистички подаци из 1867 и данас. У Хомољу је број свиња упола опао, у Млави је нешто смањен, док се у Стигу гаји приближно исти број као пре 100 година. У Стигу сада долази на 1 км² 47 свиња, у Млави 37, а у Хомољу 7. Разуме се и у Стигу је број свиња опао, ако се узме у обзир однос данашњег и ондашњег становништва, али не много, јер се место мршавих сада гаје угојене свиње које теже и преко 400 килограма. И код свиња се јавља расна мешавина, али преовлађује црна и шарена „моравка“ и један нови сој који постаје укрштавањем „мангулице“ и „беркшира“. Ове две врсте свиња које су заступљене у Стигу и Млави са 80%, имају доста велику економску вредност: достижу тежину 200 кг, а крмача опраси 10—12 прасади.

Свињогојство је било раширено у свим селима где је кукуруз претицао за извоз. Поједини имућнији сељаци „свињарски трговци“ имали су оборе за гајење свиња. Они су јевтино куповали и мршаве свиње и кукуруз за њихову исхрану. Утовљене свиње они су препродавали трговцима или непосредно извозили. По свињогојству су бил познати Кличевац, Дрмно и Брадарац и још нека села у Стигу и Млави. Иначе готово свака кућа у овим житородним крајевима гаји бар две-три свиње — једну за потребе домаћинства, а другу за продају. Сем тога, велики број прасади намењен је тржиштима у Пожаревцу, Петровцу и Беграду.

Живинарство је врло важна привредна грана ове области. Супротно сточарству, оно је стално напредовало. Могло би се рећи да су они узроци који су утицали на опадање сточарства изазвали напредак живинарства. Овде се мисли на већу производњу жита које је главни основ за гајење живине. Ваља додати да је за развитак живинарства било и других разлога: смањивање стоке, трговина и подизање стандарда живота. У првој фази привредно-друштвеног развитака, живини није поклањана пажња; гајена је као и жито, више да задовољи ситне домаће потребе, него због других околности. Тада није било веће разлике ни у гајењу живине између Стига и Хомоља. Упоредо са развитаком саобраћаја и продирањем капитала, буди се интерес за подизање живине, и то најпре у Стигу, а касније у Млави. То интересовање се нагло појачава са оснивањем кланице и откупне станице за живину и јаја у Великој Плани. Петровац и

Пожаревац, привредна средишта Млаве и Стига, постају врло важна извозна места живине. Сем тога живина донекле замењује ситну стоку у исхрани и у размени сиромашнијег газдинства.

Колики је број живине у овој области не може се тачно утврдити ни због тога што кокошја куга често и нагло уништи кокошке. По статистици за 1951 годину тај број изгледа свако:

	Кокошке	Пловке	Гуске	Ђурке	Уопште
Стиг	82.320	15.117	8.942	4.948	111.327
Млава	106.304	14.413	6.647	1.256	128.620
Хомоље	32.271	2.756	496	447	35.970

Из ових статистичких података као и из испитивања на терену запажа се ово: да житородни Стиг има сразмерно површини највише живине; за овим долази Доња Млава, а најпосле Хомоље. То уствари одговара привредним и друштвеним условима ових крајева. Из распореда живине по врстама, виде се сем исхране и други географски утицаји. Пловуше — пловке и гуске — преовлађују у Стигу и Доњој Млави, док су у Хомољу ретке. У овом се види утицај Млаве и њених отока у којима се пловуше купају и налазе храну. Треба узети у обзир и то, да се гуске и пловке овде не гаје само због меса и јаја већ исто толико и због перја, које спуњује вуну у изради постељине.

У поред тога што су овде услови за развитак живинарства врло повољни, оно ни по броју ни по одгоју није на висини савременог економског схватања. Нису постојали ни селекциони живинарници ни инкубатори све до најновијег времена. Живинарник у Шапини, основан после Другог светског рата, прва је установа ове врсте у селима Стига.

Пчеларство је по причању старијих људи било раније развијеније него данас. То тврђење може се примити као тачно само за XVIII век, када је восак био главни предмет трговине, а мед замењивао шећер у кућевној економији. Касније, када у трговину улазе други пољопривредни производи а шећер се почиње увозити, пчеларство губи од пређашњег значаја. То не значи да оно опада и да за њега слабе услови. У овом погледу се јавља чак и напредак. Дотадашњу пчелињу пашу, шуме и ливаде, замењују или допуњују културне биљке од којих су многе врло медоносне као багрем, црвена детелина, сунцокрет и друге. Тај напредак у пчеларству није изражен толико у броју кошница колико у већем приносу, јер су раније место „ђерзонке“ са покретним саћем, биле слабе и мале вршкаре у којима је при вађењу меда убијана и пчелиња заједница.

Ваља нагласити да и данас постоје разлике у погледу броја и начина гајења пчела у појединим крајевима ове области, што се јавља као последица природних и културних разлика. У

Стигу, где је паша једноставнија, а привреда развијенија, пчелињих заједница је мање него у Горњој Млави и Хомољу. У Горњој Млави је број кошница много већи него у Доњој Млави и Стигу. То долази отуда што пчеле искоришћују за пашу две различите површине: равницу са културним биљем и планинске стране на којима има шуме и разноврсног цвећа. Тиме се може објаснити што Рановац, Стамница, Кладурево, Бистрица, Ждрело и Велико Лаоле имају више кошница него друга насеља.

Хомоље, међутим, има сразмерно површини већи број кошница него узети појединачно Стиг и Млава. У њему долази на 1 км² 14 кошница, у Млави 8, а у Стигу 9. Овај број не вреди много у привредном погледу, јер су у Хомољу заступљене у већини вршкаре. То не значи да се у Хомољу не би могло гајити исто толико пчелињих заједница у савременим кошницама. Ипак треба поменути да је обилност паша ограничена на кратко лето. Али ако се узму сва три дела ове области као целина они су повољни за пчеларство, јер се могу допуњавати у погледу паше. Већ сада неки напреднији пчелари-учитељи у већини случајева користе географске разлике у долини Млаве; они селе кошнице за пашом из једног у други крај ове области.

Сточарска кретања. — Висинске и друге природне разлике које постоје између појединих делова слива Млаве, утицале су да се у овој области развију сточарска кретања. Док је било довољно утрина и жира у непосредној близини, та кретања су била ограничена на атар села. Касније су сточари били приморани да траже пашу у околним планинама и то прво за свиње а доцније за овце.

Из података у Државном архиву се види да су неки људи из млавских села гонили, 1838 године, свиње на жир у општинске шуме других насеља и за то плаћали „жировину“ или „нагоницу“ по 12 пара чаршиских од брава. Овде ћемо навести те шуме и села из којих су догонили свиње, а такође имена људи и број брава.

Село	Име домаћина	Број свиња	Шума
Из Орљева	Стан Коча	45	У шуми Бресници
"	Маргин Пауновић	90	"
"	Васиљ Думитров	100	"
"	Паун Фрунца	40	"
"	Илија Милицен	20	"
"	Петар Николић	25 (22)	"
Из Шетоња	Јован Радулев	31	У шуми Табаковачкој
"	Степан Радованов	15	(село Табаковац у Млави)
Из Грновча	Војин Милић	30	"
"	Сталета Радованов	20	"
"	Иван Савић	15	"
Из Ђовдина	Милош Минић	20	У шуми Крвиској

Село	Име домаћина	Број свиња	Шума
Из Гондина	Сава Ђорђевић	25	(село Крвие у Млави)
"	Милован Ранковић	75(23)	"
"	Мират Мијаиловић	15	У шуми Буковачкој
"	Атанацко	25	(село Буковац у Млави)
"	Мијаило Николић	26	"
"	Панта Лазаревић	10	"
"	Свилић Јовановић	25	"
"	Јован Вукићев	15	"
"	Гимитар Божанић	15	"
"	Милијко Радованов	15	"
Из Бистрице	Стојко Минић	16	"
Из Шетоња	Иван Миленковић	92	У шуми Кошановачкој
"	Новак Ђуров	30	"
Из М. Лаола	Стојадин Љубисављев	35	"
Из Крепољина	Јован Вла	9	У шуми Орешковачкој
"	Радојко Миленов	20	"
Из Бистрице	Мијаило	28	"
"	Петко Степанов	23	"
"	Милое Н.	22	"
Из Шетоња	Стеван Краинац	13	"

У извештају из те године се каже да шуме у срезу омољском нису родиле, те ни нагоница у њих није пуштана.

Из Стига су гонили свиње у Хомоље где је било доста буковог жира. Стари људи из Стига причају да су у атару Суводола (Хомоље) подизали свиње у јесен и тамо остајали све док падне велики снег. Исто тако када је почело да понестаје паше за овце, Стижани их гоне на летовање у планине. То чине и сада села која немају довољно пашњака и ливада, као Божевац, Шапина, Касидо, Берање, Кула. Међутим, она стишка насеља која имају ливада и пашњака у водоплавним кључевима поред Млаве, гоне овце у планине само завреме веома сушних лета. У таквим случајевима се дешава да им овце угину, јер нису навикле на планинску траву „јаловик“.

И у Доњој Млави је раније свако село држало стоку у свом атару. До пре 70 година стока села Кнежице пасла је по Клокочару и Великој Хуми, где су биле летње колибе. Данас, када су ова места претворена у плодне њиве Кнежичани терају овце у мајданпечке планине. Исто раде и друга села која су доскора имала по два бачила у свом атару, као Манастирица. Раније (до пред Први светски рат), док је у мајданпечким шумама било жира „да се згрће лопатама“ из Доње Млаве су тамо гонили свиње на зимовник.

Припланинска села у Млави: Стамница, Мелница, Рановац, Бистрица, Ждерло, Шетоње, Ђовдин и Везичево, имали су све до 1919 године заједничка пасишта на околним планинама, на

које су изгнали стоку о Ђурђев дану, а враћали је у села тек у јесен. Сада су те планине већином издељене и свако село на свој начин користи испашу. Стамница изгони стоку у планине Кулман, Врата, Драгишељ и Шест, где половина домаћинстава овога села има своје колибе. Чим растуре бачије о св. Илији, једни остају на свом имању, а други силазе у село. Из Бистрице излазе на планину 1 маја, а враћају се у село 1 октобра. Само они људи који имају доста сена остају са стоком на планини преко целе зиме. Ждрело напаса стоку у пролеће и лето по сеоској утрини званој Сенокоси. Сем тога ова села имају и других планина (Поникве, Мисина, Густо Рит), по којима стока паће у летњој половини године. Село Шетоње има летње салаше испод Жежевице у Коњицу, Пониквама, Врбовцу и Радолуки. Раније су и сељаци из Ђовдина имали летње бачије у Равним Ливадама, Ковановом и Црљанском Брду. Сада, пошто су изделили своја заједничка пасишта и претворили их у ливаде и њиве, они тамо бораве са стоком само у пролеће и у јесен. У лето међутим они стоку изгоне на утрине око села. Из села Везичева изгоне стоку о Ђурђевдану у Велико Брдо, Изворчић и Врело, где са њом остају само 20 дана док се не забране ливаде. После тога времена сиђу у село где остану до св. Илије, када поново излазе на ливаде.

Из свега се види да су раније сточари ових припланинских села излазили са стоком на планину у пролеће и на њој остајали све до позне јесени. Пошто су планине издељене морао је бити измењен и стари заједнички начин искоришћавања пашњака. Сада само један мањи број сточара излази стално на планину; други повремено излазе и силазе, а трећи су стално настањени на негдашњим пашњацима.

У Хомољу, које је окружено планинама сточарска кретања су била још изразитија него у Млави. Из свих хомољских села су стоку изгнали на планину о Ђурђев дану, а сјављивали у поље око села у јесен. Али откако су утрине издељене и преобраћене у зиратну земљу, тај пређашњи рад се изменио. На Бељаници и њеним огранцима се сада виде поред летњих и зимске колибе у којима се стално борави. Летње колибе су на преосталим сеоским утринама и на државним планинама, а зимске на имањима појединаца. Према томе, у овом делу Хомоља донекле су се очувала негдашња сточарска кретања, на шта је утицала већа висинска разлика између дна котлине и врхова Бељанице као и рељеф ове планине.

Сточари из Суводола излазе у лето са стоком у Бусоват, Речке и Козарачке Баре. Ови крајеви Бељанице обилују у паши али оскудевају у води. Из Козарачких Бара чобани морају сваког дана терати стоку на појило чак у Речке — 1,30 час хода.

Исто тако сточари из Жагубице и Рибара користе државне пашњаке на Бељаници. Летње колибе жагубичке су у Речкама,

Стрику, Кулману и Чоки, а села Рибара у Козарачком Врху, Иван Бари, Дугачким Планинама и Збегу.

Сва ова села на јужном ободу Хомољске Котлине имају, као што је мало пре речено, и своје планине које су знатним делом преобраћене у зиратно земљиште. Сточари тамо проведу рано пролеће и јесен — време, пре поласка на Бељаницу и после силаска са ње. Сточари села Сувог Дола, на пример, сиђу са Бељанице у Поникве, Дрење, Пољане, Говедарицу, Велику Главицу и друга места. Неки се овде задрже и преко зиме, док други сиђу у поље око села где имају зимске салаше. Краће речено, једно имућније домаћинство има на свакој удаљеној њиви салаш у коме прсведе један део године због ђубрења њиве и потрошње пића. Сем тога, има и таквих сточара који никада не силазе у сеоско поље; они су стално на салашу. И поред важне привредне улоге салаша, они ипак у српским селима имају карактер привременог — сезонског насеља. Обрнути је случај на североисточном ободу Хомољске Котлине, у местима где су насељени Власи. Више од половине кућа у селима су пуне или склоне паду. То не значи да у планинама овог дела Хомољске котлине нема и привремених летњих колиба. Оне на удаљеним утринама још постоје као у Тупанску, Кулману, Врању, Страњаку, али се брзо преобраћају у стална насеља.

Бачила и бачијање. — Бачила су што и летњи сточарски станови у другим планинским областима, а бачијање прерада млека и начин чувања стоке. На бачила излазе и они који немају своје планине и испаше, као што је случај у Стигу и Доњој Млави. Сточари из ових земљорадничких крајева купују пашу у Хомољским и Мајданпечким планинама, било да она припада држави или појединцима. На бачилу се проведе време од Ђурђев дана па до почетка августа, све док се не пожању жита и покосе ливаде, те се стока може слободно кретати по сеоском атару. Пошто је број оваца знатно опао, појединци не могу сада одржавати засебно бачило као пре 50 година. Они се у овом циљу удружују: саставе стадо од 100—200 оваца, наизменично га чувају и прерађују млеко по утврђеном реду. На овај начин сточари уштеде радну снагу и боље искористе млеко од већег него од мањег броја стоке.

При стварању бачила најпре се премери млеко и утврди ред муже. То се ради овако: под заједничким надзором се добро измузу овце и истерају на пашу, а по повратку помузу и измери млеко. Према количини добијеног млека одређује се за које ће време појединац користити мужу целог стада. Али пошто овца не даје подједнаку количину млека у току бачијања, то се гледа да ред дође што брже; обично се обреде два-три пута. Негде се узима само један ред, јер сматрају да уколико овца даје мање млека у другој половини лета, утолико је оно масније и боље, и обрнуто.

Сваки бач је дужан да сам чува овце када дође његов ред муже, али је чешћа појава да заједнички плате једног или два чобанина.

Док је било више заједничких утрина и стоке свака кућа у Хомољу и припланинским селима Млаве имала је своја бачила, а сада само задружна и имућнија домаћинства. Иначе се удружују 3 до 7 сточара, што зависи од броја грла стоке. Они обично закупљују пашу на државним планинама. Честа је појава да и појединци удруже своје пашњаке ради заједничког искоришћавања. У случају да неко има већи број стоке него пашњака, он доплаћује испашу своме супашнику.

Млеко се не искористи како треба. Праве углавном масни сир који стављају у чабрице. Други, споредни млечни производи су урда и сурутка. Сурутком хране свиње које изгоне на бачило заједно са овцама. Од овога примитивног начина прераде млека ваља изузети Бистрицу, која је још 1928 године основала млекарску задругу. Задругари овога села продају бутер не само Петровцу и Пожаревцу него га извозе и у Београд. У новије време појединци доносе сир са оближњих бачила у Жагубицу и прерађују га у качкаваљ.

Шумска привреда, лов и риболов. — Привредни значај шуме био је доста незнатан и у прошлости а и сада. Раније, док је она покривала велике просторе од ње се искоришћавало само дрво за огрев, грађа за кућу и жиробаја, и то незнатан део, јер је област била ретко насељена и привредно неразвијена. На шуму се тада гледало као на сметњу коју треба отклонити свим средствима да би се прошириле њиве, ливаде и пашњаци. Али после те кратке грознице уништавања, почеле су се осећати оскудице у дрвету утолико више уколико је његова улога расла у вези са општим привредно-културним развојем. Ова појава је најбоље изражена у Стигу, у коме су шуме сведене на мале гајеве или усамљено дрвеће на плавним луговима око Млаве. Данас у овом крају долази на једног становника само 0,04 ха шуме. То је сиромаштво још изразитије ако се узме у обзир да и овако незнатне површине припадају малом броју имућних људи. Већи број домаћинстава уместо дрвета ложи „тулуске“. Разуме се, има и у Стигу људи који продају дрва на пијаци у Пожаревцу, али је њихов број сразмерно мали.

У Млави има више неплодног земљишта за које су везане шуме него у Стигу, па ипак она није богата дрветом. У њој на једног становника долази просечно 0,17 ха шуме. Ваља нагласити да се и овде шума врло брзо уништава: дрво се троши у рудницама угља, у кречанама и као лисник за исхрану стоке, а сем тога, знатан део се извезе у Стиг, Пожаревац и Петровац. Процес обешумљавања прешао је критичну границу, те и Млава може ускоро достићи обешумљеност Стига, уколико се не буде

водила брига о разумној сечи и пошумљавању. Обешумљавање овог краја имало би тешких последица због стрмих нагиба и неплодног земљишта на коме би се развила ерозија тла, што се местимично и сада запажа.

Хомоље је у погледу шумског пространства још богато, и поред непрекидног крчења. У њему на становника долази 1 ха шуме, али ова, због удаљености од саобраћаја, нема онакву привредну важност као у Стигу и Млави. Шуме користе углавном за домаће потребе: огрев, грађу и лисник. Тек у најновије време, дрво се камионима извози за Пожаревац и друге градове.

За шуме је везана и дивљач. Њоме су према томе најбогатије Хомољске Планине, у којима се поред зеца и лисице срета вук и медвед. Лов на ову дивљач био је раније развијенији него данас. То се не може објаснити само тиме што је ње било више него данас; и други узроци су на то утицали. Људи су се бавили поглавито сточарством и имали више времена за тај посао, који је узгред доносио веће користи, јер су крзна имала добру прођу. Данас се ретко срета човек који се макар на доколици бави ловом.

Риболов исто тако нема какав већи значај у привреди ове области. Лов ситне рибе у Млави и њеним притокама има карактер узгредног посла и спорта. Нико се њиме стално не бави. Прави риболов је развијен једино у Кличевцу на Дунаву, где за њега постоје сви услови. Сваке године се излије вода по пространом рити где се риба мрести и добро храни као у каквом вештачком рибњаку. Пошто вода опадне у јулу и августу рибе се повуку у дубоке баре које постају ловишта. Пре Другог светског рата долазили су на „бару“ пожаревачки трговци и закупљивали готово сву уловљену рибу. Риболовом се сада бави 30—40 рибара из Кличевца, учлањених у задругу коју су основали још пре последњег рата. Главне су рибе: сом, шаран и ситна бела риба. Годишње задруга улови 2—3 вагона рибе. Готово цео лов продаје „Градском поврару“ у Пожаревцу. Сем тога, Кличевац је рибља пијаца и за околна села.

Остала занимања.

У овој типичној земљорадничкој области не постоји домаћинство које нема бар неколико ари земље. Земљорадња и сточарство су и сада основа привредног живота. У недавној прошлости ово су била и једина занимања, јер је сваки могао живети од приноса са своје земље. Тек кад се становништво размножило, животне потребе повећале, а диференција почела долазити до све већег изражаја, појединци почињу тражити зараду да допуне оно што недостаје са имања. У недостаку индустрије они су је могли наћи само у пољопривреди, занатима и разним ситним пословима. У развоју ових споредних занимања види се поступност која се може пратити упоредо са ра-

слојавањем и преображајем села. До осамдесетих година прошлога века виде се само чобани најамници код имућнијих људи. Нешто касније, сиромашнији узимају земљу у наполицу или годишњи закуп. Још касније, када су земљораднички производи ушли у трговину, а пољопривредни радови се лакше обављали помоћу савременијих пољопривредних справа (плугови, копачице, вршалице), није се могла земља добити ни у наполицу. Сваки је желео да је обради својом радном снагом. Уколико је ова недостајала радије је узимао надничаре него давао њиву у наполицу. Пошто је и ових радова бивало сваким даном све мање, а радне снаге све више, сиромашнији људи су морали тражити друге послове: једни су ишли у Банат да обављају пољопривредне радове, где су услови за зараду били бољи него у Стигу и Млави, други су радили као слуге по кућама у Пожаревцу, а трећи се одавали неком другом послу у непосредној близини. Ови облици допунских радова запажају се више или мање у целој области, а особито у селима Горње Млаве где је прираштај становништва већи а земљиште неплодно. Разуме се, у овој врсти привређивања најрадије се користи најближа околина. Тако села Стамница, Мелница, Витовница, Ждрело и Ђовдин, која леже у подножју кречњачких страна, пеку креч и продају га по целој области све до Пожаревца. Овим се особито одликују становници Витовнице који су у недостатку своје шуме куповали дрво из манастирског забрана. И у Стигу има људи који се поред земљорадње баве повремено пословима друге природе. Тако Шапина има врло велики број зидарских радника који иду из села у село и праве куће. Неки од ових су се одали стално овом занату. У Малом Црнићу, Маљуревцу и Братинцу, где постоје млинови, запослено је из ових и других суседних села по 20 до 70 радника. Али скупа узето ови послови нису могли да приме сав претек радне снаге све док нису отворени рудници у овој и суседним областима. Разуме се, да је на број сељака-радника утицала близина рудника. Највећи број рударских радника пада на она села која су у његовој непосредној близини, одакле се ујутру може одлазити на посао и увече враћати на конак својим кућама. Стога у Костолцу има највише радника из Старог Костолца, Маљуревца, Брдарца и Дрмна. Иста појава се запажа у млавском угљарском басену. Рудници угља у Стамници и Мелници привлаче велики број радника из околних села, а највише из Стамнице, Мелнице и Ждрела. Из овог последњег села иде на сезонске радове, било у руднике, било на друге послове, скоро 90% радника. Сем тога, знатан број земљорадника из Горње Млаве привлаче рудници: Кучево, Благојев Камен и Равна Река. Хомоље је својим полагањем упућено на Сењски рудник и Бор, у којима земљорадници овога краја раде и повремено и стално.

Са отварањем рудника после Другог светског рата сељаци су напустили наполицу и надничење у пољопривреди, јер им рудници пружају много повољније услове за добијање онога што им је потребно за живот. То је привукло чак и имућније земљораднике. Ваља рећи да је већина ових сељака-радника повремено у рудницима, али се ипак један мали део постепено везује за рударски посао. Што је интересантно, Цигани који су доста бројни у овој области, а при том и сиромашни, ретко одлазе у руднике. То долази отуда, што они немају радних навика, јер су се раније бавили лакшим пословима, као што су препродаја стоке и свирање.

Домаћа радиност, занати и индустрија

Свака од ових привредних грана обележава и степен друштвеног развитака. Као у многим нашим областима тако и у долини Млаве домаћа радиност је претходила занатима. Још у почетку XIX века готово све што је било потребно једној сеоској кући произвођено је у њој самој: одело, обућа, постеља, знатан број посуђа и земљорадничких оруђа. Куповани су само неопходни метални предмети као: котлови, раоници и др. Неке од ових производа кућевне радиности потисли су најпре занати, а касније индустрија. Али ни једна ни друга производња није их могла потпуно истиснути због тога, што су занатске израђевине и фабричка роба биле веома скупе у односу на земљорадничке производе. Сем тога слабе индустријске тканине не одговарају потребама земљорадника, којима је потребно тврдо сукнено и кожно одело, особито за зиму, која је оштра и ветровита. Честе су појаве да се и сада тка, не само сукно, већ и платно за летња одела.

Што се тиче заната, они су првобитно били везани за Пожаревац као једино градско насеље ове области. Неки од ових заната који су били најпотребнији земљораднику преношени су најпре у Петровац и Жагубицу а после у села. То су поглавито они занати који су прерађивали сировине које је село давало: абациски, терзиски, кожухарски, опанчарски, столарски, коларски. Ради потврде овога изнећу састав заната и број занатлија у два-три села разних крајева. У Батуши постоји сада 1 ковач, 2 абације, 2 кројача, 4 ћурчије; у Рашанцу (Млава): 5 ћурчија, 3 ковача, 2 абације, 2 опанчара, 2 колара, 1 пинтер, 1 столар; у Божевцу: 5 ћурчија, 2 терзије, 6 абација, 5 опанчара, 7 ковача, 4 колара, 9 (сад 4) бачвара, 2 столара. И у другим селима заступљене су у целости све врсте ових заната. Разлика је само у броју занатлија. Велика села, а особито она према којима гравитира више насеља имају и већи број занатлија, као Божевац и Кличевац. Већи или мањи број занатлија у једном селу зависи

и од тога колико је деце из тога села учило занат. У случају да за њих нема довољно посла, они се баве земљорадњом. Занат им је узгредно или повремено занимање. Тако кожухари имају посла само у зиму, док се лети баве пољопривредним радовима као остали земљорадници.

Сем правих занатлија који су учили занат у граду, има и самоука у свим селима. Ово се односи поглавито на зидарски а донекле и на опанчарски занат. У Шапину има сада 120, а у Смољинцу 25 зидара, који иду за послом по целој области. Самоуци се јављају и у другим занатима: у Рашанцу код Петровца, обућарским занатом се бавило око 100 људи. Куповали су гуму и од ње правили опанке у доба зимске сезоне и те своје израђевине разносили по Хомољу и у друге удаљеније крајеве чак до Јагодине.

Сеоско занатство улази у нову фазу. Могло би се рећи да губи пређашњи значај. Узроци су за то многобројни: развитак домаће индустрије, рудници и фабрике привлаче све оне земљораднике који су се повремено бавили занатима, надничењем и другим пословима; најзад, сада је релативно већа цена пољопривредних производа, а јевтинија индустријска роба те се земљорадник-занатлија враћа земљи. Ипак се стари занати држе или прилагођавају новим условима. Сада је у селима више кројача и кројачица мушког и женског одела, који ово израђују од индустријских тканина.

Индустрија се у овој области није развила иако је за њу било доста повољних услова. Она се није развила ни у Пожаревцу ни у Жагубици, према којим гравитирају поједини делови долине Млаве. Једино се донекле развило млинарство у вези са житородним Стигом, у којем су крају прошлог века подигнута четири млина: у Маљуревцу, Братинцу, Малом Црнићу, Великом Селу и у Петровцу. Највећи је млин у Малом Црнићу који је 1870 године подигао индустријалац Игњат Бајлони; његов капацитет мељаве износи 7 вагона за 24 часа. Око овога и око млина у Маљуревцу акционари су имали велику површину земље и на њој пољопривредну економију (свињогојство).

Неискоришћено је остало и рудно богатство у басену Горње Млаве. Тек нешто пре Другог светског рата, почео се приватни капитал интересовати за ово. Отворено је неколико малих рудника: у Мелници, Стамници, Ждрелу и Лесковцу. Али се у овим почецима није мислило на шири плански развој рударства. Рачунало се са бржом и лаком добити. После национализације старих и откривања нових рудника, учињен је за кратко време велики напредак, особито у Стамници и Мелници. У Стамници је подигнуто доста велико савремено рударско насеље и калорична централа, која служи за осветљење и механизацију рудника. Сем тога, она је везана железничком пругом којом се из овога рудника извози сваког дана 200 вагона мрког угља одлич-

не каквоће. Из рудника Витовница који је такође проширен и унапређен, угљь се довози камионима до железничке станице у Петровцу. И велики рудник лигнита Костолац, пошто је на самој граници Стига, има особити значај за привреду ове области. Ово велико рударско насеље постало је с једне стране најбоље тржиште за производе једног дела долине Млаве, а с друге привлачна тачка за људе који траже посао и зараду.

Саобраћај, трговина и привредна средишта

Ова три географска појма се не могу одвојити од привреде, јер уколико је она напредовала утолико се саобраћај развијао, размена производа повећавала и привредна средишта настајала и обратно.

Географски положај долине Млаве је доста повољан за спровођење саобраћаја. То особито важи за везе између Стига и Млаве, с једне, и делове Мораве и Пека, с друге стране, између којих су развођа врло ниска. Нешто су неповољнији природни услови за саобраћај између Млаве и Хомоља, које одваја дугачка клисура и планине. Али је ипак правац тока Млаве утицао на саобраћајне везе свих крајева у њеном сливу. Захваљујући томе и плодности, кроз ову долину су водили одавнина важни путеви који су полазили од Виминациума и Рама на Дунаву. Из тога доба се виде и данас остаци калдрмисаног пута који прати долину Млаве. Међутим, нови путеви су прилагођени новонасталим привредним средиштима. Још у првој половини XIX века Рам се одржавао као трговачка скела на Дунаву, према коме је водио главни пут целе области. Ту његову улогу постепено преузимају Дубравица и Градиште. Али са већим привредним напретком, путеви се све више оријентишу према привредним и административним средиштима: Пожаревцу, Петровцу и Жагубици. Ова су места повезана најпре колским а касније и аутомобилским путевима, који су водили преко Пожаревца за Дубравицу, пристаниште на Дунаву. Због велике привредне важности ове области радило се и на изграђивању железничких пруга. Најпре је, 1909 године, спроведена железница од Дубравице до Пожаревца; њу је обласни одбор продужио 1912 године до Петровца. После Првог светског рата, 1923 год., изграђена је и пруга нормалног колосека Београд — Пожаревац — Кучево. Ово је утицало на опадање и престанак извоза преко Дубравице, јер је веза непосреднија и лакша преко железнице него преко пристаништа где се морао вршити претовар. У току Другог светског рата Немци су помоћу принудно скупљене наше радне снаге правили пругу од Петровца до Жагубице са циљем да вежу два велика рудника Бор и Костолац, али она није довршена. После Другог светског рата изграђена је локална же-

лезница од Петровца до рудника Стамнице, која служи поглавито извозу угља.

Привредни развитак утицао је и на изградњу путева разних типова и важности, који везују околне крајеве. Аутомобилским путевима првог разреда везан је Петровац са Кучевом у долини Пека и са Жабарима у долини Мораве, а такође Жагубица, преко Црног Врха, за Црноречку Котлину.

Густа мрежа колских путева и крчаника везује међусобно сва села у Стигу и Млави. Између ових се издвајају путеви који воде за већа насеља. Они су врло широки, али немају камене подлоге ни насипа, те су у доба киша непрободни за пешака, а врло тешки за колску вучу. Пренос се обавља колима у која су упрегнуте краве или коњи.

Товарни коњ види се само на путевима између хомољских села и салаша у планини. У овом крају се често сретају људи и жене са бременима. Али у најновије време постоји тежња да се изrade бољи путеви којима се могу користити савремена саобраћајна средства: камиони, аутомобили и бицикли.

О трговини и размени робе имамо сигурних података тек из прве половине XVIII века. У доба аустријске окупације Северне Србије од 1718 до 1739 године привреда је била врло слаба и у овој као и у другим суседним областима, а трговина још слабија. Она се сводила на међусобну размену, извоз воска и увоз соли, гвожђарије, гајтана и чохе. Није било слободе, путева и тржишта у правом смислу речи. Тек од 1793 године, када је султан Селим издао поменути ферман о слободи, трговина је отпочела и са Аустријом у коју су извожене поглавито мршаве свиње. Из тога доба, пред Први устанак, помиње се као трговац „живим малом“ Стеван Добрњац из села Добрње у Млави, који је касније био Карађорђев војвода. (8. с. 1041). Али су тек после ослобођења Србије настале повољније прилике за трговину. Ова област је била за њу и најповољнија не само због богатства него и због тога што су на овој страни биле две од три најглавније станице у Србији, преко којих се кретао целокупан извоз. То су: Дубравица и Рам на Дунаву. То богатство и близина пристаништа за извоз, утицали су на кнеза Милоша да од Пожаревца направи другу престоницу тадашње Србије. Главни извозни предмет била је стока, особито свиње. Из тог времена се помињу многи марвени трговци. Међу њима Стеван Стојановић — Ђоса из Трњана у Стигу, који је прво држао дућан у Пожаревцу, а после почео трговати свињама. (8 с. 1047). Као трговци се помињу Миленко Стојковић из Кличевца и Јован Протић.

Седамдесетих година прошлога века почиње и жито улазити у промет, тако да је почетком овога века постало главни предмет трговине. Али не треба схватити да је са тим опадала трговина свињама. Она је задржала своје пређашње место; чак

је и напредовала, захваљујући већој производњи кукуруза. Дакле два главна извозна предмета су жито и стока, особито свиње, које се извозе махом преко Дубравице и Рама за Беч, Праг и Пешту. У времену од 1880—1883 године извезено је преко Дубровице 121.244 дебелих свиња — што је значило трећину извоза целе Србије. Карић каже, да већи део овога извоза пада на Пожаревац, односно на његову околину (24, с. 865).

У почетку је била главна трговина у рукама трговаца из Пожареваца. Они су куповали не само угојене него и мршаве свиње и гојили их у својим оборима у граду. Упоредо са оборима подизани су кошеви у којима се чувао кукуруз за њихову исхрану. Највећи број ових трговаца — сељака био је у Стигу. У свињогојству су се истицала села: Кличевац и Дрмно. Кличевац је извозио годишње 5—6.000, а Дрмно 2.000 угојених свиња. И овде је сва та трговина била у рукама десетак људи. У Кличевцу су три куће Симића гојиле по 300 грла свиња.

Преко свиња се добро уновчавао кукуруз што се види из овога кратког прегеледа. Да се угоји једна свиња од 200 кг тежине потребно је 500 кг кукуруза. Ако се узме у обзир да се цена кукуруза пре рата кретала од 0,80—1 динар по килограму, а свињског меса и сланине 12—15 динара, онда излази да се на овом послу зраћивало 5—6 пута више него кад би се кукуруз продавао. Та разлика у ценама ишла је у корист сељака—трговаца, а на штету земљорадника који су им продавали јевтино и мршаве свиње и кукуруз.

У овој области је врло развијена и трговина житом. Она је захваљујући плодности Стига и близини пристаништа на Дунаву почела раније него у другим крајевима Србије. Поуз дано се зна да је жито извожено седамдесетих година прошлога века. Житарска трговина је била у рукама пожаревачких трговаца, који су имали своје магацине, капитал и врло разгранату откупну мрежу у селима. Пожаревац, главно житарско тржиште, имао је пре 1941 године 20 магацина, од којих је само један, својина Стеве Радовановића, примао 80 вагона жита. Житарски трговци и власници магацина су били: Стева Радовановић, Милисав Јосић (3 магацина), Исак Карио, Бело-Бата, Мита Макчаник, Дава Давидовић, Букус, Лалазр Милосављевић, Несторовић, Меламед и други. Али сви који су имали магацине нису непосредно извозили; многи су били само посредници између сељака и већих извозника и заступника страних трговачких компанија и банака. Највећа количина жита ишла је преко фирме Моша Мандилковић и Карио који су били заступници фирме у Бечу. На пожаревачку пијацу је долазило у доба сезоне 20—30 вагона пшенице дневно, поглавито из Смољинца, Божевца, Дсбрне, Крављег Дола, Рановца, Петровца, Панкова, Свињарева и других села у Стигу и Млави. Најбоље се цени пшеница из Добрње, Лопушкина и Брзохода, у околини Петров-

ца. Жито је двожено колима у Пожаревац чак из Хомоља. И после спровођења железнице до Петровца, Пожаревац је остао главно житарско тржиште као и пре. Разлика је била само у томе, што је оно, место колима, превожено железницом до магацина у Пожаревцу. Петровац је и даље остао у погледу житарске трговине филијала Пожаревца.

После Првог светског рата отпочела је и трговина кукурузом. У том циљу су подизани у Пожаревцу кошеви за сабирање и сушење кукуруза. Они нису припадали трговцима, него појединцима који су их издавали под кирију за новац или тулуске.

Што се тиче других извозних предмета ове области, Пожаревац не може пружити њихову слику, јер се они продају и на другим тржиштима у Петровцу, Жагубици и Крепољину. По подацима М. Савића за 1930 годину, из Петровца се извозило годишње 8.776 грла говеда, 4.005 телади, 8.329 оваца, 9.211 свиња, 100.000 живине, 800 вагона жита, 1 вагон вуне, 3 вагона сира и 52 вагона јаја.

Из Жагубице, привредног седишта Хомоља, извожено је по истим подацима 20.000 оваца и коња, око 13.000 грла мршавих свиња, 1.300 говеда, 3—4 вагона вуне, 7—8 вагона ракије и 2 вагона сира качкаваља (25, с. 42—3). Овome треба додати извоз из Стига који гравитира пожаревачком тржишту. Али упркос великог извоза, стандард живота се није довољно подизао. Томе је узрок ниска цена пољопривредних производа у односу на индустријску робу. То је утицало да један број земљорадника продаје земљу да би отворио трговачку радњу. Многи сељаци су се у овом циљу задуживали код банака и најзад економски пронадали. Оваквих примера сам запазио у Великом Селу.

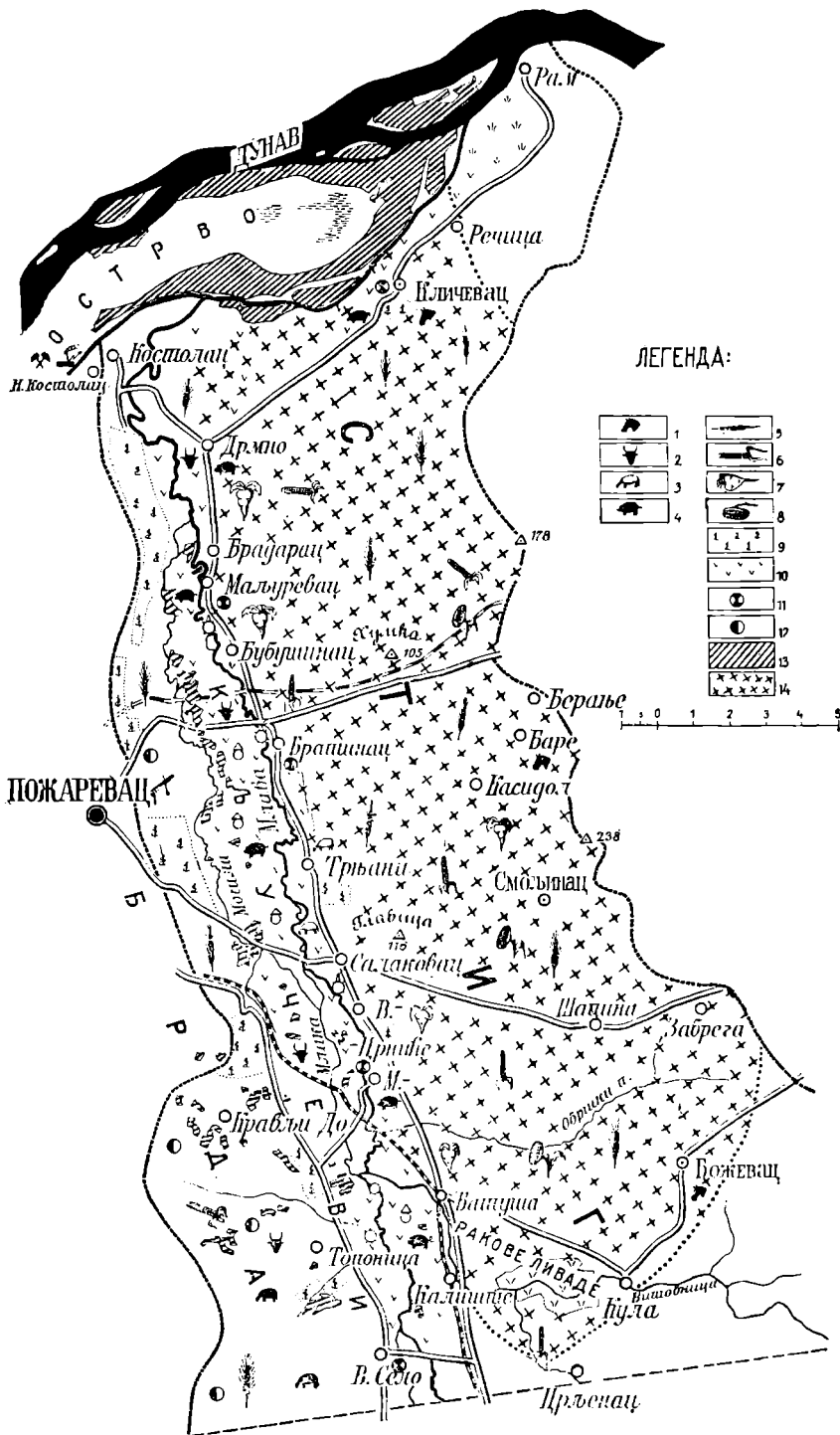
Садашњи систем трговине обезбеђује сељака од зеленаша. Земљорадници излазе на тржиште преко својих продајно-набављачких задруга које постоје готово у сваком већем селу и које треба развијати. Сем тога појединци продају своју робу и непосредно на локалним тржиштима.

На овом месту вреди бар укратко изнети како су настала и како су се развијала трговачка средишта ове области, јер се из тога може најбоље видети привредни значај њихове околине. Зна се из историје да је на обалама Млаве близу ушћа ове реке у Дунав било у римско доба велико градско насеље Виминациум, чији се трагови и данас виде на пространој равни. Знатно касније, после пропадања овога града, јавља се у истом крају град Браничево, који је припадао српској држави у другој половини XIII века. Крајем XV века нестало је и њега под најездом Турака. Отада трговачка улога прелази на Рам, а касније на Пожаревац, који је наследник поменутих средишта у привредно-трговачком смислу речи. Иако је у истој области где и ранија градска насеља, Пожаревац не заузима онакав положај као Виминациум, Браничево и Рам. Удаљен је

скоро подједнако од Дунава, Мораве и Млаве. После ослобођења северне Србије, увидело се да је за град повољнији положај на Дунаву у данашњем Костолцу, због чега је кнез Милош настојао да се Пожаревац тамо исели, али је и његова жеља, како каже Милићевић, наишла на јак отпор неколико Пожаревљана (24, с. 822). Али маколико да је положај неповољан у односу на Костолац, његов развитак на овом месту није случајан. Пожаревац је на средокраћу доњег Поморавља и Стига, где се укрштају уздужни и попречни путеви који воде из околних области. И поред тога Пожаревац се касно јавља као градско насеље, чему су узрок слаба насељеност и привредне прилике, а не положај. Он се помиње као село још 1476 године. Особине села је имао још 1718 године; у њему је тада било 241 српски и 93 турска дома. Крајем истог века број турских кућа се био попео на 1.000, а српских пао испод 100 домова. Тада је он био веће трговачко и занатско место. То се види и из овога: пред Други устанак 1815 године, у Пожаревцу се помињу Срби занатлије, Павле Бојаџија, Илија Абација, Ђорђе Фурунција, Тодор Дунђерин, Ђорђе Касапин и трговац Јован Петровић. Будући у врло богатој околини, а у близини Дубравице и Рама, преко којих се кретао извоз, Пожаревац је привукао и кнеза Милоша. У њему је он, 1825 год., подигао двор и учинио га у неку руку другом престоницом (26, с. 145—151).

У току XIX века Пожаревац је врло живо трговачко место; преко њега се извозе свиње и жито из Стига и Млаве, Доње Мораве и Хомоља. У вези са овим у њему су се, као што је раније речено, развили магацини за жито и обори за гајење и прикупљање свиња, а такође трговачке и занатске радње које су снабдевале пространу околину. По попису из 1846 у Пожаревцу је било око 305 разних занатлијских радњи (ћурчије, опанчари, фурунције, папудије, кујунџије, ковачи, колари, сарачи, абације, калаџије, бозације, грнчари, туфегџије, казанџије, и други многобројни занати). Особито су били напредни занати у вези са прерадом коже (опанчари, седлари, ћурчије). Они су били сконцентрисани у Табачкој чаршији (названој тако по кожама). Сем тога, Пожаревац је био управно и просветно средиште најпространијег и најбогатијег округа у Србији. У њему су били новчани заводи и велики гарнизони војске. Све је то утицало на привредни развој његове околине.

Упоредо са развитаком привреде и администрације поред Пожаревца се јављају и друга трговачко-занатска седишта локалног значаја: Петровац, Жагубица и Крепољин. Али не треба схватити да се трговина и занати ограничавају на варош Пожаревац и новоосноване варошице. Убрзо је њих било и у селима. Сада у сваком селу постоје занатске радње као и у варошицама.

Ск. 9. — Привредно географска карта Стига

1. коњи; 2. говеда; 3. овце; 4. свиње; 5. пшеница; 6. кукуруз; 7. репа; 8. сунцокрет; 9. виногради; 10. ливаде; 11. поврне; 12. воће; 13. шуме; 14. Стиг у ужем смислу речи

Прво се у селима појављују кафане, затим разне занатске радње и дућани са мешовитом робом. Њихов број је зависио од богатства села или његовог географског положаја према околним селима. У сваком селу је било пре Другог светског рата бар 2 кафане, 2—5 дућана и 5—10 занатских радњи.

Из овога се види да се тржишна мрежа непрекидно градила. Полазећи од Пожаревца она је најпре обухватила Петровац и Жагубицу, а касније и већа села као Крепољин, Божевац, Кличевац, док најзад није повезала сва насеља. Али сва ова мања и већа тржишта била су везана посредно или непосредно за Пожаревац, у коме су новчани заводи, трговина и друге установе. После изградње железнице Београд—Пожаревац—Кучево, осетио се велики утицај Београда, на чије тржиште земљорадници и непосредно износе своје производе.

Најзад ваља нагласити да садашња трговина има друкчији облик него раније. Веза између села и града је непосредна. Негдашња посредничка улога трговаца и зеленаша у варошима и селима престаје. Размена прелази на сеоске продајно-набављачке задруге које су углобљене у срески задружни савез. Добри примери ових задруга путоказ су за будућност.

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКИ РЕОНИ

У почетку је речено да се у овој области издвајају три дела: Стиг, Млава и Хомоље, али у сваком од ових постоје мањи предели који имају и посебне привредно-географске одлике. Баш та разноликост и чини ову област потпунијом и изразитијом у географском смислу речи. Захваљујући тој разлици врши се допуњавање не само у области као целини него и у појединим њеним деловима, што се види из овог прегледа.

Стиг. — Стиг у ширем смислу речи, дели се на „Стиг“, Кључеве и Брдо. У „Стигу“, једном од најплоднијих крајева наше земље, развијене су до великог степена само две пољопривредне културе: пшеница и кукуруз, које се у плодореду смењују. Тачније речено, овде постоји двопољни систем усева. Скоро сваки сеоски атар је подељен у два потеса, којима је међа какав већи пут; у једном се сеје пшеница, а у другом кукуруз — наизменично сваке године. Ова подела се врши прво због тога да се избегне потреба за стоком и колима у доба обраде посебних деоница и друго, по стрњацима се пушта сва сеоска стока за коју иначе нема довољно паше. У новије време, откако се посад уситнио, они појединци који имају мало земље, и то само у једном потесу, не држе се овог старог реда. Они своју земљу засеју усевима који најбоље одговарају економским потребама таквог домаћинства.

Стиг је још у првој половини прошлог века претворен у непрекидне њиве између којих се не могу видети ни међе, ако се изузме које стабло намењено хладу у доба летњих радова.

Кључеви, други реон овог краја, претставља алувијалну раван око Млаве и Могиле, која је изложена повременим поплавама. Због тога и због високе издани, овај је простор поглавито под ливадама, шумама и утринама. Само на оцедита места сеју оне усеве који траже доста влаге као кукуруз и поврће. У најновије време почињу у Кључевима гајити шећерну репу и пићно биље (сточну репу, црвену детелину, кукурузну сачму и оvas).

Брдо, трећи реон Стига, је источна страна пространог била које се пружа између Млаве и Мораве. Оно се доста благо спушта према алувијалној равни. На површини је састављено од глиновитих наслага, преко којих се провлачи слој земљишта доста велике плодности. Положај ове стране, окренуте према североистоку и плодно земљиште, били су од утицаја да се овде развију разноврсне напредне биљне културе. На доњим деловима стране, где је земљиште састављено од плодних делувијалних наноса, сеју кукуруз, шећерну репу и пићно биље, а у горњем гаје винограде и разне врсте воћа.

Као што се види сва три дела Стига имају посебне пољопривредне одлике. Они се међусобно допуњују због чега готово свако домаћинство има посед и у „Стигу“ и у Кључевима и у Брду.

Географске разлике ова три дела Стига имале су утицаја и на распоред насеља. Стишка села су поређана у два низа. Један праги границу између „Стига“ и Кључева, одакле се лако користе обе привредне површине и вода из Млаве. Друга група стишких насеља је на додиру „Стига“ и благо заталасаног побрђа која такође користи привредне и друге разлике ове две површине.

У Стигу се није могло развити посебно тржиште због посредне близине Пожаревца. Али уколико је привреда напредовала утолико су потребе за тим расле, особито у удаљенијим крајевима, тако да је село Божевац у Стигу, проглашено за варошицу 1894 године. У његовом средишту се током времена формирала доста велика чаршија, на коју су упућена околна насеља: Кобиле, Кула, Црљенац, Калиште, Батуша, Мало Црнице, Шапина, Макце и Забрега. Тржни дан је четвртак, а сем тога се двапут годишње одржавају ваџари: 2 августа и 13 октобра. Божевачка чаршија је имала пре Другог светског рата око 70 разних занатских и трговачких радња: ћурчија 5, абажија 6, терзија 2, опанчара 5, ковача 7, „секираша“ Цигана 4, столара 9, колара 4, млинара 2, пекара 2, месара 2, кафана 7 и дућана у којима се продавала мешовита роба 13. Број ових

радња је сада смањен, јер их је иначе било много, а Божевац је, по жељи становника, враћен на степен села.

И село Кличевац на Дунаву такође је 1924 године било проглашено за варошицу. На то су утицали колико његова удаљеност од Пожаревца, толико посебни саобраћајни положај на Дунаву. У њему је за кратко време створена мала чаршија са занатским радњама, дућанима и кафанама. Кличевац је сада ново постао село. На то су поред већих терета за одржавање варошице, утицале и боље саобраћајне везе са Пожаревцем.

Млава. — Млава се разликује од Стига утолико више уколико се приближује Хомољским Планинама и њиховим границама који је са три стране затварају. Алувијална раван око Млаве, коју је Ђура Јакшић пре 80 година поредио у песми „Пут у Горњак“, са ћилимом разнобојних шара, претворена је сада у њиву. Покоја ливада се види само непосредно поред Млаве и њених притока Витовнице, Бусура и Чокордина, које се повремено изливају из корита. Иначе је цео простор под културама кукуруза, шећерне репе, поврћа и пићног биља. Стрна жита се овде не сеју због велике влаге која им не годи.

Побрђе које прати долинску раван Млаве, и са једне и са друге стране, има друкчије привредне особине. Поред пшенице, која се смењује у плодореду са кукурузом, заступљени су на великом простору воћњаци и виногради. Раније, док је алувијална раван била под ливадама и луговима, побрђе је подмиривало све потребе у жити. Пошто је у њему било и тежиште привредног живота, тамо су основана и данашња насеља. Из ових су искоришћаване ливаде и утрине поред Млаве, било да на њима стока повремено борави или да се за њу отуда сено у село доноси. Упоредо са развитком земљорадње у алувијалној равни, што је дошло као последица намножавања становништва, тамо се почињу оснивати и нова насеља, најпре поред друма а сада и на ливадама као стално насељени салаши.

Према томе и у овом крају постоје два привредна реона који се међусобно допуњују: у једном је заступљено само ратарство, а у другом земљорадња, воћарство и виноградарство.

Горњи део Млаве, такозвана Горња Млава, има нешто друкчије природне и привредне особине. Око ње се полукружно савијају планине те има изглед котлине у којој се разликују дно, обод и планине. Дно котлине око Млаве, Витовнице и Бусура, делом је равно а делом брежуљкасто. Што је главно, оно није било изложено поплавама, сем незнатног дела непосредно око реке, те се овде стално гаје стрна жита и кукуруз, а у најновије време и шећерна репа. На југозападном и североисточном ободу котлине преовлађују благо заталасани облици рељефа, прекривени језерским седиментима. Овај део Горње Млаве је у привредном погледу разноврстан; у њему се поред кукуруза и

пшенице гаји доста воћа, особито шљива, а сем тога нису ретки ни вињогради.

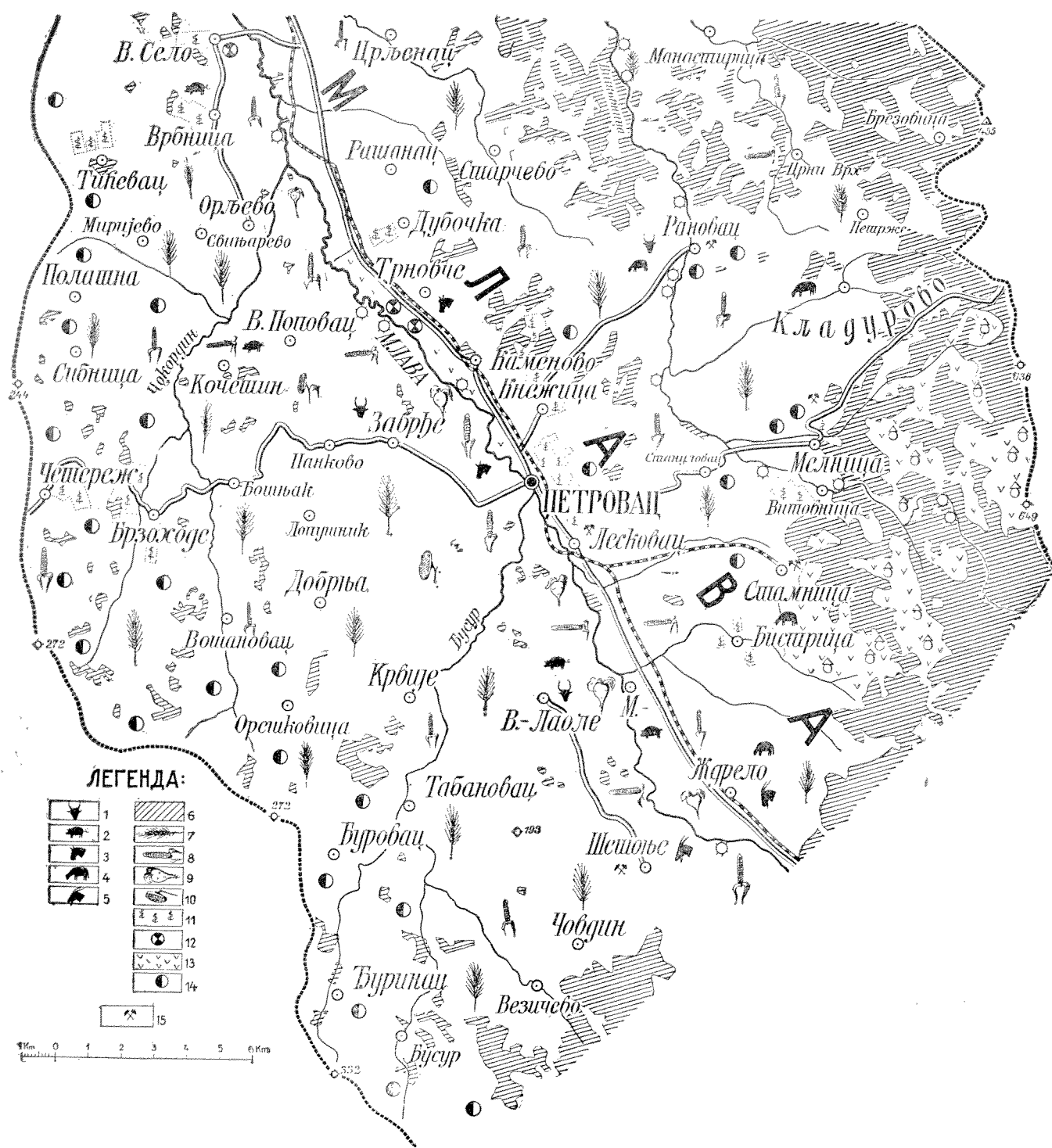
Планинске стране окренуте котлини, као и њихово залеђе, махом су под пашњацима, шумама, ливадама, а местимично и под њивама. Овај планински појас искоришћују поглавито: Кладурево, Мелница, Витовница, Стамница, Бистрица, Ждрело, Ђовдин и друга насеља поређана ободом котлине на додиру равни и планинских страна.

Према томе у Горњој Млави се издвајају три привредно-географска реона: земљораднички, земљорадничко-воћарски и ливадарско-пашњачки, који се преплићу и узајамно допуњују. Сем тога, у Горњој Млави су наслаге угља услови за развитак рударства, што утиче на употпуњавање привредног живота овога краја.

Привредно-административно средиште овог дела Млаве је Петровац, који је постао тек када су се привреда и администрација почеле развијати. Овде до четрдесетих година прошлога века није било никаквог насеља. Атар је припадао оближњем селу Свину, које је било при брду на левој страни Млаве. Оснивање Петровца везано је прво за административне потребе. Ту је подигнута зграда за потребе капетанске, односно среске власти. Ово ново насеље се помиње под именом Свине све од 1842—1859 године, када му је кнез Милош дао данашњи назив по своме саветнику Петровићу. Али је Петровац проглашен за варошицу тек 1873 године, а годину дана касније добио право да се у њему држе вашари (8 с. 1067). Његов постанак на овом месту није случајан. На то су утицале географске прилике. Пре свега овде је право средиште Млаве. Сем тога, ту се са главним друмом који је вековима ишао долином реке, спаја важан пут који води из долине Мораве — од Плана преко Свилајнца за Петровац. За локализацију новог насеља био је од значаја и прелаз на Млави. На овом месту река се рачва у два рукавца преко којих је било лако одржавати дрвене мостове. Зачетак данашњег Петровца је и на једној и на другој обали реке, с обе стране мостова. Капетанија и дућан су подигнути на левој страни где је данашња болница, а две кафане на десној, тамо где је данас Тасићева кафана, иначе најстарија зграда у Петровцу покривена ћерамидом. На острву „ади“ између мостова била је кафана „Адакале“. Касније, када је Млава сведена у један ток и преко ње подигнут велики мост, негдашње острво са кафаном остало је на десној страни, а на простору којим је некада текао други крак Млаве, данас је пијаца животних намирница.

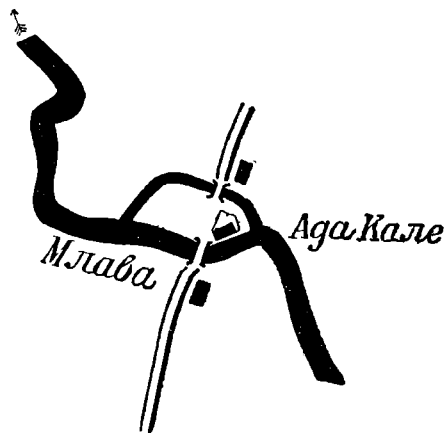
Варош се брже развијала на десној обали дуж главног друма, него на левој која је имала спореднији значај. Тамо су касније подигнуте и нове зграде за управну власт и школе.

Први становници Петровца су били из села Свина, који су сиишли на своју земљу напустивши старо насеље. Сем тога,

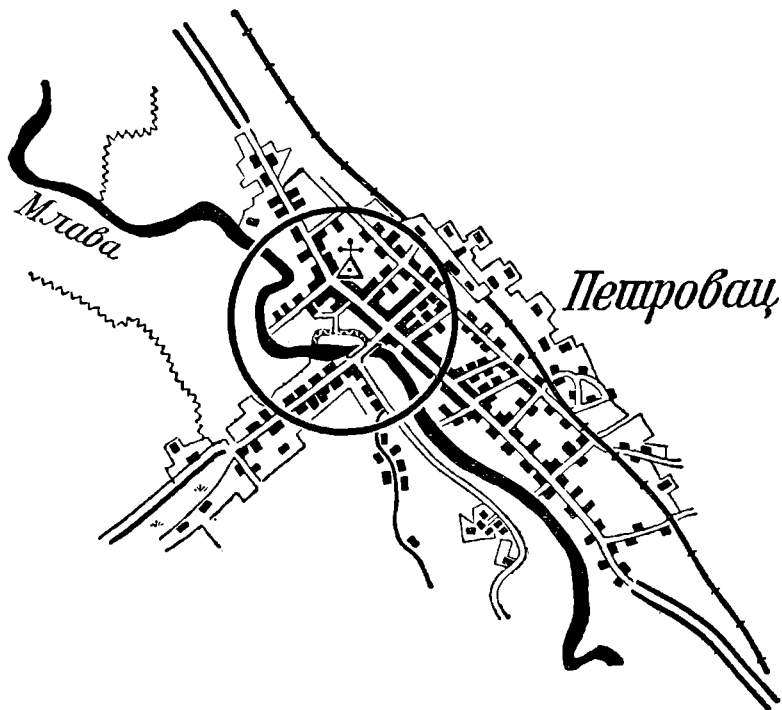
Ск. 10. — Привредна географска карта Млаве

1. говеда; 2. свиње; 3. коњи; 4. овце; 5. козе; 6. шуме; 7. пшеница 8. кукуруз;
9. репа; 10. сунцокрет; 11. виногради; 12. поврће; 13. ливаде; 14. воће и 15. рудници.

Ск. 11. — Зачетак Петровца

Петровац је привлачио људе из других села и суседних крајева. Захваљујући богатству околине, ово насеље је брзо напредовало.

Ск. 12. — План Петровца

У њему се оснивају многе занатске радње. Са изградњом вициналне железнице 1912 године, Петровац још брже напредује и постаје важно тржиште за жито, стоку и живину. На његову пијацу сем пожаревачких долазе и страни трговци. Пре Другог светског рата било је 57 трговачких и 72 занатске радње. Особито су се развили они занати који су одговарали тадашњим потребама становништва околине Петровца. Ради потпуније слике изнећемо укратко њихов број, развитак и опадање. Најразвијенији су били опанчарски, абаџиски и ћурчиски занати. У Петровцу је пре почетка Другог светског рата било 25 опанчарских радњи са 90 радника. Сада су оне груписане у три задруге са 25 задругара. Абаџиски занат има сада 6 радња (пређе 23), ћурчиски 4 (раније 15), сарачки 3, воскарски (лецедерски) 3, коларски 4, поткивачки — поткивање коња 2 (раније 6), столарски 4, пинтерски 3, ковачких (за ковање секира и мотика) 6, ужарски 3, сајциски 2, лончарски 4 (раније 9). Највише су опали терзијски и абаџиски занати, које су заменили савремени кројачи. Исто тако је у опадању и лончарски занат, иако за њега има сировина баш у непосредној близини Петровца (Хум-Деонице). На то је утицало фабричко посуђе.

У најновије време у Петровцу се ради на подизању прехранбене и металне индустрије. У изградњи је кланица за прераду меса и парна пекара. Сем тога, подиже се ливница и механичарско-ковачке радионице. У ливници ће се израђивати пољопривредна оруђа и други предмети: круњаче, муљаче, калути, платна за шпорете итд. Механичарска радионица има три одељења: браварско, ковачко и лимарско.

Као што се види, Петровац постепено улази у другу фазу развитка. Природна и привредна богатства околине убрзаће напредак овога места.

Хомоље. — Овај део слива Млаве има посебно обележје у привреди. У поређењу са Стигом и Доњом Млавом, Хомоље је више сточарски него земљораднички крај. Али узето посебно, у њему су подједнако заступљени сточарство и земљорадња. Сем тога Хомоље није једнолико ни у овом погледу. У њему се јасно разликују три привредно-географска реона: дно котлине, површи и највиши делови Бељанице и Хомољских Планина. У котлини, равном и најплоднијем делу Хомоља, раније су биле ливаде, а сада поглавито кукуруз и пшеница. Међутим, на њеном ободу у заклоњеном делу речном долином пред ових обиљних култура има доста и воћа, особито око села.

На пространој површи изнад котлине преплићу се сточарство, ратарство и воћарство; кратко речено то је реон жита, ливада, воћа, шума и пашњака. Превлађују стрна јара жита, али има и њива засејаних кукурузом. Добро успева кромпир и воће, особито шљиве.

Трећи реон овога краја, горњи делови Бељанице и Хомољских Планина, одликује се шумама и пашњацима, који великим делом припадају држави. То је предео летњих паша које искоришћују сточари из свих делова Хомоља — једнако они из села и они из салаша на површима. Према томе, и у овом делу слива Млаве привредна повезаност је врло изразита; она се провлачи као нит са дна котлине до врха планине.

Хомољска насеља: села, салаше и варошице, имају врло различну улогу у привредном животу. Села су поглавито по ободу котлине на излазу речица и потока у раван. Судећи по топографским називима „селиште“, нека су села раније била ближе котлини. Што је интересантно влашка села немају онај значај за привреду као раније. Она се разбијају у сталне салаше који су растурили свуда по атару. Обрнуто, српска села остају и даље средиште живота и рада, док салаш има само сезонски карактер. У њему живи један део породице у лето или док трају радови на њивама које су удаљене од села.

Хомоље је као изолована географска целина имало и свој тржишни центар. То је до краја XVIII века био Трг око данашње Тршке Цркве. Пошто су Турци спалили Трг 1788 године, он није обнављан. Место њега тржиште је постала Жагубица на југоисточном ободу котлине. Али због неразвијене привреде, малих потреба становништва и слабих веза са околним крајевима, она се споро подизала; остала је село као и раније. Само једна дугачка улица у којој су зграде за надлештва, кафане и трговачке радње носи обележје града.

Привредна улога Жагубице се сводила углавном на прикупљање стоке и сточних производа у тржишним данима када трговци долазе из Пожаревца и Петровца. Кафане и неколико дућана, као и локална трговина, били су поглавито у рукама дољених Цинцара (27, с. 123—6).

Што Жагубица није напредовала у сразмери са богатством околине узрок треба тражити у њеном географском положају. Пре свега, она није у средини области да би према њој гравитирала сва села из Хомоља. То је било од утицаја да се појави варошица Крепољин која привлачи готово половину села овога краја. Крепољин се развио дуж друма Жагубица—Петровац на улазу Млаве у Горњачку Клисуру, тамо где се са овим укршта пут који води Крупајском и Крепољинском Реком (правцем познатог крепољинског раседа). Сва насеља у долинама ових река — Крупаја, Сиге, Милановац и друга упућена су на Крепољин. Сем тога ово место је на средокраћу између Жагубице и Петровца. У њему су поред пута подигнуте кафане за преноћиште и одмор путника, а касније и трговачке и занатске радње. Крепољин је постао чак и живље тржиште него Жагубица због непосредније везе са Млавом. Сви земљораднички производи из

Млаве и Стига виде се и на крепoљинској пијаци која је у овом погледу у неку руку посредник између Петровца и Жагубице. И у Крепољину као и у Жагубици трговци и занатлије нису мештани него досељеници из Македоније и других области.

ОПШТИ ПОГЛЕД И ПЕРСПЕКТИВНИ ИЗГЛЕД

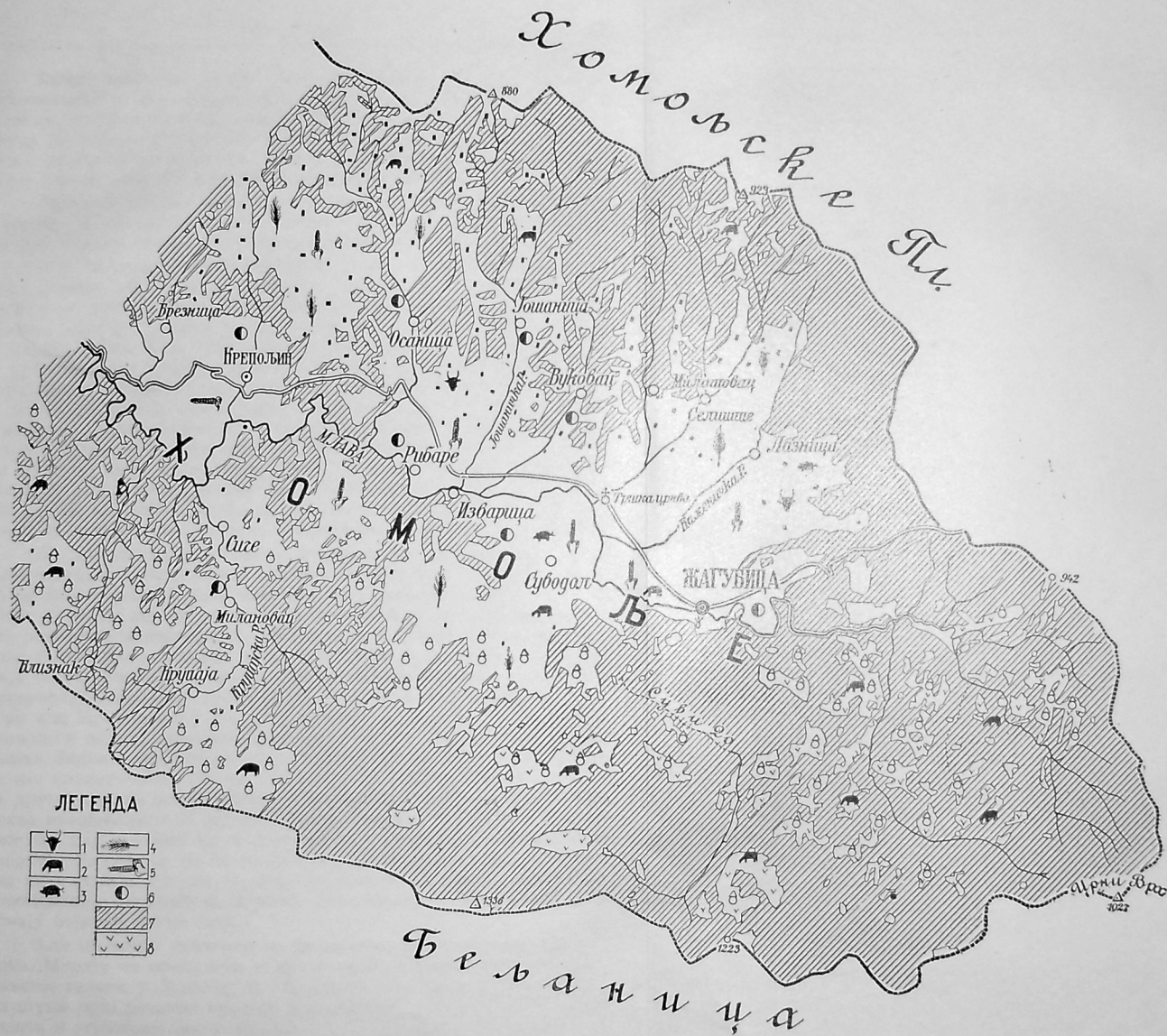
Ако посматрамо ову област у целини, а такође појединачно њене делове: Стиг, Млаву и Хомоље, види се да је она у привредном погледу активна, тојест може да задовољи не само потребе свога становништва него и да извози. Узимајући само ораницу и производе које она даје, може се добити јасна слика. У Стигу долази на једног становника 0,84 ха обрадиве земље, односно 0,71 ха оранице. Ако узмемо просечан принос (скупа за пшеницу и кукуруз), који по статистици износи око 16 тoвара по хектару, онда на једног становника долази 11,5 тoвара жита.

У Млави, међутим, на човека пада 0,9 обрадиве површине, односно 0,61 оранице, док је просечан принос жита чак и већи него у Стигу (17,5 тoвара), што износи нешто више од 10 тoвара на једног становника.

У Хомољу долази много више обрадиве површине на једног човека (1,24 ха), а много мање оранице (0,40 ха) него у Стигу и Млави. Такође је по статистици и принос знатно нижи — само 9 тoвара по хектару (12,5 кукуруза, а 5,3 жита). Али се ипак и у овој области добија преко 4 тoвара жита на једног човека (3 тoвара кукуруза и 70 кг белих жита). Ваља овде нагласити да су, по испитивању на терену, приноси већи него што их је приказала статистика. Сем тога, погрешно би било судити о привредној снази ове области само на основу приноса са оранице. И друге привредне површине, као ливаде, пашњаци и воћњаци имају такође велику улогу у сеоској економији. У овом погледу, као што је раније речено, постоје доста знатне разлике између појединих крајева. Предност Стига није само у томе што има више оранице, већ што се у њему гаје индустриске биљке које дају доста велику ренту, као шећерна репа, сунцокрет, конопља и рицинус. Али с друге стране, Стиг због недостатка ливада и пашњака више троши жита на исхрану стоке него Млава и Хомоље.

Млава има сличне одлике, с том разликом што у њој велику улогу играју воће, виногради, пашњаци и рудници угља, због чега претек жита и није мањи него у Стигу.

Хомоље, међутим, производи довољно жита за исхрану становништва, док су ливаде и пашњаци подлога за сточарство чији вишак допуњује друге кућевне потребе. Овоме треба додати и воће и производе од њега од којих се један део извезе у суседне крајеве.

ЛЕГЕНДА

	1		4
	2		5
	3		6
	7		8

Ск. 13. — Привредна географска карта Хомоља
 1. говеда; 2. овце; 3. свиње; 4. пшеница; 5. кукуруз; 6. воње; 7. шуме; 8. ливаде.

Према томе ова област је у привредном погледу активна. Производња у њој непрекидно расте. То се види на стандарду живота, особито на кући; слабу брвнару и бондрукару гогово свуда је после 1919 године заменила зграда од тврде грађе са више одељења и удобности. Чак и на салашима, где се привремено борави, виде се лепе куће покривене црепом.

Друго је питање колико је и како је област искоришћена. Сигурно је то, да се принос може двоструко повећати, јер је он још и данас више израз природе него напредног рада.

Шта би се могло учинити да се у овој области принос до те мере повећа, није тешко утврдити. Пре свега се намећу мелiorације — одводњавање и наводњавање плавних простора поред Млаве, који би давали велике количине шећерне репе, поврћа и пићног биља. Сем тога, помоћу наводњавања повећала би се и производња у Стигу и другим плодним крајевима ове области који иначе често трпе од суше. За извођење овога дела долазе у обзир два плана: један ужи и лакши, а други шири и тежи. По првом плану радило би се на проширивању и продубљивању корита Млаве и њених притока Чокордина, Бусура и Витовнице како би вода несметано и брже отицала. Поред тога, извршила би се дренажа на дну Хомољске котлине која је прожета подземном водом. Овим би се уклониле само поплаве, и то до некле и привремено, јер реке непрекидно засипају своја корита.

По другом, ширем плану, решавају се одједанпут и питања поплава и наводњавања. Он се састоји у овоме: вода из Млаве би се спровела једним каналом из Горњачке Клисуре све до Стига и на тај начин уклониле поплаве. Али се овим не би могло решити и наводњавање, због тога што Млава има врло мало воде у најсувљој периоди, када је биљним културама најпогребнија влага. Узимајући ово у обзир, хидротехнички стручњаци предвиђају изградњу акумулационог басена у Горњачкој Клисури код Крепољина у којој би се вода скупљала у доба кишне периоде и одавде одводила каналом у Стиг и друге равне делове Млаве. Једна лоша страна овога вештачког језера је у томе, што би оно плавило око 1.800 ха земље у Хомољској котлини. Али се на другој страни добија много већа корист, јер би се овом водом могло наводњавати 20 до 30 хиљада хектара у Стигу и Млави. Сем тога пад ове воде би се искористио и за добијање електричне енергије. Рачуна се да би се на овај начин добило око 12 милиона к. ч. струје. Разуме се, вода из канала би стално покретала и досадашње млинове у Црнићу, Маљуревцу и Братинцу, који немају воде за време лета.

Али не треба схватити да би се само овим решила сва питања. Морају се предузети и друге мере, у првом реду пошумљавање голети у Хомољу и Горњој Млави где се после крчења шуме јако развила ерозија која односи земљу, засипа речна корита и угрожава чак и насеља.

После ових основних радова, намеће се само по себи питање реонизације биљних култура и примена агротехничких мера. У Стигу, где се земљиште мора калцификовати, развиле би се културе шећерне репе, сточног пића, поврћа, конопље, ридинуса и памука, који овде може добро успевати. Исто то важи за целу водоплавну долинску раван око Млаве у којој се земљиште састоји из врло плодних наноса. На горњим деловима долинских страна које се не би могле наводњавати треба и даље гајити жита и кукуруз, а поред тога воће и винову лозу. Али у погледу воћарства ваља извршити промене. На Стишком Брду треба садити дуњу, трешњу и крушку, које тамо добро успевају, а на побрђу Млаве и шљиву „моравку“ и пожегачу. Што се тиче виноградарства морају се потиснути хибриди и на повољним положајима око Петровца развити савремени виногради у којима би поред винских било и стоних сорта грожђа.

Особиту пажњу треба поклонити реонизацији у Хомољу. У њему постоје сви услови за развитак напредног сточарства и воћарства. Основа за сточарство су простране ливаде и пашњаци, које треба проширити на рачун слабих њива и боље их неговати.

Клима и земљиште у Хомољу повољне су за гајење воћа, особито шљива и јабука. С обзиром на то ова пољопривредна грана би могла заузети место одмах после сточарства.

Одржавање данашњих шума и пошумљавање голети такође је важно питање овога краја. Шуму треба оставити трајно тамо где за биљне културе нема услова, јер ће она омогућити још боље услове и за воћарство и за сточарство. Поред тога, планско искоришћавање шума биће још један и то врло важан извор богатства у Хомољу.

Када је реч о привреди не треба губити из вида ни то, да долине Горње Млаве и Хомоља имају доста услова да се у њима развије туризам и хотелијерство. Живописна Горњачка Клисура са старим историским споменицима и шумовите Хомољске Планине и Бељаница долазе у ред најлепших крајева наше земље.

Најзад, треба бар нешто рећи о условима за развитак индустрије у овој области. Са правилним развитком пољопривреде и задругарства њен би се постанак сам по себи наметао, пошто за њу има довољно природних и друштвених услова. У Хомољу би се могла одомаћити индустрија у вези са сировинама које пружа средина. Ту у првом реду ваља мислити на прераду млека, а затим на искоришћавање воћа и шуме.

У Млави, у којој поред разних сировина (жита, стоке, воћа, индустриског биља) има доста угља, могла би се развити прехранбена индустрија. То исто, са малим изузетком, важи и за Стиг. Средишта те индустрије бида би у Пожаревцу, Петровцу и Жагубици.

ЛИТЕРАТУРА

1. Јован Цвијић: Геоморфологија, I књ., Београд 1924 г.
2. Д-р Ђорђе Паунковић: Долина Млаве, Геоморфолошка испитивања, Београд, 1935 г.
- Упоредо Ант. Лазић: О Рељефу Хомоља и Звижда. Гласник Географског друштва XV, Београд 1929 г.
3. Подаци из Метереолошке опсерваторије НР Србије.
4. Марко Милосављевић: Температурни и кишни односи у НР Србији, Годишњак Пољопривредног факултета за 1949 год.
5. Подаци Хидрометеоролошке службе.
6. Д-р Василије Симић: Историки развој нашег рударства (латиница).
7. Извештај геолога Милоша Павловића и Павла Бурића (Геолошки Институт ФНРЈ).
8. Милан Милићевић: Кнежевина Србија, Београд 1876 г.
9. Јоаким Вујић: Путешествије по Србији, I књ., издање Српске књижевне задруге, Београд 1902 г.
10. Ото Дубислав — Пирх: Путовање по Србији, Београд 1829 год.
11. Извештај Максима Радаковића, егзарха београдског митрополита, Гласник Српског ученог друштва, књ. 56, Београд 1884 год.
12. Ант. Лазић: Етничке промене у Хомољу и Звижду, Гласник Географског друштва за 1938 г., св. XXIV.
13. Љубомир Јовановић: Млава, Насеља Српских земаља, Београд 1903 год. с. 287—292.
14. Статистика пописа становништва за 1884, 1910, 1921 и 1948 годину.
15. Тих. Р. Ђорђевић: Економија и еволуција насеља, Гласник Српског географског друштва, Београд 1912 год., св. I.
16. Државопис Србије, св. V, Београд, 1870 год.
17. Сретен Вукосављевић: Земљишна својина. Историско-правни Зборник, св. 1, Сарајево 1949 г.
18. Статистика пољопривреде за 1948 г., серија II, св. 29, издао Статистички уред НР Србије (лиитографисано).
19. Пољопривредна статистика за 1949 годину.
20. Д-р Милосав Лутовац: Привредно-географска карактеристика Слива Јасенице, Издање Географског института Српске академије наука, књ. 3, Београд 1951 год.
21. Државопис Србије, св. IV, Београд 1870 год. и Статистика за 1910 и 1949 годину.
22. Државни архив — Београд, Совјет 1838 г. № 3791.
23. Државни архив — Београд, Совјет К. № 8791.
24. Владимир Карић: Србија, Београд 1888 год.
25. Миливоје Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VIII, Сарајево 1930 г.
26. Мих. Ј. Миладиновић: Пожаревачка Морава, Насеља и порекло становништва, XXV, Београд 1928 г., с. 145—151.
27. Ант. Лазић: Економски центри Хомоља и Звижда, Гласник Географског друштва XIV, Београд 1928 г.; 2. Природа и привреда Хомоља и Звижда, Гласник Географског друштва XXIV, Београд 1940 год.

R e s u m é

Dr. MILISAV LUTOVAC

LES CARACTÈRES GÉOGRAPHIQUES ET ÉCONOMIQUES
DU BASSIN DE LA MLAVA**Propriétés naturelles.**

Cette région fait partie de la Serbie de l'Est, et elle comprend trois parties: le Stig, la Mlava et le Homolje. Le Stig est une plaine fertile dans le cours inférieur de la rivière Mlava; la Mlava est un élargissement de la vallée dans son cours moyen; et le Homolje est la dépression où coule la haute Mlava. Le relief de ce bassin s'est formé sous l'influence des processus tectonique, de l'abrasion et de l'érosion fluviale, karstique et éolienne. La dépression du Homolje, fossé tectonique entre les montagnes du Homolje et de la Beljanica était recouverte par un lac au temps du pliocène. Le retrait des eaux a laissé des sédiments lacustres. Le rebord nord-est du bassin se compose de schistes cristallins et de roches éruptives, tandis que le rebord sud-ouest est composé de calcaires. Entre la dépression du Homolje et la région de la Mlava s'élève un massif montagneux dans lequel la rivière a entaillé les pittoresques gorges de Gornjak.

A partir des gorges de Gornjak la vallée de la Mlava est bordée de part et d'autre par deux vallonnements plus bas qui la suivent jusqu'au Danube. Entre ces deux coteaux s'étend la large plaine alluviale dans laquelle la Mlava déroule ses méandres. Dans cette partie de la vallée de la Mlava, on peut constater l'influence de l'abrasion et de l'érosion sur la composition du terrain et le relief du sol. Au-dessus des couches sarmates se sont déposés le sable, l'argile, les marnes, et dans le Stig le loess.

La vallée de la Mlava est soumise à l'influence du climat pannonien. Les oscillations de la température au cours de l'année sont notables. Entre le jour le plus chaud et le jour le plus froid de l'année la différence de température atteint 63,5⁰ C. La hauteur moyenne des précipitations atmosphériques oscille entre 620 et 750 mm. Mais durant les années de sécheresse le Stig ne reçoit que 459 mm de pluie. Donc la quantité annuelle des précipitations atmosphériques est assez réduite, mais dans les conditions normales elle est suffisante pour les cultures, car les pluies tombent en majorité pendant les mois de printemps et d'été. Les sources jaillissent partout et donnent naissance à de nombreux ruisseaux ou petits cours d'eau. Cependant, dans les calcaires de la Beljanica les sources se trouvent au pied de la montagne; les plus importantes sont celles de la Mlava et de la Kroupaja. Un réseau de sources et de ruisseaux s'est formé aussi sur les coteaux tertiaires qui sui-

vent des deux côtés la Mlava. Le plus haut niveau des eaux dans la rivière se trouve aux mois de Mars, Avril et Mai — ce qui correspond au maximum printanier des précipitations atmosphériques et à la fonte des neiges. En outre, un haut niveau des eaux réapparaît dans les mois plus secs. C'est la conséquence des brusques orages, des côtes abruptes et de la forte érosion dans les montagnes du Homolje. Les inondations d'été sont lourdes de conséquences, car elles arrivent brusquement et anéantissent cultures et prairies dans la plaine alluviale de la Mlava.

Le climat et le terrain de cette région sont propices à la croissance des forêts à feuillage caduc. Il y a 250 ans environ, la vallée de la Mlava était presque entièrement couverte de forêts, aussi bien dans la plaine que sur la montagne. L'accroissement de la population et le développement de l'agriculture ont amené de grands défrichements. Les forêts sont restées seulement sur les terrains inondables qui bordent la Mlava ainsi que dans les parties inaccessibles des montagnes du Homolje.

La région est relativement riche en minerais. On en trouve de deux sortes: les minéraux, et les charbons. Les premiers sont liés au massif montagneux du Homolje (chrome, manganèse, pyrites, mica, filon d'or); les autres appartiennent au bassin de la Haute Mlava (charbons du carbonifère supérieur, de l'oligocène et du sarmatien inférieur).

Evolution sociale et économique.

Les conditions naturelles sont très favorables au développement de l'économie, mais le niveau de ce développement dépend des circonstances sociales et historiques. Les périodes de prospérité et celles de recul se sont succédé. Riche et très peuplée au Moyen Age, la vallée de la Mlava est devenue presque déserte après les grandes émigrations du peuple serbe à la fin du XVII et au début du XVIII siècle. C'est vers la moitié du XVIII siècle seulement qu'elle commence à se relever, par l'arrivée de nouveaux habitants. Mais avec une population clairsemée, son agriculture ne se différencie pas alors de celle des régions montagneuses. Les habitants de fertile Stig pratiquaient l'élevage et l'échange naturel des produits. Le peu de terres qui étaient emblavées pour satisfaire aux besoins personnels, d'ailleurs presque insignifiants, étaient encloses „reservées“. Tout le reste du terrain était utilisé en communauté comme pacage. Le nombre de têtes de bétail que pouvait élever un domaine ne dépendait pas à l'époque de l'importance de ses propriétés, mais du nombre des membres de sa „zadruga“, car les „communaux“ (pacages communs) étaient assez étendus. Avec l'accroissement de la population et la naissance de l'échange des produits, l'aspect de cette région change de fond en

combe. La forêt cède la place aux champs. Les appellations topographiques des champs actuellement cultivés (l'enclos, le bois, le bocage) rappellent que ces endroits étaient jadis occupés par des forêts. Les anciens biens communaux sont partagés l'un après l'autre, jusqu'à ce qu'il n'en reste que des surfaces très réduites. Les appellations de „vieilles“ et „nouvelles“ parts en font foi. La propriété a passé par différentes phases quand à son étendue. Ces phases coïncident avec les degrés du développement sociale: la première correspond à l'occupation libre des terres, la deuxième au défrichement des forêts et la troisième à l'émiettement des propriétés. La propriété d'un domaine se disperse en petites parcelles qui sont la conséquence de l'inégale valeur des terrains et de la différenciation sociale au village. Ce morcellement a été accentué par suite de la vente et de l'achat des terres et de la dotation obligatoire des filles à l'occasion de leur mariage.

Les diverses branches d'activité économique.

La terre et le climat sont ici propices à toutes les cultures de l'Europe centrale. Les plus grandes étendues sont occupées par celles que favorisent le climat et les conditions sociales: le maïs et le blé. Leur répartition est dictées par les conditions géographiques. Le maïs occupe en monoculture presque toute la surface de la plaine alluviale: il sert d'aliment à la fois aux hommes et au bétail. Mais dans le Stig et ses coteaux, le maïs alterne avec le blé. Ces derniers temps se développent aux dépens du maïs les cultures industrielles: betterave à sucre, tournesol, graine de ricin, chanvre, ainsi que les légumes.

Le blé a rattrapé le maïs depuis qu'il a commencé à faire l'objet du commerce, vers la moitié du XIX siècle. La vallée de la Mlava tient le premier rang pour le rendement à l'hectare, tant du blé que du maïs.

Le bassin de la Mlava n'est pas une région typique de vergers, mais les arbres fruitiers (pruniers et pommiers) sont assez bien représentés dans la région montagneuse de la Haute Mlava et du Homolje. A cause de climat continental, il y a peu d'arbres fruitiers dans le Stig ou l'on cultive principalement l'abricotier, le pêcher et le coignassier.

Presque chaque propriété possède des vignobles dans la Mlava et le Stig, mais la culture de la vigne est à un niveau assez bas malgré de bonnes conditions naturelles. C'est seulement sur les coteaux avoisinant Petrovac qu'on peut voir des vignobles assez grands et bien travaillés.

L'élevage, qui est resté une branche importante de l'économie, s'est graduellement adapté à l'agriculture. Perdant de plus en plus le caractère extensif, il a gagné en qualité. Les changements sont nets surtout dans le Stig et la Mlava, régions riches en

céréales, ou l'on élève de bonnes races de bétail et de porcs. En liaison avec le progrès de l'agriculture et du commerce, on voit aussi se développer l'élevage de la volaille.

Par contre, dans la région montagneuse (Homolje et Haute Mlava) le mode extensif d'élevage subsiste encore. De vastes pâturages sur les terres montagneuses peu fertiles permettent l'élevage d'un nombre important de moutons. Les éleveurs, en été, font transhummer les troupeaux de la Župa sur les montagnes de Homolje et de Beljanica. Sur la ligne de contact des montagnes et de la plaine fertile de la Haute Mlava, l'apiculture donne un assez bon rendement, profitant des pâturages des deux régions différentes: la montagne et la plaine.

Les zones de géographie économique

Dans cette région, comme nous l'avons dit, se distinguent nettement trois parties: le Stig, la Mlava et le Homolje. Mais dans chacune de ces contrées existent de petits pays, où la géographie économique a ses caractères propres. C'est d'ailleurs cette variété qui rend cette région plus complète et plus expressive au point de vue géographique. Grâce à ces différences qu'on trouve en elle, ses diverses parties se complètent, comme le montre cet exposé. Le Stig, dans la plus large acception du mot, comprend: le Stig proprement dit, les Ključevi, et le Brdo. Dans le Stig, le maïs et le blé se succèdent par assolement; dans les Ključevi on trouve surtout des prés et des jardins potagers; dans le Brdo, des champs, des vignes et des vignobles.

Les caractères économiques et naturels de la Mlava sont différents. Elle est entourée d'un demi-cercle de montagne, ce qui lui donne l'aspect d'une dépression dans laquelle on distingue le fond, les côtes, et le rebord montagneux. La plaine fertile est caractérisée par une agriculture assez avancée; les côtes par leurs vergers et leurs vignobles; et le rebord montagneux, par des forêts et des pâturages. Il faut ajouter qu'on y exploite des mines de charbon, à Stamnica, Melnica, etc.

Dans le Homolje on distingue aussi trois parties: le fond de la dépression, dans lequel alternent les prés et les cultures de maïs; les surfaces qui s'élèvent un peu au-dessus de la dépression, où voisinent diverses céréales, des arbres fruitiers, des prés, des forêts et des pâturages; enfin, — troisième élément de cette dépression — les hautes pentes montagneuses, couvertes de forêt et de pâturages où se trouvent les stations d'été destinées aux troupeaux transhumants.

Les centres économiques et le commerce.

C'est seulement après la libération de la Serbie, quand l'économie a commencé à se développer plus intensément, que se sont

constitués des centres commerciaux dans la région. Au début, ce rôle fut joué seulement par Požarevac, mais plus tard se créèrent des centres locaux: Petrovac, Žagubica, Krepoljin, Boževac et Kličevac. Plus tard encore, presque dans tous les villages de quelque importance s'établirent des maisons de commerce et des artisans. Donc, le réseau commercial n'a cessé de se développer en partant de Požarevac, pour englober peu à peu toutes les agglomérations. En réalité, toutes ces localités étaient des satellites économiques de Požarevac, où se trouvent les banques et les autres institutions importantes. Bien entendu, le commerce actuel n'a pas le même aspect que celui d'autrefois. La liaison entre la ville et la campagne est maintenant plus directe. Commerçants et usuriers (profiteurs) ont cessé de jouer dans les villes et les villages le rôle qu'ils y jouaient autrefois. L'échange se fait par les coopératives paysannes de vente et d'achat, organisées dans l'Union coopérative d'arrondissement.

Enfin, la physionomie économique de cette région n'a cessé de se transformer. D'une contrée primitive uniformément vouée à l'élevage, se sont différenciées économiquement au cours du temps des régions agricoles variées et avancées. Bien entendu, pour que les possibilités naturelles de cette contrée puissent atteindre à leur plein développement économique, on sera obligé d'entreprendre des travaux de grande envergure. En premier lieu, pour l'amélioration et l'aménagement du terrain: assèchement des surfaces inondables le long de la Mlava, et irrigation du Stig. Il faut ajouter que cette région n'a vu naître aucune industrie, bien que les bonnes conditions n'y manquent pas. On s'occupe de réparer cette insuffisance, en particulier à Petrovac et à Požarevac.

Ск. 11. — Пејзаж у Горњој Млави

Ск. 15. — Вегетација и пут поред Млаве у Хомоље код села Изварнице

МИЛОРАД ВАСОВИЋ

ПРИВРЕДНО - ГЕОГРАФСКА ПРОМАТРАЊА СЛИВА РАЉЕ И ЈЕЗАВЕ

Слив Раље и Језаве лежи између пожаревачког Поморавља на И, смедеревског Подунавља на С и слива Јасенице на Ј. Западну границу чине Парцански Вис и Ковиона-узвишења, која доминирају сливом и претстављају изворишни део Раље. Слив се пружа најпре од З ка И, дужином око 43 км, а затим од Ј ка С, дужином око 26 км, те има приближно облик положеног слова Т. Површина му износи 672 км².

У овим границама постоји 31 село, 1 варошица и 1 град (Смедерево).

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ

Геолошки састав и облици земљишта. — У сливу Раље и Језаве преовлађују терцијерне насlage (1, 53), које су између Дунава и Раље делимично покривене лесом. Терцијерне насlage су претстављене песковима, пешчарима, агломератима, глињцима и кречњацима. Последње насlage су сарматске и кретацејске старости. Кретацејски (голтски) кречњаци садрже „гвожђевите конкреције са толико гвожђа, да се могу рудом сматрати“. (1, 45). Они учествују у саставу Парцанског Виса и Ковионе, заједно са глињцима у којима има жица кварца и друза пирита и калцита. Најзад, Раља и Језава са притокама наталожиле су око својих корита знатне количине алувијалног наноса. Делујући на земљиште сваког састава, спољашње силе су створиле растресити покривач погодан за многе културе.

Слив Раље и Језаве се карактерише абразионим и флувијалним елементима рељефа. Панонско неогено језеро израдило је у овој области четири површи и то: београдску, пиносавску, рипањску (2, 199) и качерску. Оне су дисециране сталним и повременим токовима, те су заостале само на појединим местима. Делови најниже, тј. београдске површи, сачувани су у источном делу области, а делови највише, тј. качерске површи на Парцанском Вису и Ковиони. Сем тога, на Парцанском Вису су очувани клифови качерске језерске фазе (3, 13). Површи су најјаче

дисециране и долине највише удубене око Малог Пожаревца, Сенаје и Шепшина. У овом су делу врло честе јаруге и суве долине врло стрмих страна. Како је земљиште песковито, то се токови брзо удубљују. Да би се спречило удубљивање а нарочито јако спирање, сади се по долинским странама багрмова шума. У источном делу су Раља, Језава и Морава израдиле велико проширење. Сама долина Раље је широка 700 до 800 м а на неким местима и 1 км.

Климатске прилике. — Да би се добила претстава о климатским приликама слива Раље и Језаве, интерпретираће се подаци са метеоролошке станице Смедерево, где су вршена осматрања од 1925 до 1940 године (4). Истина, Смедерево је изложено панонским утицајима и, сем тога, лежи на 80 м, док се у извесним деловима области земљиште пење изнад 200 па и 300 м; али, како ближа станица не постоји, то се морају употребити ови подаци.

Средња месечна температура ваздуха за поменути период износила је:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
0,3	0,5	5,8	11,5	16,5	19,9	22,3	21,3	17,2	12,5	7,9	1,2

Из ове таблице се види да је разлика између најхладнијег месеца (јануара) и најтоплијег месеца (јула) 22°C. Даље се види да је температура, почев од марта до новембра релативно висока — изнад 5°, те се може узети да је вегетациона периода дуга око седам па и више месеци. Али, да би се добила тачнија претстава о температурном стању испитиваног слива, изнећемо максималне и минималне средње месечне температуре. Тако су највеће средње месечне температуре износиле:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
6,6	6,8	10,7	15,2	19,1	21,8	24,0	23,7	20,6	17,0	11,8	5,0

Услед повишених зимских температура смањена је температурна амплитуда на 19°,0. За исти период, тј. од 1925 до 1940 год. најмање средње месечне температуре износиле су:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-6,6	-9,4	-0,9	7,8	13,4	17,1	20,1	17,8	13,9	9,0	5,2	-4,1

У овом случају, температурна амплитуда је повећана на 29,5° и то услед снижених зимских температура. Ова таблица показује још и то, да је извесних година током целог марта температура негативна, што утиче да пролећна сетва и други пољски радови касније отпочну.

На плећатим косама и површима чести су јануарски мразеви, када температура спадне и до -35° . Тада дрвеће „пуца“ и касније се осуши. Становништво је запазило да и тле испуца приликом јаким мразева; ово се дешава оних зима, када нема снега. Зимски мразеви су често врло опасни за усеве, јер са коса и површи ветрови снесу снег и жита измрзну. Мразеви су чешћи с јесени него с пролећа. Високе летње температуре проузрокују интензивно испаравање нарочито нижих делова. Тада се смоничаво тле исуши и пуца. Услед тога се виногради суше или већу.

Од ветрова су најзначајнији: кошава, јужни, југозападни и северозападни ветар. Кошава дува у зимској а остала три ветра у летњој половини године. Својим механичким дејством кошава врло неповољно утиче на жита и дрвеће: дувајући најјаче преко површи и коса, она са њих односи снег и излаже их мразу; сем тога, често ломе гране дрвећу. Дувајући великом брзином, она појачава испаравање и снижава температуру. Јужни ветар исто тако може бити штетан, нарочито ако дува у априлу и мају. Иначе, он дува у другој половини маја и у јуну. Овај ветар често одува цвет са воћака; како је топао, то спрљи цвет. Од њега страдају нарочито шљиве, грожђе и поврће. Северозападни и југозападни ветрови доносе падавине.

Годишња количина падавина износи 625 мм и током године је овако распоређена:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
42,0	34,6	43,2	50,2	80,1	78,8	51,2	52,5	44,6	59,3	42,8	45,7

Изнета количина падавина довољна је готово за све културе које се у овом крају гаје. Али је за те културе нарочито важан распоред падавина, којих је највише у вегетационој периоди. Из горње таблице се види да од маја до августа падне највише талоба; мајски максимум је врло повољан за жита, док су јунске и јулске кише особито повољне за кукуруз. За жита је великог значаја снежни покривач који траје обично од 20 децембра до 1 марта. Отапајући се постепено, снег у знатној мери натопи земљу. Али, као што је речено, ветрови често снесу са површи и коса знатне количине снега, од кога се у нижим деловима образују сметови. Ови сметови наносе житу знатне штете. Они најпре „патоцу“ земљу, тј. следе жито и земљу; како се врло дуго отапају, то проузрокују труљење жита. У нижим деловима с пролећа се јавља елана; најчешћа је у другој половини марта, али се јавља и крајем априла и почетком маја. Она је врло штетна, јер пада у време сејања култура. Млад пасуљ може сасвим да уништи. Сем тога, шкоди кукурузу и виноградима. И роса је најчешћа у алувијалним равнинама. Она је повољна за поврће, нарочито за купус, паприку и др. Плитка издан и обилна роса чине да се поврће у алувијалним равнинама готово

не залива. Неких се година у априлу, мају па и у јуну јавља и „тоња“, тј. врло густа магла. Она је тешка и густа те за два до три дана онемогући инсолацију. Сем тога, она снижава температуру. „Тоња“ врло неповољно утиче на жита и поврће: када се подигне, огреје сунце и услед тога се на влажним културама појави плесан; за кратко време културе поцрне и иструну.

Као што је речено, у испитиваном сливу кише падају највише у летњој половини године и то у облику пљускова; често се, међутим, дешава да падне и град који оштећује или уништава многе културе, нарочито жита и кукуруз. Тако је 1948 год. пао град непосредно пред жетву и у неким селима истресао 90% зрна; струкове кукуруза, међутим, сасвим је исцепао.

Хидрографске особине. — У целини узето, слив Раље и Језаве је релативно богат водом. Бунара, извора и површинских токова има у свим деловима слива, само они немају свуда исти значај нити исте особине.

Већ је речено да се алувијалне равни и нижи делови уопште, карактеришу плитком издани. Око саме Раље и Језаве земљиште је подводно током целе године; нешто даље од река бунари су дубоки 2 до 3 м а у Коларима већ 6 до 12 м. У оним селима, која леже на површима, бунари су различитих дубина: од 10 до 30 па чак и до 60 м. Највише воде имају они бунари који су ископани у шљунковитом и песковитом земљишту. У Пударцима се копало до 70 м па се ипак није наишло на воду. У овом селу и по двадесет кућа користе један бунар; у многим селима бунари су на међама двају дворишта и служе потребама двеју кућа. Пошто су у неким селима извори ретки и слаби или удаљени од села, то је снабдевање водом (нарочито сушних лета) јако отежано. У селима Горњој Дубони, Малом Орашју, Пударцима, Бадљевици и другим, сељаци су принуђени да доносе воду са знатног отстојања и то у већим судовима и бурадима. Стоку нападају кишницом коју хватају у нарочито ископаним локвама. За потребе виноградарства вода се такође доноси из села. 1923 год. у овој области настали су трусови. Тада су у Пударцима и Малој Иванчи многи бунари пресахнули и вода се појавила на другим местима.

Извори су на благим прегибима којима се површи и косе спуштају у алувијалне равни. Незнатног су капацитета али су константни. Највише је такозваних „пиштака“.

Сливу Раље и Језаве припадају многобројни потоци и речиде. Сви они потичу од слабих извора и преко лета најчешће пресушују. И Раља са Коњском Реком преко лета готово пресуши услед испаравања и извођења воде јазовима за наводњавање. Језава, међутим, ни у зимској половини године не постоји као јединствена река у горњем и средњем току: све до села Липене корито је суво или местимично под водом, а од овог села

па до ушћа она претставља реку широку и до 15 м. Око села Вранова, Радинца и Липе виде се многобројни напуштени меандри, који су покривени барским биљкама, неплодни и непроходни. Они су легло комараца. Између Језаве и Мораве подигнута су три бедема. Један од њих пресеца горњи ток Бадрике, те ова не отиче. Два су бедема подигнута пре 15 до 20 година а трећи пре 1 године. Пре подизања ових бедема Морава се јако изливала и при том спајала са Језавом. По сећању сељака, приликом тих поводња стварала се непрегледна водена маса, чија је дубина износила најмање 1 м. По њој су се сељаци кретали чамцима од дасака или издубеног дрвета. Поплаве су настајале најчешће с пролећа. Али оне су биле и од користи јер су наносиле плодан муљ. Док се Морава са Језавом изливала углавном с пролећа, дотле се Раља изливала и излива најчешће лети, јер су тада пљускови и провале облака чести. Тада су нижи делови алувијалне равни, почев од Мале Иванче па до ушћа, под водом. Тако су, дакле, поплаве и плитка издан главни узроци због којих су нижи делови алувијалне равни готово необрађени.

Педолошки услови. — Обрадиво земљиште није исто у свим деловима слива Раље и Језаве; оно је друкчије у алувијалним равнима него на површима и косама и друкчије на нижим него на вишим површима.

Према проучавању А. Стебута (5, 51) у речним долинама преовлађују алувијални и делувијални наноси, који су најдебљи у Годомину. Они претстављају најплодније тле познато у народу као „кумсака“ или „кумсача“. Интересантно је да је ово тле, које је распрострањено у подводним крајевима плодније него ма где у северној или западној Србији. Ово је стога, „што је узрок његовог замочаривања скоро само надолазак речне воде, а не високи ниво подземне воде; речна пак вода, кад не стагнира, није толико штетна као подземна.“ (5, 51).

Обрадиво земљиште београдске, рипањске и пиносавске површи такође је знатне дебљине и претстављено смоницама и гајњачама. Смонице су најчешће у вишим деловима алувијалних равни и по речним терасама; пењу се од 200 до 300 м. То су „тешке али плодне црнице“, са знатним процентом хумуса и нешто креча. Влажне су јер су барског порекла и имају особину да упијају и задржавају кишницу. За јаких суша оне испуцају, док се после киша по површини заборе. И пукотине и кора утичу да се поврће и кукуруз суше, нарочито док су млади. Смоница се тешко оре, „каипа се“ јер је лепљива и масна. Изнад смонице су гајњаче, „руда земљишта, која се налазе у даљој стадији оподозљавања но смонице.“ (5, 50). Гајњаче су спрате са стрмијих падина и висова и из јаруга а наталожене на додиру вишег и нижег земљишта. Тако је испод Парцанског Виса и Ковисне, који претстављају остатке качерске површи, слој обради-

вог земљишта дебљи него на њима самима: око тунела испод Ковионе, око села Парцана, изнад станице Раље и на другим местима оголићена је стеновита подлога.

Гајењаче, као растреситије и порозније земљиште, осетљивије су на сушу од смоница и то тим више, што се иде на већу висину. Чак и оних година, када падне знатна количина талога, гајењаче су неродне ако се добро не нађубре и не обраде.

Биљни и животињски свет. — Као што се из претходног излагања види, климатске прилике су готово једнолике у целој области, те би по њима природна вегетација била иста. Међутим, она није иста због тога, што нису свуда исти локални хидрографски и педолошки услови земљишта и што човек није свуда вршио исти утицај на њу. Тако је у мочварној и ниској алувијалној равни Језаве — око корита и напуштених меандара — биљни свет претстављен трском, шеваром и локвањем. Како је корито Језаве већим делом без воде а усто мочварно, то је готово свуда покривено поменутих барским биљкама. Идући даље преко алувијалне равни расту врба, топола, јасен и границе. На многим су се местима очувала храстова стабла која често имају и до 2 метра у пречнику. Али у овој алувијалној равни нема већих шумских комплекса, већ само мањих и изолованих забрана. Између њих су најпре пространи приватни или сеоски пашњаци и ливаде, који су све ређи и мањи што се иде даље од реке. У време испитивања Боривоја Дробњаковића (1925 год.) Годоминско Поље је било „богато испашама.“ Данас је оно већим делом обрађено, али је под пашњацима заостала знатна површина. Због особитог квалитета траве, ови су пашњаци на далеко чувени. И у долини Коњске Реке биљни свет је сличног распрострањења, док је у долини Раље нешто друкчији: највише је ливада, које чине готово непрекидан појас од Колара до Поповића и Мале Иванче. У изворишту Раље — на падинама Парцанског Виса — је храстова шума; она покрива и извесне делове Ковионе. Под мањим шумским комплексима је и земљиште око Камендола, Водња, и Држња на левој, и око Шепшина, Дубоне, Малог Орашја и Суводола на десној страни Раље. Шума је заостала на стрмијим падинама, по истакнутим узвишењима и дубоким долинама и јаругама, тј. тамо, где је немогуће орати.

До Првог светског рата око Језаве је био густ и простран шумски покривач. Тога се сећају старији људи. И многи топографски називи као: Јасеновац, Глоговача, Лугови и др. указују на то да је било шуме. Шума је крчена напореда са прираштањем становништва и деобом земље. Дрво је извожено у Смедереву и Пожаревац, али је највише трошено за домаће потребе. Пошто раније није било пећи ни шпорета већ само огњишта, то су сељаци — ложећи чак и стабла и класе — трошили несразмерно више дрва него данас. Сем тога, дрво је било једино погонско гориво сеоских млинова.

Али док се у подводној алувијалној равни око Језаве шума одржала све до Првог светског рата, дотле је она у осталим делвима слива ишчезла знатно раније. Но и у прошлости шумски покривач није био увек непрекидан. Тако је за време средње-вековне српске државе било пространих шума, али је долина Мораве — па и Раље и Језаве — била врло насељена и обрађена. То се види из путописа Де ла Брок и Јеро в о г који вели: „Отуд (тј. од Сталаћа, мој. прим.) пројахах кроз веома леп и густо насељен крај низ речену реку Мораву (6, 129). А затим сам јахао . . . кроз велику шуму. Али, иако је то шумовит и планински крај, он је врло добро настањен селима . . . и има свега што је човеку потребно . . .“ (6, 129). „По тим долинама постоји велико мноштво села и добрих намирница, а нарочито доброг вина.“ (6, 131). После пропасти српске државе 1459 год. земља је опустела и поново зарасла у непроходну углавном храстову шуму. О томе говори Саломон Швајгер, који је 1577 год. путовао од Колара према југу и забележио да је „предео ретко насељен и рђаво обрађен, да у три дана нису видели више него пет рђавих сеоца.“ (7, 13). Годину дана касније Стеван Герлах пише да је „између Баточине и Паланке сама пустош, ништа није обрађено, нема села“ и да су Колари „мало кукавно село, у којем станују све сами Турци“ (7, 13). Свакако је тада и око Колара била шума. Од тада, па до Свиштовског Мира и Првог српског устанка и током целе владавине кнеза Милоша, шума је била готово непрекидна. У њој је било разне дивљачи. Тако је око Језаве све до Првог светског рата било много зечева и лисица. У изворишном делу Раље и Коњске Реке извесно је било дивљих свиња, а нарочито курјака и лисица. И данас их има у пошумљенијим и мање проходним долинама и јаругама око Дубоне, Бегаљице, Бадљевице, Шепшина итд.

Рудно богатство. — У сливу Раље и Језаве нема значајнијих рудних налазишта. Једино се у изворишту Раље, испод Ковионе, јављају „гвожђевите конкреције у кретацејском кречњаку“ . . . које „садрже толико гвожђа, да се по томе као добра руда гвожђа могу сматрати.“ По Ј. Жујовићу (1, 45) у атару села Парцана, које припада сливу Раље, као и у атарима села Бабе, Стојника и Губеревца, који су ван слива, „има око 200.000 м² површине оловне згуре из некадашњих топионица.“ У тој згури је заостало „толико олова и сребра да је вредно исте згуре још једном претапати.“ Сем поменутих рудних налазишта треба истаћи каменоломе, којих има на много места. Из њих се вади камен за потребе грађевинарства. Из једног таквог каменолома у селу Раљи вади се лапорац и прерађује у цемент.

Становништво и привредни развој.

У одељку о биљном и животињском свету је изнето у кратким цртама каква је била насељеност и привреда од 15 до 19 века. За нас су од нарочитог значаја досељавање и прираштај

становништва, тј. они процеси, који су условили привредни развој области.

Према Б. Дробњаковићу (2, 253), који је испитао највећи део слива, данашње становништво води порекло на првом месту од косовско-метохиских а затим од динарских, тимочко-браничевских, моравско-вардарских и других досељеника. Као и у осталим деловима Шумадије, тако се и овде становништво насељавало од 17 до средине 19 века. Насељавање је било нарочито интензивно после Свиштовског Мира и ослобођења Србије. Досељеници су се настанили на местима која су била пошумљена или пушта и необрађена. Поменути испитивач вели да су после 1813 год. „кад су прилике срећене . . . многе коларске породице које су се вратиле из избеглиштва, отишле у непосредну близину и населиле се у данашњем Суводолу.“ . . . у коме је онда „било доста пусте земље и које је било даље од друма.“ Н. Вучо истиче (12) да је „дуго после ослобођења Србије у области пољопривреде остала претежно сточарска земља.“ „Сточарство је у односу на земљорадњу имало много више услова да се развије јер је готово сва Србија била зарасла шумом, у којој се стока, нарочито свиње и говеда, могла лако и јевтино подизати. Поред тога земља је била слабо насељена, те је стога обилувала доста пространим пашњацима.“ Земљорадња је била на ниском ступњу: владао је „екстензивни и двопољни систем,“ у коме ђубрење готово није било познато.

Пошто је била претежно сточарска земља, она је морала увозити жита из других земаља. Временом, тај се увоз смањивао, јер се земљорадња почела да развија и то нарочито „после коначног укидања десетка у натури.“ Са даљим нормализовањем прилика „пусте земље“ и шуме бивају све мање јер се становништво и даље досељавало, јаче природно намножавало, проширивало насеља и обрадиве површине и прелазило од сточарства на земљорадњу. Простране шуме, плодно земљиште, близина границе и могућност трговања са „преком“ а у позније време развој саобраћаја са Београдом, Смедеревом и Пожаревцем, утицали су да је становништво знатно нарасло. То се види из приложене таблице. (Таблица 1). Тако је 1874 године било већ 30 села, 4.310 домаћинстава и 25.101 становник а 1921 годи, не 7.396 домаћинстава и 41.925 становника, што значи да се за 47 година број становника готово удвостручио. По попису од 15. III. 1948 год. било је 11.154 домаћинства и 54.563 становника (са Смедеревом 70.018). То значи да на 1 км² долази 81 односно 104 становника.

Али је развој привредног живота ове области као и осталих делова Србије био од значаја — поред насељавања земље, намножавања становништва, крчења шуме и стварања обрадивих површина односно преласка са сточарства на земљорадњу — и појава капитала и свих његових значјнијих последица. Наста-

нак новчане привреде, образовање капиталистичког тржишта, изградње железница и путева уопште, развој индустрије, продирање новца у пољопривреду и раслојавање сељаштва — све су то узроци који су у овој насељеној и искрченој области били од великог значаја за привредни развој.

Да би се што више развио „у ширину“, тј. да би проширио своју сферу деловања, капитал је током времена изградио три железничке пруге значајне за ову област (1884 године пругу Београд—Ниш која води западним делом, 1887 године Смедеревско—Плана која води кроз источни део и 1928 године Београд—Мала Крсна која води углавном долином Раље и избија на прве две). Изградња ових железничких пруга била је, дакле, последица продирања капитала, али, када су ове пруге изграђене оне су постале фактор који је утицао да се капиталистичка привреда још јаче, брже и свестраније развија. Настала је изградња смедеревске индустрије као и индустрије у градовима ван слива Раље и Језаве за коју ова област даје извесне сировине или радну снагу (Београд, Велика Плана, Светозарево, Ћуприја итд.), настаје знатно гајење шећерне репе поред железница којима се лако одвози до фабрика шећера у Ћуприји и Београду и уопште настаје образовање унутрашњих тржишта. Напореда са образовањем унутрашњих тржишта — на првом месту смедеревског као најјачег и најзначајнијег — железнички саобраћај увлачи слив и у извозну трговину која добија свестранији карактер јер обухвата готово све врсте производа. Настаје извоз не само у друге области и градове наше земље, него и у иностранство. Сељаштво се све више увлачи у новчане односе, све се више оријентише на тржиште „као продавац својих пољопривредних производа и као купац индустријских производа.“ (12, 248). Сеоски занати почињу ишчезавати или опадати а напореда са свим тим утицајима новчане привреде и тржишта уопште, настаје раслојавање сељаштва. Под теретима разних дажбина и плаћања и са порастом насељености која се у овом сливу развила до аграрне пренасељености, издваја се врло знатан број домаћинстава са малим и ситним поседом а током времена и знатан број домаћинстава без земље. (То ће се видети из наредног одељка у коме се дају подаци о врстама својине и величине поседа). Тако је пауперизација сељаштва постала основни узрок појави допунске привреде.

Овим главним смером кретао се привредни живот области све до завршетка Другог светског рата и ослобођења земље, када су настали нови производни односи и када се у многим грама прешло на планску привреду. Тада настаје аграрна реформа у пољопривреди, стварање сељачких радних и набавно-продајних задруга, интензивна изградња и проширивање смедеревске индустрије, промена начина трговине и извоза и друге социјалистичке одлике привреде. Овај нови привредни живот лагано

себи крчи пут кроз укоренење тековине капитализма, које су, иако постепено ишчезавају, до скоро ипак имале врло значајну улогу, нарочито у пољопривреди.

Таблица 1.— Број становника по појесима из 1874, 1921 и 1948 године.

Назив села	1874		1921		1948	
	Број домаћинства	Број становника	Број домаћинства	Број становника	Број домаћинства	Број становника
Парцани	84	652	262	1.501	277	1.379
Поповић	166	1.024	259	1.429	383	1.783
Камендо	86	555	162	1.166	291	1.534
Пударци	95	647	204	1.126	310	1.447
Дражањ	100	641	199	1.320	328	1.714
Сенаја	56	327	114	662	181	703
М. Пожаревац	97	669	195	1.176	302	1.179
Щепшин	83	534	134	918	248	1.230
Умчари	231	1.342	413	2.424	738	3.421
М. Иванча	111	669	231	1.396	465	2.000
Колари	112	466	117	508	138	710
Ландол	95	571	182	994	236	1.144
Биновац	59	351	109	667	159	845
Врбовац	119	681	202	1.097	267	1.344
Раља (београдска)	71	359	125	664	179	821
Друговац	166	1.119	333	2.059	478	2.502
Бадљевица	56	343	105	584	138	670
Суводол	87	511	160	964	179	1.107
М. Орашје	83	690	208	1.320	329	1.643
Дубона	177	1.101	274	1.595	370	2.100
Водањ	84	477	153	792	232	1.200
Лугавчина	352	1.887	624	3.147	837	3.976
Осипаоница	413	2.256	663	3.448	923	4.616
М. Крсна	122	613	197	1.015	325	1.434
Скобаљ	213	1.060	311	1.666	476	2.064
Михајловац	347	1.976	554	2.976	757	3.795
Липе	326	1.884	489	2.930	735	3.761
Враново	154	799	206	1.244	386	1.789
Радинац	165	897	211	1.137	351	1.598
Раља (пожаревачка)					236	1.144
Смедерево	1.327	5.107	1.611	6.296		15.455
Свега (без Смедерева)	4.310	25.101	7.396	41.925	11.154	54.563
са Смедеревом	5.637	30.208	9.007	48.221	—	70.018

Врсте својине и величина поседа. — 1948 године у сливу Раље је постојала само једна сељачка радна задруга (у Парцанима), те је све земљиште припадало приватним власницима. Међутим, у лето 1951 год. само 10 села нису имала сељачке радне задруге. Тако је са појавом задруга настала и нова врста својине — задружна. Сем приватне и здружне постоји и државна својина земљишта. Да би се овај однос боље уочио, изнеће се привредне површине у ха по секторима власништва. Тако је по подацима од 31. V. 1951 год. било под:

	државне	задружне	приватне	Укупно
Ораницама и баштама	327	2.716	26.775	29.818
воћњацима	4	78	1.533	1.615
виноградима	1	97	1.788	1.886
ливадама	36	175	2.471	2.682
пашњацима	29	42	886	957
трстицима и барама	2	31	624	657
шумом	6	111	2.228	2.345
неплодно	77	245	1.783	2.105
У к у п н о	492	3.495	38.088	42.065 ха.
Од тога обрадиве површине (ораница и башта, воћњака, винограда и ливада)	368	3.065	32.567	36.000 ха.

Из овог прегледа као и из графика види се да је највећи део земљишта под ораницама и баштама: од 42.065 ха, колико износи целокупно земљиште, на оранице и баште отпада.

Таблица 2.— Величина поседа по категоријама

Назив села	Посед од 0 — 2 ха	Посед од 3 — 5 ха	Посед преко 15 ха	Број домаћинства без земље
Парцани	78 домаћ.	101 домаћ.	—	—
Иванча	111 "	100 "	2 домаћ.	—
Поповић	130 "	87 "	1 "	—
Шепшин	57 "	57 "	1 "	—
Дубона	67 "	58 "	—	83 домаћ.
М. Орашје	20 "	89 "	7 "	7 "
Умчари	92 "	142 (од 1-3 278)	2 "	136 "
Дражањ	67 "	76 "	11 "	19 "
Пударци	138 "	65 "	3 "	5 "
Камендо	15 "	90 "	4 "	— "
Водањ	76 "	47 "	9 "	— "
Колари	19 "	54 "	4 "	— "
Биновац	22 "	35 "	4 "	— "
Суводол	16 "	49 "	6 "	1 "
Друговац	115 "	88 "	7 "	35 "
Бадљевица	38 "	25 "	1 "	23 "
Враново	122 "	132 "	6 "	— "
Врбовац	74 "	85 "	18 "	1 "
Вучак	32 "	63 "	3 "	1 "
Липе	187 "	289 "	31 "	23 "
Лугавчина	278 "	330 "	4 "	8 "
М. Крсна	96 "	106 "	6 "	24 "
Михајловац	207 "	308 "	5 "	— "
Осипаоница	300 "	315 "	10 "	36 "
Радинач	143 "	126 "	3 "	— "
Раља	64 "	76 "	3 "	— "
Скобаљ	139 "	192 "	7 "	5 "
Сенаја	120 "	23 "	1 "	— "
С в е г а	2.813	3 208	159	407

29.818 ха; међутим, обрадива површина (оранице и баште, воћњаци, виногради и ливаде) износи 36.000 ха или више од $\frac{3}{4}$ целокупног земљишта. Што се тиче врста својине може се рећи

да је државне земље готово десет пута мање него задружне а ове десет пута мање него приватне. Ово се односи на обрадиве површине.

Величина приватних поседа је различита; највише је домаћинства са 3 до 5 ха. Из података за 1948 и 1949 год. види се да 3.208 домаћинства поседује 3 до 5 ха; исто тако се види да је знатан број домаћинства која поседују до 2 ха — 2.813, док је најмање оних, која поседују преко 15 ха — свега 159. На приложеној табели бр. 2 је изнета величина поседа по категоријама и то за свако село. (Таблица 2). Али како је у области знатна густина насељености и како није било много велепоседа које би захватила последња аграрна реформа, то само у 15 села још и данас има 407 домаћинства без земље.

ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ

1) Земљорадња

Жита и поврће. — С обзиром на то да су алувијалне равни влажније и покривене плоднијим и дебљим наносом него површи и косе, требало би очекивати да су оне углавном под кукурузом и поврћем. Међутим, то није случај. Изузев алувијалну равн Раље, која је највећим делом под ливадама и пашњацима, остале алувијалне равни су већим делом под кукурузом и пшеницом. Идући уз падине коса и преко површи покривених смоницама и гајњачама, види се готово исти распоред култура: пшеница, јечам и кукуруз. Само се у појединим вишим деловима слива види да преовлађује пшеница над кукурузом. То је случај са околином Камендола, Друговца и Парцанског Виса. Исто се тако, само понегде у алувијалним равнима Језаве (и то на десној страни) и Коњске види да превлађује кукуруз над пшеницом. Сејање пшенице и кукуруза на земљишту погодном само за једну од ових култура долази отуда, што многа домаћинства имају њиве или само у алувијалним равнима, или само на површима и косама. И да би домаћинства имала и пшеницу и кукуруз, сеју их једно поред другог. Сем тога, да се земља не би исцрпела једном истом културом, сељаци морају сејати наредне године другу, иако за њу некад нису најповољнији услови (плодород). Према подацима из 1951 године било под:

пшеницом	8.159 ха
кукурузом	11.517 „
јечмом	269 „
шећ. репом	1.105 „
конопљом	77 „
сунцокретом	427 „
кромпиром	629 „

купусом и кељом	202 „
парадајзом	170 „
паприксом	137 „

Као што се види, 1951 год. било је под пшеницом 8.159 ха а под кукурузом знатно више — 11.517 ха.

Из наведених цифара се види да је под кукурузом било 3.358 ха више него под пшеницом.

Веће гајење кукуруза него пшенице није карактеристично само за слив Раље и Језаве, већ и за многе друге крајеве Србије; оно долази отуда, што се кукуруз може свестраније употребити него пшеница. Сем тога у овом су крају сељаци продавали највећи део пшенице и због тога готово целе године јели проју. Тако су — да би себи обезбедили хлеб — настојали да кукурузом засеју што веће површине.

Од врста пшенице највише се гаји озима, тзв. „црвено жито“, која је пре 10 до 15 година пренета из Баната. Она особито добро успева на плодној смоници али и на гајњачи (уколико се добро нађубри). Сеје се и „банкут“ али ређе јер је неотпоран на мразу. (Да би се добио добар и што „чистији“ род, сељаци оставе по једну њиву са пшеницом да добро сазри; по вршидби жито истријеришу и прву класу оставе за семе. Да би жито било отпорно против болести, још увек се испира у чорби од креча и плавог камена; после рата оно се праши „цериганом“.) Од кукуруза се сеје претежно жути „зубан“, а у Парцанима, Иванчи и неким другима вишим селима бели „јарик“.

У погледу приноса могу се издвојити нижа и виша села. Тако се у нижим деловима атара Умчара и Колара принос пшенице креће од 1000 до 1800 кг. а кукуруза и до 2500 кг. по 1 ха; међутим, у атару Друговца, који лежи на рипањској и пиносавској површи и који је претежно под гајњачама, принос пшенице се креће од 1200 до 1300 кг. по 1 ха а кукуруза од 1600 до 1700 кг. по 1 ха. Још виша села добијају мање приносе: Камендо који лежи на јако рашчлањеној рипањској површи покривеној тањим слојем подзоластог тла, добија са 1 ха око 900 кг. пшенице и око 1500 кг. кукуруза. Парцани, највише село слива, добија за најроднијих година до 1000 кг. пшенице и до 1200 кг. кукуруза са 1 ха.

Приноси јако зависе на првом месту од „године“, али исто толико од обраде и неге земљишта, нарочито ђубрења. 1951 год. кукурузи су били тако добро родили, да то није запамћено за последњих 30 до 40 година. У селима око река процењиван је принос на 3000 до 3500 кг. по 1 ха.

Може се узети да земљу не ђубри око $\frac{2}{3}$ домаћинстава јер немају довољно стоке. У неким селима, међутим, не ђубри се ни $\frac{1}{6}$ земље. Тако се у Доњој и Горњој Дубсни, Малом Орашју, и другим селима, ђубре углавном баште и виногради. Велики

број домаћинства нема ни запрежне стоке. Због тога земљу не узору нити посеју на време. Да би ипак што више и што пре посорали најважније парцеле, сељаци спарују запреге. Колико недостаје сапрежна стока види се из овог примера: у Доњој и Горњој Дубони 370 домаћинства имају 8 пари коња и 44 пара волова, тј. свега 52 пара. То значи да само $\frac{1}{7}$ има запрежну стоку а $\frac{6}{7}$ је нема. Да би се обрадило око 2.300 ха земље, потребно је далеко више запрега.

Од осталих жита сеје се нешто јечма. У 20 села било је засејано 1951 год. свега 269 ха. Сеје се углавном озими јечам.

Од поврћа, према величини засејаних површина, на прво место долази кромпир: под овом културом било је поменуте године 629 ха.

Кромпир се нарочито гаји у вишим селима и то махом за сопствене потребе. Принос је већи у вишим него у нижим деловима: док у Раљи на 1 ха роди до 5.000 кгр., дотле у Парцанима роди и до 10.000 кгр.

Али, поврће се нарочито гаји на десној страни Језаве, почев од Осипаонице па до Годомина и Смедерева, затим око Коњске, Раље и потока који протичу поред неких села. И док су око Лугавчине, Вранова, Липе и у Годомину често десетине хектара под купусом, паприком и парадајзом, дотле је у вишим селима под овим културама највише 20 ари. Карактеристично је то, да су баште претежно на десној страни Језаве. Томе је узрок асиметрија обала ове реке: лева је обала 4 до 5 м виша од десне, те се Језава изливала и плавила махом десну страну; с друге стране, издан је на десној нижој страни плића, што је за поврће особито погодно: на сваком се месту могу брзо и лако ископати бунари, чијом се водом поврће залива.

У Годомину се развија интензивно повртарство. 1951 год. било је више башта под купусом, паприком, луком и другим поврћем. Површине под овим културама биће свакако и веће, јер је овде повртарство приградског карактера, тј. намењено искључиво тржишту. У великим баштама направљени су долапи, из којих се сточном снагом а ређе моторима извлачи вода и вадама разводи по лејама и парцелама. Око плевена, окопавања, наводњавања и брања поврћа запослене су десетине људи.

Свеже поврће износи се свакодневно на смедеревско тржиште. Треба напоменути да је према изнетим педолошким и хидрографским особинама — Годомин врло повољан за влажно поврће, које се у Смедереву троши у великим количинама.

Сељачке радне задруге нарочито настоје да развију напредно повртарство и да поврће гаје на већим површинама. У томе је правцу свакако највише напредовала сељачка радна задруга у Лугавчини; 1951 год. она је гајила разно поврће на комплексу земљишта великом преко 25 ха. У овој великој и

заједничкој башти радило је више задругара; заливање поврћа се вршило на најсавременији начин: нарочити мотор извлачио је воду а ова је вадама разливана преко леја.

Док језавска села гаје поврће претежно за тржиште, дотле га виша села, као што је речено, гаје искључиво за домаће потребе. Због тога у последњим селима нема професионалних баштована. Постоји разлика и у неги и подизању поврћа: док се оно у језавским селима залива, дотле се око Коњске Реке и других токова наводњава; ово се чини стога, што су речни токови јачи а падови већи.

Индустриске културе. — У испитиваном се сливу гаје ове индустриске културе: конопља, шећерна репа и сунцокрет.

На гајење ових индустриских култура, нарочито шећерне репе, утицала је у највећој мери изградња моравске железнице. Јер, „железнички саобраћај је омогућио развој индустрије, у првом реду аграрне (подизање млинова, пиваре, фабрике шећера...), и даље подизање фабрика тканина“. (8, 57). Чим су „у Ђуприји и Београду подигнуте фабрике шећера, око пруге се у доњем делу долином лево од реке... почела гајити и шећерна репа“. (8, 57).

Према подацима из 1951 год. само у 10 источних села гајила се конопља на 59, шећерна репа на 984 и сунцокрет на 270 ха.

Конопља и шећерна репа гаје се више у језавским, а сунцокрет у раљским селима. Што се тиче конопље то долази отуда, што је за њу врло погодно влажно земљиште какво је око Језаве; међутим, веће гајење шећерне репе у овом делу долази **отупа**, што је њу лакше превести до утоварних станица преко равног земљишта лево од реке. Јер, превоз шећерне репе као обилног производа толико је тежак, да сељаци — чак и у атарима који су потпуно равни — гаје ову културу око села и пруге. Сунцокрет, међутим, гаје углавном села на површима, јер је његово семе лако превести до утоварних станица преко вишег и рашчлањеног земљишта; сем тога, сунцокрет је култура којој сувље земљиште на површима више одговара него влажније око река. То се види и по приносима. Тако је око Језаве принос 7,5 до 8, а око Врбовца и Михајловац 8 до 9 и више метарских центи по 1 ха. И код осталих индустриских култура принос је различит. Тако је принос шећерне репе 140 до 150 метарских центи по 1 ха (у селима око Језаве), а 80 до 90 метарских центи у Врбовцу и Михајловцу (селима на површи). Нарочито је велика разлика у приносу конопље, који је у језавским селима 12,5, док је у Врбовцу и Михајловцу 3 до 5,5 метарских центи по 1 ха.

Конопља се гаји већим делом за домаће потребе а мањим делом за тржиште. Овој, за текстилну индустрију значајној култури, не поклања се готово никаква пажња. Међутим, гајењу сунцокрета а нарочито шећерне репе поклања се све више

пажње. Тако се сваке године од ослобођења настоји преко месних народних одбора да сељаци засеју што веће површине овим културама.

Као што је изнето, репу и сунцокрет сељаци обично довозе и утоварују на железничким станицама, тј. предају држави. Као накнаду они добијају (сем новца) одређену количину шећера и зејтина.

Раније, врло вероватно још за време Турака, изгледа да се гајио и дуван. На то указује народно предање и топографски назив „Дуваниште“ (североисточно од Ландола).

Пољопривредне справе и оруђа

Ниво земљорадничке производње неке области најбоље се може оценити по техничком нивоу производње. Због тога ћемо овде укратко изнети каквим се справама и алаткама служе сељаци испитиваног слива.

У селима се употребљавају гвоздени плугови, које имају готово сва домаћинства па чак и она са најмањим поседом. Нешто мање има дрљача, већином гвоздених. Сем ових основних, сељаци употребљавају и друге справе и оруђа: сејалице за жито и кукуруз, прашаче, селекторе, жетелице (руководачице и самовезачице), косачице, ређе тракторе и то у сељачким радним задругама, затим вршалице, ветрењаче и тријере. Ако се путује долином Раље и Језаве у време жетве — а то је почетком јула — приметитиће се, да највећи број сељака жање жетелицама. Руком се жање једино polegло жито или жито на стрмијим падинама, преко којих се тешко крећу и запреге и жетелице. Слично је у време косидбе: многи сељаци употребљују косачице. Али ни једна четвртина сељака нема жетелице и косачице; због тога се врши позајмљивање, а ређе удруживање: једно домаћинство да машину а друго запрегу. Захваљујући употреби жетелица, сељаци пожању за 10 до 15 дана. И вршидба се брзо обавља, јер готово свако село има 2 до 3 вршалице (Дубона има 7). При томе се одржала пракса да вршалице „путују“ по другим селима. Захваљујући мноштву вршалица, данас се врло ретко врше коњима. И уколико се оваква врша одржала, она се практикује једино онда, када сељаку дотраје жито а треба подуже да чека на ред за вршалицу. И да би имао „хлеба од новог“ док не дође на ред за вршалицу, он коњима оврше извесну количину жита.

Иако мали број сељака располаже савременим пољопривредним справама (нажалост, нисмо могли добити податке ове врсте), ипак се њима готово сви служе. Као што смо видели, то нарочито важи за употребу жетелица и вршалица. Због тога се намеће закључак да је технички ниво у земљорадњи испи-

тиваног слива отприлике на оној висини, на којој је у највећем делу Баната и Војводине уопште. Он је на већој висини него у многим другим деловима Србије.

2) Воћарство

Благо заталасано побрђе незнатне висине, знатна инсолација са познатом дугом и топлом јесени и плодно тле различитих типова и варијетета, омогућују успевање свих врста средње-европског воћа. Као што је изнето, воће је засађено на површини од 1615 ха, што значи да заузима знатно земљиште; на тој површини је засађено 531.249 стабала разних воћака од којих је само шљива 373.589 стабала. Па ипак воћарство овог краја нема оне размере нити онај значај који би могло имати с обзиром на природне услове. Потреба за обрадивим површинама јесте главни разлог због кога воћарство није јаче развијено.

У језавским селима воћњаци су на оцедитијем и сувљем земљишту, тј. претежно лево од реке. Ограђени су врљикама и служе као „чаири“ у којима се напаса и ноћива стока. На побрђу, међутим, воћњаци су засађени на благим падинама, а често и по теменима коса. На падинама је најчешће шљива „маџарка“, која је неотпорна против слане и мрза, најчешћег у удолинама и затвореним депресијама. На теменима коса је најчешће орах, који изискује сувље и карбонатско тле.

Иако се од шљива гаји највише „маџарка“, ипак су климатске прилике повољније за ране сорте, нарочито за тзв. „пуркаче“. Оне су врло отпорне према снегу, слани, мразу и „устоки“, те због тога успевају свуда и рађају готово сваке године. Сем тога, оне успевају готово на сваком земљишту али најбоље на жутој иловачи, док маџарке изискују родно тле. У Бадљевици и неким другим селима, „маџарке“ често ни у 10 година не роде добро. То је стога што их спрљи топао јужни ветар или отресе хладна „устока“. Иначе, када добро роде, добија се са једног стабла у Парцанима до 50 кг. „Маџарке“, као и остале шљиве страдају много и од „штитасте ваши“, против које је 1948 године предузимано успешно прскање. (Карактеристично је да „маџарке“ готово сваке године рађају у Влашкој, селу у непосредној близини Бадљевице. То је стога, што је Влашка заклоњена од ветрова).

Од „пуркача“ се добија знатно више плода него од „маџарки“, али он садржи знатно мање шећера а ракија испечена од њих садржи знатно мање алкохола.

Између два светска рата шљиве су се највећим делом употребљавале за печење ракије; мањи део се кувао за пекмез или сушио за извоз. Готово сву ракију трошили су сами произвођачи. Међутим, после Другог светског рата цена ракији је знатно порасла, те су је сељаци, као рентабилан производ, почели

продавати у великим количинама. До 1950 и 1951 год. ракија се продавала најпре по сеоским кафанама а затим по београдским, смедеревским и другим пијацама.

Када је долином Раље изграђена пруга и воће се почело јаче извозити, нарочито свеже шљиве. Шљиве су извожене мањим делом за Београд и Војводину а већим делом за Немачку, Чехословачку и Италију. Сем шљива извожене су и мање количине ракије. Шљиве и ракија предаване су трговцима или откупним станицама у Раљи и Коларима.

Сем шљиве у испитиваној области се гаје јабуке, крушке, трешње, вишње и друго воће. Према подацима од 1951 год. било је:

јабука	34.784	стабала
ораха	24.024	„
трешања	21.804	„
крушака	20.868	„
бресака	18.046	„
вишања	15.976	„
кајсија	14.639	„
дуња	11.519	„

Из овога прегледа се види да иза шљиве по броју стабала долази јабука. Од квалителних сорти гаји се „канадска ренета“, „златна ренада“ и друге, али преовлађују разне домаће сорте, које сазревају у августу или септембру. Има доста и тзв. „петровача“. Готово све сорте одлично успевају, али, нажалост, не располажемо подацима о приносу по стаблу.

Ораси изузетно добро успевају. Идући кроз Коларе, Мало Орашје, смедеревску Раљу и друга села, виде се поред путева читави низови горостасних и родних ораха. Само се шљиве и јабуке гаје више него ораси. Врло је вероватно да је село Мало Орашје добило име по овој воћи: многобројна, необично дебела и сува стабла указују на то да су ораси раније гајени више него данас.

Као што је Мало Орашје познато по гајењу ораха, Бадљевица по гајењу шљива „пуркача“, Камендо по одличним крушкама разних сорти, тако су и Пударци познати по гајењу трешања. Према казивању мештана, сељак из Пудараца може изнети на пијацу и до 2.000 кг. трешања. Ова воћка — као и кајсије, брескве и вишње — гаји се претежно по виноградима или по међама њива и атара.

3) Виноградарство

Као што је познато, винова лоза, изискује сувље, песковито и растресито тле а нарочито изложеност према сунцу.

Због тога су и у сливу Раље и Језаве виногради по правилу на падинама покривеним шљунковитим смоницама или песковитим гајњачама и окренутим према И и Ј; али њих има и по падинама окренутим ка З. Неки сељаци засађују лозу чак и поред Језаве јер немају земље на побрђу. Разумљиво је да квалитет грожђа ових винограда није исти са квалитетом грожђа са побрђа.

Виноградарство је једна од најважнијих привредних грана нарочито оних села, која леже ближе Смедереву и железничкој прузи. То се види и по томе, што је знатна површина засађена лозом — 1.886 ха, а нарочито по броју чокота појединих села. Тако Парцани имају 168.060 чокота, Раља 32.527, Поповић 193.124, Биновац 159.515, док Дубона има чак 886.944, Друговац 640.376, Камендо 448.970 чокота итд. Падина, којом се побрђе спушта у алувијалну раван Језаве на И и која је дуга преко 20 км. покривена је највећим делом виноградима. Нарочито је много винограда између Смедерева и Раље и по Осипаоничком Брду.

Карић износи да је виноградарство у околини Смедерева било развијено још за време римске владавине. (9,840). Он вели да је „негде забележена прича, да је римски цар, Проб, родом из Митровице... у Срему, и око Смедерева први засадио лозу као год и у Фрушкој Гори. Он је то радио са војницима, да би им и у миру посла дао. „По овом предању, цар је касније поделио винограде становништву услед чега је настала побуна међу војницима. Колико је ово тачно не може се рећи, али је сигурно да је лоза сађена за владавине деспота Ђурђа Бранковића, јер Де ла Брокијер помиње „нарочито добра вина“. Према томе, виноградарство је стара привредна грана у овом кају.

Међу врстама лозе преовлађују стоне сорте: „смедеревска белина“ на америчкој подлози, „хамбург“, „афусали“ и др. У неким вишим селима гаји се „дренак“, „каменичарка“, „отело“ и др. Највећи значај има „смедеревска белина“, која је на далеко позната по „одличној крупноћи, укусу и мирису“ (9, 840). Сем на америчкој има нешто лозе и на домаћој подлози; дректно родећих хибрида је веома мало. Тако Пударци имају 316.714 чокота на америчкој, 58.349 на домаћој подлози а само 5.800 директно родећих хибрида. После Другог светског рата у неким селима се почела гајити једна бугарска сорта грожђа која може издржати дуг транспорт. У селима ближе Дунаву има нешто раног грожђа, „јурског муската“, које се нарочито много гаји у Петријеву, Удовицама и Сеони. Последња три села гаје готово искључиво ово грожђе, јер се оно продаје много скупле од познијег. Сељаци из Раљских села веле да наведена три села живе претежно од прихода од раног грожђа (бар сиромашнија домаћинства). У погледу приноса располажемо проценама за Парцане, где се са једног хектара може добити до 5.000 кг. грожђа. Међутим, у источном делу слива принос је

свакако већи, јер је тле погодније и обрада пажљивија. У Умчарима међутим, принос се креће око 5.000 кгр. по 1 ха, јер је атар низак и тле влажно.

Сељаци негују винограде са много воље и љубави. Макар колико били заузети, они стигну да изриљају, опрскају и обрежу винограде. Колико се њима поносе види се и по томе, што госту и пријатељу од свег имања најпре показују винограде. 1909 год. основана је у Смедереву виноградарска задруга. „Она је вино и грозђе продавала у нашој земљи и у иностранству. При оснивању задруге било је 21 члан, а пред рат 165... Данас у задрузи има чланова из... Водња, Раље, Друговца, М. Орашја и Умчара... Грозђе за прераду мора сваки задругар да донесе у Смедерево... Задруга има сталне раднике за прераду грозђа, док за време бербе винограда у Смедереву узима привремене раднике. То су махом становници Смедерева или људи који долазе на рад у Смедерево.“ (15).

Као што се види, у сливу Раље и Језаве гаје се највише стоне сорте. Због тога се грозђе мањим делом муљало а већим делом извозило. Муљање грозђа и цеђење вина сељаци су вршили углавном за своје потребе, те се оно извозило у мањој мери. Како се на домаћим и страним тржиштима смедеревско грозђе много тражило, то су га готово сва села паковала у сандуке и товарила на умчарској и коларској железничкој станици. У многим селима трговци су куповали сазрело а необрано грозђе, класирати га и по берби извозили у Београд, Војводину, Чехословачку а нарочито у Пољску. И виноградарске задруге су откупљивале знатне количине грозђа. Данас то чине набавно-продајне задруге, које постоје готово у сваком селу. Грозђе се и даље догони и товари у Коларима, Малом Пожаревцу и Умчарима и изози у знатно већој мери него пре рата. Шепшин и још нека села продају грозђе среском савезу земљорадничких задруга у Младеновцу. Најзад, изванредан део сељаци продају у Смедереву, Младеновцу, Београду и другим местима.

4) Сточарство

Ливаде и пашњаци. — Као што је изнето у одељку о биљном и животињском свету, ливаде су око Раље, Језаве, Коњске Реке и њихових притока, али их има и на другим местима: на благим падинама, по теренима коса итд. Нарочито је карактеристично то, да је ливада много више око Раље него око Језаве, иако је око Језаве земљиште нешто ниже, равније и подводније. Томе је узрок режим ових двеју река. У зимској половини године Раља има знатну количину воде, док лети пресушује; али, као што је речено, лети су честе поплаве те нико и не помисли да

разорава земљиште око ове реке. Језава, међутим, до Липа тачкорећи не постоји, или местимично постоји. И када Коњска Река и друге притоке надођу, уливају се у те подводне делове или полусува корита, те не долази до полављења околног земљишта. Због тога се оре где је год сувље земљиште, те је мало ливада и пашњака.

Ливаде се косе једанпут годишње. Изузетак чине ливаде око Коњске Реке које сељаци наводњавају и тако постижу две косидбе. И после друге косидбе остаје довољно траве за напасање стоке.

Иако су под ливадама готово читаве алувијане равни. Раље, Коњске Реке и њихових притока, ипак принос траве не подмирује потребе. У томе погледу нарочито оскудевају Раља, Мали Пожаревац, Парцани и друга села. Домаћинства са малим поседом најчешће немају ливада, док домаћинства са средњим а нарочито великим поседом често неке ливаде разоравају а неке њиве „заливајују“. „Заливађивање“ слабијих и неродних њива предузима се у циљу природног ђубрења и одмарања земљишта. Иначе, у испитиваној области било је 1951 године 2.682 ха ливада, од чега 36 ха државних, 175 ха задружних и 2.471 ха приватних. Државне ливаде су једним делом у Господину.

Док површине под ливадама прелазе 2.500 ха, догле површине под пашњацима износе свега 957 ха. Од тога је 29 ха државних, 42 задружних а 886 ха приватних пашњака. Недостатак пашњака је велика тешкоћа са којом се сељаци боре. Јер, као и у осталим деловима Србије обрадиво земљиште је током лета под културама. Па и када се пожњу жита, стока се кратко време може напасати по стрњикама, јер сељаци настоје да стрњику што пре заору. Због свега овог стока се напаса око путева и пруга, по окрајцима њива, по воћњацима, шумским пропланцима, стрмијим падинама, око „пиштака“ и по мочварним и неплодним деловима атара. Али је далеко теже обезбедити исхрану стоке преко зиме. Изузев нижих села, која имају ливаде око Раље, Коњске и Језаве, сва остала села морају куповати храну за стоку. Но како ни нижим селима не претиче много сена за продају, то су сељаци виших села принуђени да купују — понекад и у Банату — шашу, сламу и плеву или да припремају багремов, храстов или дудов лист. Овако слаба исхрана јесте узрок што је стока врло слаба и мршава.

Не располажемо подацима о приносу сена, али се по бујности траве може поуздано тврдити, да су ливаде око река знатно родније од ливада по вишем и сувљем земљишту. Постоји разлика и у квалитету траве нижих и виших ливада и пашњака. Тако су око река и по шумама траве зељасте, водњикаве, „шупље“ и киселе, док су на вишем земљишту миришљаве, хранљивије и слађе. Ова разлика потиче од хидрографије и ин-

солације: у нижим деловима тле је плодније и инсолација слабија, те су биљке претежно хидрофилне; у вишим деловима пак издан је знатно дубока а инсолација много јача, те су биљке ређе и више ксерофилне.

Пошто у целини немају довољно ливада и пашњака, сељаци су принуђени да сеју разне пићне биљке. Ово утолико пре што увиђају да пићне биљке готово удвостручују млечност, да појачавају гојазност и издржљивост стоке. Тако су између два светска рата много сејане разне врсте детелине, нарочито „троготка“ и „луцерка“. Како „троготка“ изискује између осталог и влажно тле, то се мање сеје од „луцерке“. Раније се сејала и „грахорица“. За изразито сушних година детелина се коси два пута, док се за роднијих, влажних година, коси 3 до 4 пута. Сем детелине сеје се још сачма, репа, мувар и друге пићне биљке. Репа се много више сеје у језавским и нижим рањским селима, а знатно мање у вишим селима, где преовлађује сачма. Свакако је овоме узрок и погодност тла, али и то, што је лакши превоз репе у првим селима. Јер, репа је култура која на 1 ха може родити и до 20.000 кгр., те је за њен превоз потребно много труда и времена.

Број и врсте стоке. — У првој половини прошлога века било је у овој области знатно више стоке него данас. Због тога је привреда била претежно сточарска, о чему говоре многи записи, путописи и статистички подаци. Средином 19 века досељавање је готово сасвим престало јер је земљиште било углавном заузето. Од тада настаје прекретница у привреди: сточарство постепено губи превагу над земљорадњом, те се и број стоке смањује. Па ипак су у другој половини 19 века приходи од сточарства били знатни а број стоке већи него данас. То се види из ове таблице:

Год.	коња	свиња	оваца	коза	говеди
1866	1.992	34.865	66.642	2.731	12.358
1951	2.048	23.611	27.697	1.515	9.223

Као што се види, 1951 год. број стоке је био знатно мањи него 1866 год. Ако се узме да је 1874 год. (11) (тј. седам година после овог пописа стоке) број становништва био 25.101, то је онда на једног становника долазило око три овце па мисља и више, јер се за поменутих седам година морао повећати и број стоке. Међутим 1951 године број становника је износио 54.563, а број оваца 27.697. То значи да је 1951 године на два становника долазила по једна овца, што најбоље показује опадање сточарства а посебно овчарства. Код остале стоке разлике су мање. Треба нарочито истаћи да се сточарство још није опоравило од великог уништавања у току Другог светског рата; то је уништавање у знатној мери утицало на овакав однос броја стоке. Када

би располагали подацима из предратног периода, свакако би смо констатовали мање разлике.

Из наведених података се види да је 1951 год. једино број коња био нешто већи него 1866 год. Ово је утолико чудније што је окупатор током Другог светског рата одвео и уништио баш највише коња.

Познатије пасмине коња данас се мало гаје. У Малом Орашју и неким другим селима гаје се полукрвни „нониуси“ и „полуштајерци“, али преовлађују домаће пасмине, нарочито тзв. „вранци“. Сељаци сматрају да су за вучу најбољи „полуштајерци“ који се лако привикавају на климу и исхрану; међутим, ови коњи много више поједу него домаће пасмине, те се због тога не гаје у већој мери. Не би се могло рећи где се коњ више гаји — у језавским или раљским селима, али се примећује да се у првим више употребљује за вучу косачица, копачица, жетелица и других покретних пољопривредних справа; нарочито се употребљује за одлазак на пијаце, јер је бржи од остале запрежне стоке. За јахање се све мање употребљује. Ретко које домаћинство има више коња. Уствари, огромна већина уопште их нема или уколико их има држе по једног те сиромашнија домаћинства ору спаривањем коња. Коњи се нарочито купују у Пожаревцу, где се доводе из Стига и Звижда. Њих нарочито купују сељаци из Водња, који су познати по томе што „ужи-вају“ у добрим коњима.

Говеда (нарочито краве) гаје се у знатно већој мери него коњи; ово је стога, што краве сањаку вишеструко користе: за вучу, мужу, месо и др.

У језавским селима краве се нешто мање прежу јер има и коњских запрега, мада мање од крављих. По мишљењу стручњака, у сливу Раље и Језаве постоје одлични услови за гајење сименталског говечета. Ово говече добро подноси хладноћу а нешто теже топлоту. Оно је корисније од домаћих раса јер је крупније и млечније. Утврђено је да у Дубони сименталске краве дају годишње преко 4.000 литара млека. Разуме се да лети дају више јер се онда исхрањују детелином, сачмом, мурварем и другом свежеом и сочном храном. Па ипак се ово говече мало гаји, јер је „меко за вучу“. Домаћа раса „сиваца“ и „векуља“ погодна је за вучу али даје највише 10 литара млека дневно. У Умчарима и неким другим селима гаји се и колубарско говече; сем тога овде се врши укрштање сименталске расе са тзв. пинзгавском расом из Немачке. У целини узето, највише је мешавине разних раса.

Док је Водањ познат по гајењу добрих коња, дотле је Камендо познат по гајењу добрих волова. До Другог светског рата готово свако домаћинство је имало по пар добрих волова. Сем Камендола, волове су много гајили Дражањ, Друговац, Бадљевица и нека друга села. Уствари, волове су гајила виша села,

чије су њиве на странама долина, по уским језерским подовима и уопште по јаче рапчлањеном земљишту. Нека од ових села недавно су разорала крчевине. За орање крчевина и њива на падинама и за превлачење летине из дубоких удолина у села на теменима коса, били су потребни јаки волови.

Колари, Водањ и нека друга села бавили су се товљењем волова за тржиште. Нарочито су товљени старији волови, који су извожени у Мађарску, Италију и Аустрију.

До Другог светског рата било је мало шталског гајења говеда. Само су нека домаћинства у Парцанима, Водњу и Малсм Пожаревцу гајила краве за мужу. Као раније тако се и данас не поклања довољно пажње одгајивању бољих раса стоке. Пре рата су једино сељаци у Дразњу и Шепшину држали швајцарске бикове за приплод. 1948 године, међутим, само су нека села добила по једног бика за приплод.

Свиње се гаје у знатној мери. Иако страдају од свињске куге, ипак се гаје знатно више од оваца. Свињарство, некада најважнија сточарска грана, поново се подиже и напредује јер се све више поклања пажње исхрани стоке. Док су некада свиње чуване по шумама и исхрањиване жиром, дотле се данас све више исхрањују кукурузом — нарочито оне, које су намењене тржишту. У Осипаоници, Лугавчини и другим селима сељачке радне задруге су изградиле поред пространих и модерно уређених стаја — велике свињце са најсавременијим уређајима.

У време бујног шумског покривача гајене су црне „шумадинке“; данас, међутим, преовлађују мелези. „Шумадинка“, која даје више меса него масти, потиснута је од мелеза или „буђавки“; ове последње све се више гаје јер се на кукурузу одлично гоје, дају више масти него меса и особито су отпорне против хладноће. Сем ових гаје се и „манголице“ а ређе „јоркшир“ и „бекшир“. Измењене „манголице“ гаје се поглавито у Парцанима; сељаци их највише гаје због тога, што се прасе два пута годишње (7 до 12 комада).

Свиње које се остављају за приплод исхрањују се тиквама, ољуштином од кромпира, травом и отпацама хране, цибром а најмање кукурузом.

Од оваца се гаје разне укрштене врсте, затим „полуцигаја“, „цигаја“ и „кривовирска праменка“. „Цигаја“ се почела гајити после Другог светског рата. Пренета је из Баната. Ова је овца крупнија од домаћих врста, има дужу и мекшу вуну и отпорнија је на хладноћи. Али њој у испитиваној области не одговарају сви услови. Овде су пашњаци по шумама и шипрајју, по воћњацима и јаругама. Извесни делови слива преко лега су безводни. „Цигаја“, која је навикла на равно земљиште, тешко се креће преко страна а још теже провлачи кроз шумске пашњаке, јер јој се дуга вуна скубе о гране. Због тога је вршено

укрштање те је добивена врста тзв. „полуцигаје“, која је најпогоднија за ову област.

Око језаве овце се преко дана не чувају као на побрђу. Овде домаћинства имају „чаире“ — пашњаке у воћњацима који су ограђени и у којима стада пасу док чобани раде у пољу.

Овце се чувају углавном због вуне а мање због меса и млека.

Козе се најмање гаје од све ситне стоке. Оне су и у прошлости незнатно гајене. Свакако је томе узрок недостатак „брста“, као и то што оне уништавају воћњаке, винограде и младу шуму.

5) Живинарство и пчеларство

Живина се данас гаји углавном за домаће потребе. Највише је разних домаћих и страних врста кокошију, затим патака, гусака, ћурака и друге живине. При томе се запажа да је живине знатно више у нижим него у вишим пределима. Гуске и патке нарочито се много гаје у селима око Раље и Језаве. Ово је стога, што су у алувијалним равнима богатим храном, заостали напуштени меандри, мочваре и баре које су за ову живину врло погодне. Користећи ове природне услове а нарочито велику потражњу живине, сељаци су до Другог светског рата кљукали ћурке и продавали их мањим делом на оближњим пијацама, а већим делом јагодинском предузећу „Клефиц“. Кљукане а често и некљукане ћурке, сељаци су предавали претставницима овог или других предузећа у Великој Плани. Продајом живина нарочито су се бавила села Шепшин, Мало Орашје и Водањ.

Живинарству се још увек не поклања довољна пажња. Сељаци готово не познају савремене начине одгајивања живине, нарочито мере за сузбијање разних епидемија. Тако је 1948 год. од „живинске куге“ утамањено у неким селима више од 80% живине. Село Ландол, на пример, у јулу исте године није имало више од 10 кокошака. Када су у неким селима стручњаци покушали да вакцинацијом спрече уништење живине, неки сељаци су се томе смејали.

Пчеларство, некада врло развијена привредна грана, било је знатно опало између два светска рата. Тако је по попису од 1866 год. било 2.840 кошница, а 1948 године 1.369. Па ипак су нека села поклањала знатну пажњу овој грани. У том се погледу нарочито истиче Водањ. Ово село има доста багремовог дрвета, липе, разног воћа и винограда, „миришљавих“ ливада и доста воде. Користећи ове природне услове, предузимљиви сељаци не само да су одржали ову стару привредну грану, него су је и унапредили. Тако је у селу било 1947 год. око 1000 кошница.

ца пчела. Међутим, 1948 године пчеле су у великом броју „поумирале“, те је у јулу било само 70 кошница. Раније су у ово село доношене кошнице из Београда, па се то одржало и до данас. Тако су у 1948 год. приватни власници и Министарство саобраћаја из Београда изнели око 800 кошнице на летњу пашу. Кошнице су доношене на пашу и у Коларе али у знатно мањој мери — обично 50 до 100 комада.

Скоро сви пчелари су чланови Пчеларске задруге у Београду. Од ње добијају стручни часопис „Пчелар“, затим вештачко саће, денатурисани шећер и остале потребе. Овој задрузи сељаци предају највећи део меда. Пре рата мед се продавао и месној потрошачко-набављачкој задрузи по цени од 14 дин. 1 кгр. Било је и таквих произвођача који су у бурадима од 200 и више килограма транспортовали мед за Београд.

У Шепшину и другим селима мед се чува за домаће потребе — да би се мање трошио шећер. Мали део се продавао и то углавном по селу. У Друговцу, међутим, мед је продаван потрошачко-набављачкој задрузи, а ова га је преко зиме продавала по самом селу.

6) Допунска привреда и зарада

Становништво ралских и језавских села бави се допунском привредом из два разлога. Први је разлог недовољна површина обрадбе земље. Из табеле 2 се види да знатан број домаћинстава нема више од 2 ха земље; исто тако се види да само у 15 села има 407 домаћинстава без земље. Обе ове категорије домаћинстава имају по неколико чланова породице. Да би се ови „безземљашци“ или ситни власници могли исхранити, принуђени су да се баве допунским привређивањем и зарадом у блиској или даљој околини.

Други разлог допунског привређивања је тежња сељака да дођу до новца (пре рата) и до новца и бонова (после рата). Јер, сељаци су пре рата доста тешко долазили до новца, а одмах после рата до индустријских производа. Због свега овог, они су радили код имућнијих сељака и то као надничари или напољчари. До 1939 год. за сеоске послове надница се плаћала 10 до 15 динара, а од 1939 до 1941 год. 40 до 50 дин. Нека су села позната по томе, што „дају радну снагу“ другим селима. Такво је село Биновац, у коме није било већих имања која би потпала под аграрну реформу и била подељена „безземљашима“ и ситним сопственицима. Биновчани брзо заврше своје послове и потом се разилазе по околним селима. Такав је случај и са Циганима из Малог Орашја, који најчешће одлазе на рад у Подунавље (у Винчу и друга села). Цигани из Сенаје такође раде сеоске послове али живе и од свирања. Међутим, у селу Друговцу допун-

ско привређивање и зарада су сведени на минимум поделом велепоседничке земље.

Знатан број сељака радио је на железничким пругама. Они су радили физичке послове готово целе године, а оно мало земље обрађивале су им породице. Породице су се издржавале већим делом од зараде а мањим делом од прихода са имања. Ови сељаци и данас раде на железници. 1948 год. њима је плаћано 13,5 дин. по часу или 108 дин. дневно.

Сем на њивама и железници, сељаци раде у фабрици цемента у Раљи, по фабрикама у Раковици и Београду, а нарочито по фабрикама у Смедереву. При томе су из језавских села одлазили чешће у Смедерево, а из раљских села у Београд, Раљу и Младеновац. Пре рата су многи од ових радника становали у Београду и долазили кући једанпут недељно. После рата железничке власти су увеле локалне возове, те се радници свакодневно враћају у села на преноћиште. Ове возове користе и сељаци запослени по каменоломима; зими они прекидају посао, враћају се кућама и чувају и хране стоку. Међутим, радници чија су села удаљена од железничких пруга не користе локалне возове већ станују по градовима, а долазе кућама једанпут недељно или једанпут месечно.

Бадљевица претставља посебан пример. Мала површина атара и поседа, оскудица у оруђима и алаткама, оскудица у води, удаљеност од путева и железница и тежња за бољим материјалним стањем, учинили су, да се 10 до 14% становништва иселило пре рата у Смедерево и Београд.

7) Занатство и индустрија

Занатлија има у сваком селу испитиваног слива. Они се баве углавном оним занатима, који су у вези са пољопривредом. Тако је у свим селима највише ковача, поткивача, колара, клепача раоника, калајџија, крпача одеће и алата и других. У неким се селима среће по који абација, ћурчија или опанчар; њих је све мање услед тога, што индустриска роба све више продире у села. Због тога је природно да ће опанчарски и ћурчијски занати бити запостављени јер сељаци у сесској продавници могу купити јевтиније опанке, ципеле и друге фабричке производе.

Продирање готове одеће и текстила уопште, знатно је допринело да и домаћа радиноста опадне. У годинама после Другог светског рата (а и пре њега) жене знатно мање ткају ланено и кудељно платно или сукно. Јер, исплатљивије је купити готов материјал и одећу, него губити дане и недеље у ткању. Сем рентабилности на већу потрошњу текстилних производа на селу утицао је у знатној мери послератни систем откупа. Сељаци су склапањем уговора са државом предавали највећи део

вуне, конопље и осталих текстилних сировина, а добијали накнаду у новцу и индустријским боновима. Услед тога су почели трошити индустријску робу у знатно већој мери него пре рата. Нарочито се купује шајак за одело, платно за рубље и готова одећа и обућа.

Међу занатлијама постоје три групе: сталне, повремене и лутајуће. Први су најређи али и најважнији. То су најчешће ковачи, поткивачи и колари. То не значи да је ових занатлија најмање по броју. Њих је уствари највише, само је много мање сталних и професионалних него самоуких и сезонских. Јер сеоске занатлије имају мање или више земље. Због тога се током радне сезоне баве земљорадњом, а тек у позну јесен и током зиме занатством. Лутајуће занатлије су најчешће цигани-калајџије, којих има доста у Малом Орашју, Сенаји и Умчарима.

У погледу занатства чине изузетак Умчари и Колари, насеља која су лежала и леже на важном путу и која — нарочито прво — имају карактере варошица.

Насеља	абација	бербера	бравара	зидара	ковача	колара	кројача	ликара	машин-бравара	обућара	пиктера	поткивача	столара	фарбара	свега	Од тога овлашћ.
Водањ	—	—	—	8	3	2	—	—	—	—	2	—	3	—	18	1
Бадљевица	4	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	7	—
Камендо	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	3	—
Колари	—	1	1	3	2	2	2	—	—	—	—	2	2	1	16	5
Умчари	—	3	—	—	5	4	3	1	3	4	—	3	—	—	26	23

Из овог прегледа, израђеног по подацима из 1948 године, види се пре свега да је у Умчарима и Коларима више занатлија него у селима; друго, у њима је више професионалних односно овлашћених занатлија; треће, занати су у њима разноврснији и што је нарочито карактеристично, негују се и они занати, који се негују углавном по градовима (берберски, машинбраварски, фарбарски, зидарски и др.). У Коларима је основана спанчарска задруга. Ова је задруга у вези са среском пословном задругом у Смедереву. Од ње добија материјал и њој предаје највећи део производа. Задруга врши и оправку обуће. Сем ове у Коларима, основане су у последње време занатско-праерађивачке задруге и у другим насељима. Нарочити значај има среско занатско предузеће за израду намештаја у Михајловцу.

Полазећи од Цвијићевих испитивања Н. Вучо истиче (12, 95) да „још и данас потсећају поједина имена места на некадашње старе сеоске занате. Становници појединих села у средњем веку бавили су се првенствено једним истим занатом“, по коме

су и добила име. Такав је случај и са Коларима у којима се — извесно — био развио коларски занат.

У раљским и језавским селима врло је развијено цигларство али мање као индустриска грана а више као врста заната или допунског привређивања. Цигларство је настало из потребе за грађевинским материјалом. У почетку је изнето да се у сливу јављају терцијерне наслаге које су покривене лесом и осталим глинама. Овај је глиновити покривач однешен само са стрмих падина и из јаруга те су само на тим местима оголићене чврсте стене. Пошто нема свуда камена и дрвета, то су сељаци принуђени да од глиновитог покривача цраве циглу, која служи као искључиви грађевински материјал. Али треба истаћи да се за печење цигала не употребљавају иловача и друге масније глине, већ песковито-глиновити варијетети. Ово је стога, што прве земље испуцају на сунцу. Није нам познато да ли је у време већих шума било овог привређивања, али је највероватније да је тада дрво било важнији грађевински материјал од цигле. Сем тога треба истаћи да се после Другог светског рата бави цигларством много више људи него пре њега. То потиче отуда, што су ионако ретке циглане морале обезбеђивати циглу и цреп многобројним радилиштима у најближим градовима, те је мало претицало за сеоска домаћинства. Циглана има: 1 у Коларима, 1 у Вранову, две у Смедереву и неколико у другим селима.

У овом се послу нарочито истичу сељаци из Врбовца и Михајловца; иако га обављају доста примитивно, ипак праве такве цигле, које ни мало не заостају за фабричким. Од цигала се данас праве како куће тако и све помоћне зграде изузев коша за кукуруз. На неким местима циглу праве и пеку нарочити мајстори. Тако се у Прогону, на ушћу потока Церовац у Раљу, копа глиновито-песковита земља и од ње прави цигла и цреп. Пре рата на овом је месту прављена и ћерамида. У јулу 1948 год. на овом су месту печене цигле за задружни дом и друге грађевине у Малом Орашју. Мајстори су из околине Власоти-наца. У ове крајеве они су нарочито долазили између два светска рата; од њих су сељаци научили прављење и печење цигала. Раде по акорду: 1.000 комада печених цигала за 800 динара. Као гориво употребљавају хрastoва дрва. Пошто је за мешање земље потребна велика количина воде, то је из потока Царевац спроведен јаз до радилишта.

Кад је већ реч о потоцима треба истаћи да они имају незнатан хидроенергетски значај. Као што је речено, преко лета сви они пресуше или нагло потекну после плахих киша да би исто тако нагло пресушили. Па и после отапања снега они немају већу количину воде. Због тога су на њима ретке воденице. Њих има само неколико и то на Коњској Реци испод Михајловца и на Битинцу испод Суводола. Пошто немају воденице, сељаци су принуђени да мељу жито у парним млиновима, којих

је такође мало, услед чега подуже чекају док не дођу на ред. Тако парни млин у Умчарима меље жито за западна раљска села, а млин у Коларима за источна. Сем ових има још неколико у другим селима, али су они мали и незнатног капацитета. Тако у Друговцу постоје три млина од којих ради само један. Сви ови млинови имају „саугас“ моторе (горе дрва). Одувек су млели искључиво за потребе околног становништва. Бело брашно није се млело.

Сем циглана и млинова, у испитиваној је области подигнута и једна фабрика цемента (у Раљи). Она је подигнута испод каменолома у коме се ваде лапорци. Ради преко целе године.

Из овог се види да је индустрија врло слабо развијена, изузев у Смедереву, о чему ће касније бити више говора.

8) Саобраћајне везе

Проучавајући насеља и становништво Смедеревског Подунавља и Јасенице, Б. Дробњаковић је проучио и саобраћајне везе. (2, 208). Због тога ће се укратко изнети резултати тих испитивања (јер су они од значаја за привреду Раље и Језаве), као и нека наша запажања.

Из тих се испитивања види да је кроз област водио Цариградски Друм и то најпре од Дунава на Кулич, а затим од Гроцке преко Колара на југ. Сем Цариградског, постојао је и Смедеревски Друм, који је преко Придворице водио у унутрашњост земље. Први је пут био у употреби и за владе кнеза Милоша. Међутим, развој привредног живота је изискивао изградњу нових путева, тј. јачу и бољу повезаност области са ближним и даљим областима и градовима. Како је област проходна и централним и периферним делом, то је било релативно лако изградити добре комуникације. Тако је она повезана трима пругама нормалног колосека: кроз горњи ток Раље пролази пруга Београд—Ниш, а кроз доњи пруга Смедерево—Велика Плана. Сем ових меридијанског правца, изграђена је и пруга упоредничког правца: Београд—Топчидер—Мала Крсна—Пожаревац. Ова пруга, која води углавном паралелно са Раљом, добија све већи значај, нарочито од како је настављена преко Кучева до Бродице. Она повезује нашу област са привредно богатом и разноврсном источном Србијом на једној страни, и Посавином и западним делом земље на другој страни. Она је у целини узето, део будуће трансбалканске железничке пруге. За испитивана сеоска насеља она има посебан значај: њоме се брзо и лако однесе земљорадничко-сточарски производи на београдско и пожаревачко тржиште; њоме саобраћају поред путничких и теретних још и локални возови, којима стални и сезонски радници одлазе у фабрике на рад. Нешто мањи значај има пруга Сме-

дерево—Велика Плана. Њоме се врши „извоз жита и стоке, а нарочито шећерне репе“... и то „преко станица у Крњеву, Лозвику (ван слива), Осипаоници и Малој Крсни“. (2, 209). Њен је значај и у томе, што је у вези с пловним Дунавом, а преко њега и са ковинском пругом у Банату.

Што се тиче пруге Београд—Ниш, она за испитивану област нема већег значаја. То је стога, што пролази кроз западни, перифериски део Раље; због тога се њоме користе само три насеља: Раља, Поповић и Парцани. Њоме се извозило у Београд и Младеновац жито, стока и сточарски производи.

Сем железничких пруга, за спољашњи саобраћај су од значаја и неки друмови. Од Смедерева они се преко слива разилазе у разним правцима. За језавска села је од највећег значаја друм Смедерево—Велико Орашје. Он води „паралелно са железничком пругом“ и међусобно повезује сва поменута села. Пијачних дана њиме се креће нарочито много сељачких кола и чеза. Код Радинца од њега се одваја друм који води преко Михајловца за Јасеницу, Палнку и рудничку област уопште. Како је Паланка била значајно тржиште говедима, то су овим путем многи сељаци гонили или догонили стоку. Сем овог, ка југозападу воде још два пута, који су нешто мањег значаја од првог. Најзад, један пут води од Гроцке преко Пударца и Држња ка Космају и Руднику. Иако повезује планинске подгорине на ЈЗ са Подунављем на СИ, ипак нема већег значаја те спада у другу категорију путева.

Док је област испресецаана путевима који воде од Смедерева на југ и југозапад, дотле она нема ниједног пута који би водио долинам Раље. Такав пут, који би требало да води паралелно са пругом, врло је потребан. Њиме би сељаци из Малог Пожареваца, Држња, Умчара, Живковца и других насеља лакше и брже одлазили у Смедерево или Пожаревац. Јер, стоку и неке земљорадничке производе намењене овим градовима, сељаци не товари на воз већ су принуђени да их превозе друмом.

Постојећи се друмови слабо поправљају, те су — и поред тога што немају веће падове — непогодни за аутомобилски и колски саобраћај. На многим местима су јако излокани и пуни рупа. Неки су врло слабо посути, те су за киша блатњави и тешко проходни; то још више важи за многобројне сеоске путеве, који повезују како села са атаром, тако и села са селима.

Од превозних средстава најчешћа су кола. У раљским селима запрега су махом краве, мање волови а најмање коњи. Коњ се најчешће преже у чезе или лакша кола и то онда, када је потребно отићи у неко надлештво или хитно нававити нешто у граду. Ово нарочито важи за Водањ, Ландол, Вучак, Липе и друга села која су подаље од пруге. Из Липа многи сељаци бициклима одлазе на рад у Смедерево, које је удаљено пет до шест километара.

Тако је, благодарећи релативном привредном богатству и природној проходности слив Раље и Језаве испресецан многобројним комуникацијама спољашњег и унутрашњег значаја.

9) Трговина и привредна средишта

Насеља у сливу Раље и Језаве су износила на тржиште знатне количине земљорадничко-сточарских производа, на првом месту жита и дебелих свиња. Те су количине увек знатно превазилазиле потребе локалних тржишта и извожене су и у друге крајеве наше земље или у иностранство. Извозна трговина је била нарочито развијена до 1918 године, тј. до времена када је Дунав био државна граница. До тог времена жито (пшеница на првом месту) се нарочито продавало у Смедереву, које је било врло важно извозно место. О томе ће касније бити више речи. После 1918 год. жито се почиње извозити у Младеновац а мање у Рипањ. Када је, међутим, изграђена пожаревачка пруга, оно се — као и шљиве, грожђе, сир, поврће и др. — почело извозити у Београд и Пожаревац. Између два светска рата жито су откупљивали трговци, држава или кредитна задруга, која га је опет продавала држави. У неким селима, као у Малој Иванчи, пред Други светски рат плаћала се метарска цента 130 до 140 динара. Задрузи су жито могли предавати само њени чланови и зато су они добијали оволику своту новца. Остали сељаци, продавали су центру по 80 до 100 динара.

Жито су продавали готово сви сељаци, јер су потребе за новцем биле велике. При томе се често дешавало да већ у децембру остану без пшеничног хлеба и почињу да једу проју. У томе је погледу било карактеристично село Друговац. Закупци житарских трговаца плаћали су пшеницу у овом селу од 70 до 130 дин. по једној метарској центи и извозили 30 до 35 вагона годишње. Жито је продавано одмах по вршидби, те су пшенични хлеб јели само до новог кукуруза. Али је рано с пролећа многим сиромашнијим сељацима нестајало и кукуруза, те су га морали куповати или позајмљивати. Највећи је број позајмљивао од имућнијих сељака и то под условом, да на пример, за 100 кг. позајмљене пшенице, по вршидби врате 150.

Након Другог светског рата уновчавање производа се вршило по систему откупа. Као и у другим крајевима земље, тако је и овде држава откупљивала вишак многих земљорадничких производа. Те су производе сељаци предавали откупним станицама. Међутим, од 1951 год. земљорадничке производе, нарочито воће и поврће, држава је почела отупљивати преко тзв. накупаца. То су службеници који на локалним пијацама купују производе, товаре их у камисне и одвозе у градове. Купљене производе они предају углавном среском савезу земљорадничких

задруга. У последње време, тј. од 1951 год. сељаци све више иступају на пијацама као самостални продавци својих производа. Они слободно уновчавају све што им претиче: жито, стоку, месо, сир, кајмак, живину, грожђе, вино и ракију, воће, млеко и друге производе. Како је слив железницом повезан са Смедеревом, Пожаревцем, Планом, Младеновцем и Београдом, то лакше производе сељаци возом односе на пијаце. Због тога су јутарњи возови често начичкани корпама, торбама, кантама и џаковима. И стара трговина свињама одржала се све до Другог светског рата. Из Водња, Дражња, Умчара, Бадљевице и других села свиње су извожене у Мађарску, Аустрију и Немачку. Само је из Бадљевице извожено годишње преко 100 угојених свиња, а из Водња преко 200. Свиње су куповали специјални трговци, који су их на младеновачкој железничкој станици товарили а затим извозили. Млеко и млечни производи (сир, кајмак и масло) који иначе служе претежно домаћим потребама, извозе се из оних села која су ближа железничким пругама. Из њих домаћинства односе на тржиште по 10 до 15 кгр. сира или по неколико кгр. кајмака. То чине сељаци из Раље, Парцана, Мале Иванче и других села. Међутим, у селу Водњу основана је још пре Другог светског рата поред сточарске селекциске и млекарска задруга. Овој задрузи сељаци продају кравље млеко, а она га извози и то поглавито у Београд. Преко лета 1948 године извозило се дневно преко 600 литара млека. Зими се извози мања количина, јер је исхрана стоке слабија. Пре рата задруга је прерађивала знатне количине млека у бутер, качкаваљ и обичан сир. Она је имала сепаратор, бућкалице, казан и остале савремене справе и посуђе. За време окупације све је уништено.

Сем у Водњу, постоји млекарска задруга и у Ландолу. Њен је дневни промет 200 до 250 литара. И она транспортује млеко за Београд. До коларске железничке станице млеко се преноси сељачким колима у добро затвореним кантама; одатле оно се возом преноси у Београд. И у самим Коларима основана је млекарска станица која откупљује од сељака дневно по 200 до 300 литара.

Овца се, као што је речено, чува углавном због вуне. Вуна се не продаје. Саме пак овце, много се чешће продају и то на пожаревачкој и младеновачкој пијаци, док су говеда купована и продавана махом у Смедеревској Паланци. До 1951 године стоку и сточне производе сељаци су предавали држави по систему откупа; у последње време, међутим, највећи део сами изnose на тржишта.

У почетку излагања је речено да је област знатног пространства. Због тога су села принуђена да се привредно оријентишу ка најближим градовима односно тржиштима. Тако су се донекле издвојиле гравитационе сфере појединих градова: Младеновца са Београдом, Смедерева, Пожаревца и Смедерев-

ске Паланке. Ове сфере не претстављају оштре границе већ поступно прелазе једна у другу.

Према Младеновцу и Београду гравитирају углавном села у изворишту Раље; то су: Парцани, Раља, Мала Иванча и Поповић. Међутим, највећи део оних насеља, која леже источно од поменутих, гравитирају ка Смедереву. Насеља, која леже јужно од Михајловца, гравитирају ка Смедеревској Паланци и Великој Плани. Језавска села су такође подељена и она што леже јужно од Мале Крсне гравитирају ка Пожаревцу, а она што леже северно од овог места гравитирају ка Смедереву.

Пошто су поменути градови од великог значаја за испитивану област, то ће се изнети њихове главне привредно-географске одлике. При томе ће се знатно више говорити о Смедереву него о осталим наведеним градовима. Ово се чини стога, што једино Смедерево лежи у сливу Раље и Језаве а нарочито стога, што оно има највећу гравитациону сферу и — изузев Београда — најразвијенији привредни живот.

Да видимо нешто о положају Смедерева. По Б. Ж. Милојевићу (8, 50) „Смедерево лежи на месту, где један од главних моравских путева — онај што води левом страном — избија на Дунав.“ То значи да је ово насеље имало сем одбранбеног врло повољан и привредно-географски положај. Јер, лежећи на споју воденог и копнених путева, оно је морало постати место где се претоварује роба са различитих саобраћајних средстава и место где се из врло плодне и богате околине концентришу производи за извоз.

Током просторног и временског развоја у Смедереву су се јаче издвојили поједини привредни значајни делови. У самом граду то су две простране улице: прва, „која се развила око меридјанског моравског пута“ и друга која је „управна на моравску, у правцу запад-исток . . . чија је једна страна развијена према пристаништу.“ (8, 50). У првој улици су махом „трговачке и занатске радње“, док су у другој „фабрике (млини, стругара и бродоградилнице) и магацини за извоз жита, вина и дувана . . .“ У најновије време стругара и бродоградилнице су пресељени. „Трговци и занатлије, који су имали радње у моравској улици били ус досељени великим делом из моравских села на југу (из Раље, Осипаонице, Крњева и др.).“

Сем млина, у Смедереву постоје и друге фабрике: фабрика за производњу црне металургије, железничка радионица, фабрика металне индустрије „Милан Благојевић“, новоподигнута фабрика грађевинских машина и две циглане. Циглане су подигнуте у јужном, перифериском делу званом Царина. Оне су се развиле на бази дебелог песковито-глиновитог тла, као и услед потреба за сталном изградњом и проширавањем града. Млин је пак подигнут на бази знатне производње жита у сливу. Међутим, остале фабрике су подигнуте на бази косточачког

угља и костолочке електро-енергије, довољне радне снаге и добре саобраћајне повезаности са сировинским базама.

Као што је раније изнето, сва ова предузећа пружају за-послење знатном броју радника, како из самог града тако и са села. Тако је у току 1950 год. радило у разним предузећима 2.466 радника. Не знамо колико од овог броја отпада на раднике са села, али се из података за прво полугодиште 1951 год. види, да је из 24 околна села радило 705 радника. У другом полугодишту број радника се свакако повећао, јер се од јула пољски послови смањују.

Као што је речено, Смедерево је до 1918 год. било врло важно извозно место. Тако још М. Милићевић (13, 161) истиче да је „у вароши Смедереву врло жива извозна трговина. Нарочито се ту извозе у Аустро-Угарску (и даље) многе свиње, говеда, храна, лој, восак, шишарка и други производи. Доцније и В. Карић истиче (9, 838) да је „Смедерево постало једном од најживљих трговачких станица у Србији, после Београда. Нарочито је на његовој скели велики извоз дебелих свиња и жита. У току времена од 1880 до 1883 године (закључно), извезено је из Србије 357.104 комада дебелих свиња, али је готово читава трећина те количине, 111.023 ком. извезена на скели смедеревској. Саме године 1884 извезено је преко ње 16.653 комада свиња, 21.059.606 кгр. пшенице и 2.289.258 кгр. кукуруза. Житни трг смедеревски тражен је јако одонуд Мораве, дакле мимо Пожаревца. Па и у години 1886, која се одликовала уопште slabим извозом, Смедеревска је скела извозом од 9.606.623 кгр. пшенице, 1.191.432 кгр. кукуруза и 6.434 ком. дебелих свиња, надмашила далеко све извозне тачке у Србији. Карић даље истиче да је од увоза „смедеревска скела“ прибирала и знатне приходе; тако је 1886 год. приход од царине износио 260.243,53 динара, те је Смедерево дошло „на четврто место“. И даље: „Овако жива трговачка радња изазвала је сразмерно врло рано установу једног новчаног завода, смедеревске кредитне банке, која је тамо основана још 1872 године.“

Тако је преко овог врло живог привредног средишта извезено у време Милићевићевих испитивања (тј. седамдесетих година прошлог века) знатно више сточарских него земљорадничких производа. Међутим, у време Карићевих испитивања преко Смедерева су се извозиле знатне количине жита. И ово показује како се у испитиваној области развијала привреда од претежно сточарске у земљорадничко-сточарску. Што се тиче самих земљорадничких производа, Карићеви подаци показују да је и у његово време као и између два последња рата, продавано много више пшенице него кукуруза.

Данас, као и између два светска рата, Смедерево претставља врло живо тржиште. Али, оно више није „извозна скела“ као до 1918 год., већ велики потрошачки центар пољопривредних

производа. Многобројном радништву индустријских и других предузећа потребне су знатне количине животних намирница. И док се на другим градским тржиштима често не могу свакодневно продати све донете количине пољопривредних производа, дотле се са смедеревске пијаце готово ништа не враћа. Потрошња животних намирница стално се повећава, јер се град подиже и развија.

Данас се из Смедерева извози углавном грожђе и вино. Прошле године извожено је и рано воће: трешње, вишње, а нарочито кајсије и брескве. Извесна количина овог воћа извожена је у Западну Немачку. Само, морамо истаћи да су Колари, Умчари и друге станице примиле на себе знатан део откупа и извоза, нарочито од како је изграђена пожаревачка пруга. Због тога је и онако смањен извоз Смедерева, знатно опао.

Док је Смедерево значајно тржиште пољопривредних производа односно животних намирница, дотле је Пожаревац познато тржиште крупне естоке, нарочито коња. То долази отуда што се у Поморављу и Стигу коњи много више гаје као радна стока у пољопривреди него у испитиваном сливу. У овом је граду петак пазарни дан; тада долазе сељаци из раљских села да би продали а нарочито да би купили добре коње. Сем коња, на овој се пијаци купују и продају свиње, овце и друга стока.

Смедеревска Паланка, међутим, је велико тржиште говеди. Ово је стога, што ка њој гравитирају шумадишко побрђе и ниже зланинско земљиште на З, где је гајење говеди знатно развијено.

Београд и Младеновац, као што је речено, привлаче западна села; као и у Смедерево, тако се и у ове градове односе претежно животне намирнице. Младеновац је још и значајно житно тржиште.

Поред ових главних, постоје и споредна привредна средишта. То су: Умчари, Колари, Михајловац, Лугавчина, Оспаоница и др. Прва два места претстављају варошице, које су и пре Другог светског рата имале своје пијаце, а остале претстављају села, у којима су пијаце настале у току поменутог рата.

Умчари и Колари, као стара насеља која леже на прузи и имају карактер варошица, постале су не само пијаце, већ и откупне и утоварне станице. У њима се — као што је речно — откупљује жито, воће и поврће, млеко, стока и др. Највећи број оних раљских села, која леже даље од пруге, доносе и утоварују на овим пијацама првенствено жито и млеко. Због тога у њима постоје на првом месту откупне житне и млекарске станице. Откупљени производи извозе се у Смедерево и Београд. Откуп и извоз жита врши се углавном почетком јесени.

На сеоским пијацама, међутим, уновчавају се на првом месту поврће, воће и ситна стока. Продавци су претежно сељаци из села у коме је тога дана пијаца — али и сељаци из других села. Да би пијаце биле што живље и посећеније, одржавају се

овим редом: недељом у Михајловцу, понедељком у Лугавчини и суботом у Осипаоници. Сељаци су и пре рата износили и продавали своје производе у средишту села, али су их власти расту-рале јер села нису могла имати пијаце. Међутим, окупационе власти су дозволиле сељацима ово трговање, углавном зато, да би им почешће могле пленити и отимати производе. После ослобођења ова села су постала мала управно-просветна средишта па су као таква полагала извесна права на сопствене пијаце. Најбољи пример за то је Михајловац, који има најживљу и најразвијенију пијацу; због тога ћемо се на њему и задржати.

Михајловац броји близу 4.000 становника; он има набавно-продајну задругу, средско занатско предузеће за израду намештаја, гостионицу, пошту, нижу гимназију и месни народни одбор. Сва ова предузећа и установе сконцентрисане су у средишту села; испред њих и дуж главног пута правца исток—запад излажу сељаци своје производе. На пијацу долазе сељаци из Врбовца, Доброг Дола, Осипаонице, Раље и других села. Ова као и остале сеоске пијаце, нарочито је оживела од прошле године када је укинут обавезан открг производа.

ЗАКЉУЧАК

Из претходних излагања се види да је испитивани слив привредно-географски доста разноврстан. Та је разноврсност условљена како физичко-географским особинама, тако и људским радом односно друштвено-економским односима. Али та се разноврсност не састоји само у томе што се негују разне привредне гране него и у томе што се у сливу налази на знатне економске супротности које су последица приказаног привредног развоја и које поступно ишчезавају. Тако на пример, из слива се извозе знатне количине разноврсних производа, што показује да је он релативно богат, док на другој страни само у 15 села има преко 400 домаћинства без земље. Док су, дакле, једна домаћинства продавци разних производа, дотле су друга упућена на допунско привређивање и зараду. На једној страни видимо релативно висок технички ниво земљорадничке производње — употребу савремених справа и машина — а на другој имамо знатан проценат ситних и малих домаћинстава која немају запрежне стокe. Једна домаћинства су раније — а донекле и данас — једва стигла да сама обраде земљу, док су друга принуђена да раде као наполиччари или надничари, да „помажу“ за време главне радне сезоне. Све су то појаве које су настале као последица ранијег образовања капиталистичког тржишта, односно увлачења села у новчану привреду и раслојавања сељаштва које при томе настаје. Нови производни односи и планска привреда допринеће да се ове супротности смање и најзад уклоне. Ми ћемо овде ука-

зати још само на то, који су конкретни привредно-географски проблеми и шта би требало предузети у циљу њиховог решавања.

Пре свега, слив треба геолошки детаљно испитати и картирати. Ово је неопходно не само из теориских већ и из практичних разлога, утолико пре што неке појаве указују да у сливу има нешто руда гвожђа, сребра и олова и наслага угља. Затим треба исправити ток Раље; ово би се постигло просецањем њених меандера. Омладина је после ослобођења добровољним радом просекла неке меандре низводно од Радинца; међутим, то је потребно учинити и узводно од овог села. Просецањем меандера и исправљањем тока избегле би се катастрофалне летње поплаве јер би вода брже отицала и не би се изливала. У даљој перспективи режим ове реке могао би се донекле регулисати пошумљавањем њеног изворишта, као и изворишта њених притока. Пре тога морало би се забранити орање стрмијих пладина са којих мање или веће бујице односе растресити покривач. Дуж реке треба изградити бедеме а у алувијалној равни прокопати канале којима би се исушиле мочваре. И кроз алувијалну раван Језаве — око Липа и Вранова — потребно је прокопати канале. Њима би требало обухватити и напуштене меандре, који су легло комараца и болести. Пошто би се зељиште исушило и заштитило од поплава, могло би се разорати и двојако користити: за гајење поврћа или пићних биљака (детелине, сточне репе и мухара Поврће треба гајити око доњих токова Раље и Језаве, тј. ближе потрошачким средиштима Смедереву и Пожаревцу, а нарочито у Годомину. Пићне биљке, међутим, могу се гајити и узводно и низводно, нарочито детелина и мухар. Гајење ових биљака је корисније него одржавање ливада и пашњака влажних делова у којима су траве киселе и мање хранљиве. Сејање пићних биљака омогућило би зимску исхрану стоке и развој савременог сточарства и млекарства; за ову привредну грану сељаци имају велики интерес, што показују сточарске селекциске и млекарске задруге које су самоиницијативно основали још пре Другог светског рата.

Тако би се побољшало снабдевање околних градова не само поврћем, него и млеком и млечним производима. С друге стране, већи број стоке омогућио би сељацима веће ђубрење њива а ово би утицало на повећање приноса појединих култура.

Родно тле и повољна клима пружају могућност даљег проширења и унапређења воћњака. А обиље воћног, багремовог и ливадског цвета може послужити као врло солидна база за развој пчеларства.

Пошто у сливу добро успева кукуруз, то би се могло још више развити савремено свињогојство.

Треба нарочито истаћи да у овој претежно земљорадничкој области постоје врло повољни услови за развој прехранбене индустрије. Ово нарочито важи за фабричко конзервирање воћа и

поврћа тј. оних производа, који се извозе у знатним количинама, а који би се могли рационалније искористити ако би се прерађивали.

Најзад, убудуће се мора много више водити рачуна о саобраћају, нарочито колском. Јер, привреда изискује бржи и лакши пренос добара а то се може постићи само онда, када се путеви буду добро одржавали тј. уредно насипали. Нарочито треба настојати да се изгради солидан пут долином Раље од истоименог места до Колара, јер пијачних дана туда сељаци одлазе колима у Смедерево и Пожаревац. Када се за јаких кишних дебео глиновити покривач раскваси, онда се кола тешко крећу постојећим сеоским путевима, те сељаци из западних села тада много ређе излазе на пијаце.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ј. Жујовић: Геологија Србије I, Београд 1893.
2. Б. Дробњаковић: Смедеревско Подунавље и Јасеница (из „Насеља и порекло становништва“ књ. 19, Београд 1925).
3. Ј. Цвијић: Језерска пластика Шумадије, Глас Српске краљевске академије, LXXIX, Београд 1909.
4. М. Милосављевић: Температурни и кишни односи у НР Србији, Годишњак Пољопривредног факултета за 1949 год.
5. А. Стебут: Земљишта Дрино-Саво-Моравске области.
6. Бертрандон де ла Брокијер: Путовање преко Мора, Београд 1950.
7. Т. Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша, Београд 1924:
8. Б. Ж. Милојевић: Долина Велике Мораве, Зборник радова XV Географског института САН књ. 3, Београд 1951.
9. В. Карић: Србија, Београд 1887.
10. Државопис Србије за 1866 год.
11. Джавопис Србије за 1874 год.
12. Др. Никола Вучо: Привредна историја народа ФНРЈ, Београд 1948.
13. М. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд 1876.
14. Др. Милисав Лутовац: Привредно-географска карактеристика слива Јасенице.
15. Олга Врховац: Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве (рукопис, стр. 29).

Résumé

MILORAD VASOVIĆ

TRAITS DISTICTIFS DE LA GÉOGRAPHIE ÉCONOMIQUE DES BASSIN DE LA RALJA ET DE LA JEZAVA

Ce travail examine dans leurs grands traits quelques branches de l'activité économique dans le bassin étudié, qui se trouve entre la plaine moravienne de Požarevac à l'E, la plaine danubienne de Smederevo au N, le bassin de la Jasenica au S. et la hauteur de Percan à l'O.

La plus grande partie de la superficie du bassin, c'est-à-dire 36.000 ha (qui en représentent les 3/4) est occupée par la culture — champs, jardins, vergers et vignobles. Le blé et la maïs sont cultivés un peu partout dans le bassin: en 1951, le maïs couvrait plus de 3.000 ha de plus que le blé. Dans les plaines alluviales de la Jezava, de la Rajka et de la Konjska Reka, on fait pousser des légumes. Aux environs de Smederevo, c'est une vraie culture maraîchère destinée à la vente dans la ville, tandis que dans les villages qui s'égrènent le long des rivières, on cultive les légumes surtout pour les besoins domestiques.

Un terrain doucement ondulé, une terre fertile de composition variée et des conditions favorables de climat permettent la culture de toutes sortes de fruits, récoltés sur une surface de plus de 1.600 ha. Au premier rang viennent les prunes dites „hongroises“. En outre, les pommes et les noix jouent un grand rôle dans l'économie du pays, comme aussi, depuis quelque temps, les cerises, merises et pêches. Ces fruits sont exportés.

Les vignobles représentent une des ressources les plus importantes de cette petite région. La vigne trouve là, en effet, des conditions pédologiques et climatiques tout-à-fait favorables. Sur plus de 1.800 ha on y fait venir différentes espèces de raisins de table dont la plus connue est le „raisin blanc de Smederevo, de souche américaine. Le foulage et le pressurage du raisin se font quelquefois pour les besoins domestiques, mais la plus grande partie du raisin est exportée dans d'autres régions du pays ou même à l'étranger.

De nombreux marais et des méandres abandonnés, joints à l'abondance particulière au pays et aussi à une large demande sur le marché, ont permis un important élevage de volaille. Nombre de paysans exportaient autrefois leurs dindes à Velika Plana ou à Jagodina. Dans bien des villages, l'agriculture, ancienne ressource de la région, s'est relevée.

Bien qu'il n'y ait que peu de prés et surtout peu de pâturages, on élève presque toute les variétés de bétail. Parmi les bovins, on donne la préférence aux vaches, qui ont l'avantage de donner leur lait. Comme petit bétail, ce sont les porcs et les moutons qui ont le plus d'importance. On accorde de plus en plus d'attention à l'élevage du porc, surtout depuis qu'on l'engraisse au maïs. Les coopératives paysannes de production, qui existent dans la plupart des vallages, ont construit de vastes porcheries modernes, dans lesquelles on engraisse les porcs par centaines et par milliers. Les moutons, en été, et dans la journée, sont enfermés dans des „parcs“, pâturages clos dans lesquels ils demeurent jusqu'au moment où le berger revient des champs.

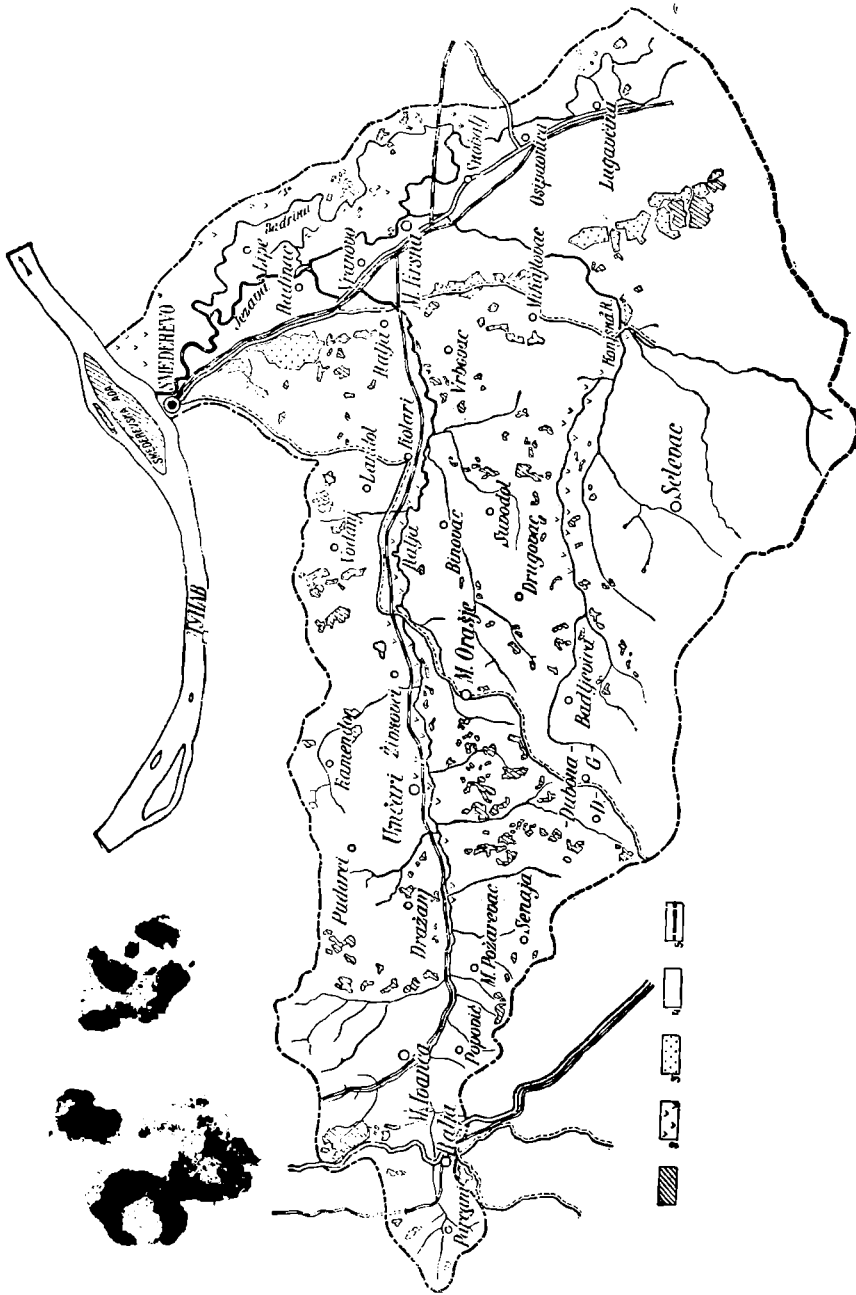
La variété des ressources économiques, et surtout l'afflux des capitaux, comme aussi les qualités topographiques particulièrement favorables du bassin, ont permis d'y établir d'excellentes voies

de communication. Il est traversé par trois voies ferrés et par plusieurs routes.

Un grand nombre de paysans, dont les terres sont trop petites pour les faire vivre, s'occupent à des travaux agricoles auxiliaires et salariés. Les uns louent leurs bras à des paysans riches, les autres trouvent à s'employer sur la voie ferrée, ou dans les fabriques de Smederevo ou de Racovica.

Le commerce de ce bassin a passé par plusieurs phases d'évolution. Au temps où Smederevo était une „station d'exportation“, c'est par cette ville qu'on exportait le blé et les porcs engraisés. Après 1918, elle perdit cette fonction; aussi le blé et les prunes destinés à l'exportation furent dirigés sur Kolari, Umčari, Mladenovac et Belgrade. Après la deuxième guerre mondiale, la production fut d'abord soumise au rachat obligatoire par l'Etat; à présent, et depuis 1951, ce sont les paysans eux-mêmes qui portent presque tous leurs produits sur les marchés voisins. Le plus grand centre économique, c'est-à-dire le marché le plus important est Smederevo. Smederevo en effet n'était pas étouffé en 1918, mais il s'est transformé, de station d'exportation, en un centre actif, industriel et par là même consommateur.

Si l'on veut faire progresser l'économie du pays, voici les mesures qu'il est nécessaires de prendre: raccourcir le cours de la Ralja, élever des digues et creuser un canal; dans la plaine alluviale qui serait ainsi asséchée, on pourrait cultiver des plantes fourragères (luzerne, betterave fourragère, etc); qui permettraient de développer l'élevage, c'est-à-dire l'industrie laitière. En outre, on pourrait y cultiver aussi les légumes. Enfin, dans la vallée de la Ralja, il faut construire une route qui relierait le bassin à Smederevo et à Požarevac.

Ск. 1. — Слив Раље и Језаве — 1. шуме; 2. ливаде; 3. виногради; 4. њиве; 5. граници слива

БРАНИМИР Љ. ДАКИЋ

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКА КАРАКТЕРИСТИКА СЛИВА РАВАНИЦЕ*

I ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ

Слив Раванице се налази у средњем току слива Велике Мораве, са њене десне стране. Највиша тачка овога слива је Балван (737 м), на источној страни слива, а најнижа је ушће Раванице (118 м). Тако се овај слив налази између планинско-сточарске области на истоку и ниске ратарске области на западу. Он је широко отворен на западу према долини Велике Мораве, а на истоку је затворен Кучајским Планинама. Осим тога, област овога слива има повољан положај у односу на области суседних сливова. Угаљ ресавских рудника, који се налазе на си, транспортује се преко ове области те она у том случају има транзитни карактер. Исто тако добра је веза и са фабриком цемента у Поповцу на ји. (слив Црнице). Ова област има и добар саобраћајни положај, поред главног моравско-вардарског пута, који пролази њеним западним ивичним делом, она је везана путевима прве класе са областима на си. (слив Ресаве) и ји. (слив Црнице).

Северну границу овога слива чини развође између притока Раванице с једне, и притока Ресаве с друге стране. Источну границу чини планина Кучај, јужну, развође између притока Раванице и притока Црнице, а западну Велика Морава. Ове границе заклапају површину од 156 км², на којој се налазе ових шест насеља: Батинац, Стубица, Сење, Иванковац, Паљане и Бигреница. Рударско насеље Сењски Рудник, угледно пољопривредно добро Добричево и градско насеље, индустријски центар ове области, Ђуприја. Атари ових насеља заузимају веће површине и они залазе и у области суседних сливова. Тако укупна површина атара износи 244 км².

II ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ

Рељеф и геолошка грађа. — У прегледу распростраћења геолошких наслага почев од Велике Мораве према и., тј. од з. према и. прво долази зона алувијума равни Велике Мораве,

* Теренска проучавања вршена су лета 1950 г. а допуњена 1951 год.

која иде од Велике Мораве па према и. до линије Селиште—Лудо Поље — Ордиште и западна падина Везировог Брда. У овој зони се налази град Ћуприја. Затим највећу површину заузима зона плиоцених наслага (песак, глина, агломерат), која се простире од алувијалне равни, па према и. до линије Краљево Поље—Крвајичко Брдо—Велики Раван—Ђула. Ова зона обухвата насеља: Иванковац, Паљане, Сење, Стубица, Батинац и Догбричево. За овом зоном долази зона слатководног олигоцена (пескови, пешчари и лапорци) која се простире на истоку до линије Стара Бигреница—Сење—Дуговица—Мали Церовац. Од ове линије даље према и. долази зона баремског кречњака, која је даље на истоку ограничена линијом Бостава—Грабар—Вавило. На крају долази зона пермског црвеног пешчара која иде до крајње границе слива. У овој зони се налази олигоценни басен Сењског Рудника са истоименим насељем. Како је село Бигреница насеље разбијеног типа, то се атар овога села протеже од зоне олигоценних наслага на з. па све до зоне црвеног пешчара на и. тј. до крајње границе слива.

У целини рељеф ове области овако изгледа: од Велике Мораве па све до кречњачке зоне на и. (до линије Стара Бигреница—Сење—Дуговица—Мали Церовац), налази се ниско терцијерно побрђе, испресецано долинама Раванице и њених притока. Висина овог дела области се креће од 118 до 350 м, тј. његова се висина благо повећава према истоку. Код кречњачке зоне се јавља отсек, а затим настаје стрмије земљиште према истоку. Тако тај део слива од поменуто линије па до источне границе, тј. до Балвана има висину од 350—737 м.

Клима. — У климатском погледу ова се област карактерише релативно довољном количином атмосферског талога и знатном разликом у температури између лета и зиме, као и релативно високом температуром за време вегетационе пероде. По подацима метеоролошке станице у Ћуприји кретање температуре у току године (за период од 6 год.) види се из ових таблица:

Највеће средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
4.0	5.9	10.5	17.9	22.8	25.7	29.3	29.9	25.6	17.6	10.8	5.7

Најмање средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-2.8	-2.3	0.2	6.6	10.7	11.4	14.5	13.7	11.4	6.5	2.6	-10.9

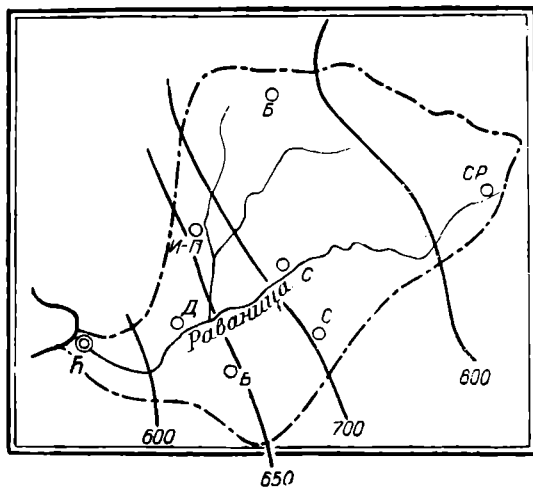
Средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
0.4	1.6	4.7	12.7	16.7	19.6	22.3	22.0	18.1	11.6	6.4	1.7

Вегетациони период почиње већ у првој половини марта. Из горе изнетих табела запажа се да су температуре ваздуха врло повољне за развој и сазревање разног културног биља (разне врсте житарица, повртарских култура итд.). Најсувљи месеци су друга половина јула, август и прва половина септембра, а највише температуре су јула и августа.

Велику штету усевима наносе мразеви, рани јесењи и позни пролећни. Просечно јављање позних пролећних мразева је око 25—30 марта, а раних јесењих око 8—15 новембра.

Атмосферски талог најчешће пада у облику кише. По подацима Савезне управе хидрометеоролошке службе за период од 1924—1940 године (1), на ниском терцијерном земљишту, од Велике Мораве па све до села Сења, падне просечно 590—700 мм атмосферских талоба. Од кречњачке зоне па даље према и до Балвана (си. од Сењског Рудника) падне годишње 700—850 мм талоба. Тако у овој области пада годишње просечно по 713,3 мм талоба (в. ск. 1).

Ск. 1. — Карта падавина

По шестогодишњим подацима метеоролошке станице у Ђуприји годишња количина атмосферских талоба је 591,9 мм. У ниже наведеној табели изнете су средње месечне вредности падавина за поменути период од шест година.

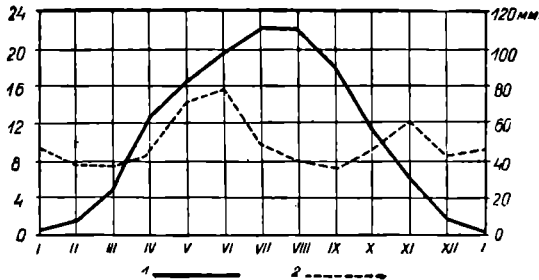
II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Свега	
46,7	38,4	37,9	44,9	71,3	79,5	49,5	39,5	35,4	45,3	60,5	43,0	591,9

Атмосферски талози су правилно распоређени у току вегетационог периода. У ниже наведеној табели изнете су коли-

чине талога које падну у току велетационог периода (за период од 6 год.):

III-IV	V-VI	VII-VIII	IX-X	Свега
82,8	150,8	89,0	80,7	403,3

Слив Раванице се карактерише са два максимума и два минимума талога. Главни максимум пада крајем пролећа и почетком лета (у мају и јуну), а споредни у другој половини јесени, крајем октобра и почетком новембра. Преко лета, за време великих жега, чести су јаки пљусови које прати град. Почетак јесени је сув и топао, а то даје повољне услове за развој воћарства и виноградарства. На климатском дијаграму Ђуприје (в. ск. 2) изнет је однос између температуре ваздуха и количине падавина за сваки месец посебно, а за период од 6 година.

Ск. 2 — Климатски дијаграм Ђуприје
1. температуре; 2. атмосферски талози

Суша у области овога слива погађа усеве на вишем оцеднијем земљишту где је издан дубља. Међутим, много се мање суша одражава у алувијалним равнима, где усеве, поред атмосферске, користе и плићу изданску воду.

Најизразитији је, а уједно и најчешћи ветар „кошава“, који дува у свим годишњим добима, али је ипак најчешћи зими. Доноси суво време, зими чини сметове и омета саобраћај. Осим кошаве, зими дувају још „северац“ и „горњак“. То су хладни ветрови, доносе снег и дувају са с. односно си. У пролеће и лето дува јужни ветар „југо“, доноси лепо време и штетан је за воће, поврће и кукуруз — спрљи их. Преко лета дува и западни ветар који доноси кишу.

Хидрографија. — Дубина издани у сливу Раванице различита је на појединим местима; у алувијалној равни она се креће од 5—8 м. Уопште, у неогеним творевинама издан је на мањој дубини и богатија је водом, док је на местима кретацејских творевина на много већој дубини и креће се од 15—20 м.

Извори Раванице и неких њених притока налазе се у црвеном пешчару. Сем тих извора, од којих настају токови, овај слив има и неколико врела, а два су најјача: једно на излазу из кречњачке зоне у самој долини Раванице, а друго чини извориште Миросаве које се зове Немања. Воду из врела, на излазу из кречњачке зоне у Раваници, користе становници једног дела села Сења и манастира Раванице за пиће и појење стоке.

Главни речни ток ове области је Раваница, чија дужина од изворишта до ушћа износи 26,8 км. Од већих притока, с леве стране прима: Драгијешки, Бестревачки и Буковички Поток, а с десне, Иванковачку Реку са Зубравом и Ваљутком. Ј. Ц в и ј и Ћ је Раваницу поделио на три дела: горњи део или Лунчевица, који се налази у црвеном пешчару, и где су долинске равни и Раванице и њених притока шире а стране блаже; у средњем делу Раваница се пробија кроз кречњачку зону, градећи клисуру дугу око 4,2 км. Дно клисуре је уско, разривено и пуно кречњачких блокова, а стране су стрме; доњи део почиње од села Сења и ту Раваница улази у ниско терцијерно земљиште (2, с. 85—86). У томе делу због смањеног пада, Раваница меандрира све до ушћа. Како су ови седименти меки, долине су широке, а стране благе. Између долина у плиоцијем наслагама, налазе се простране косе блажих облика и скоро једнаких висина.

Само у горњем и доњем делу тока има воде у Раваници преко целе године; у средњем је нема јер понире у клисури: Ујесен, а нарочито упролеће, после јаких киша, Раваница набуја и тада је цело њено корито испуњено водом. За водостај на Раваници има значаја и водостај Велике Мораве. Када је висок водостај на Великој Морави, загађује се Раваница и повишава јој се ниво. Раваница даје Великој Морави 0,75 м³ воде у секунди.

Када Раваница надође услед невремена, нарочито после јаких пролећних киша, излива се и плави више од 50 ха површине. Но она се после поплаве врло брзо повуче, те тако оставља на њивама велике количине муља. Највише од поплава страдају баште са повртарским културама и њиве у алувијалним равнима као и ливаде.

Преко лета вода Раванице и њених притока искоришћује се за вештачко наводњавање поврћа. Тако сељаци из села Сења наводњавају водом из Раванице и издани, свакога лета површину од 20 ха, а у атару Ђуприје, водом из Мораве, Раванице и издани површину од око 200 ха.

Педолошки састав. — Око Велике Мораве, Раванице и њених притока налазе се алувијална земљишта. Ова се земљишта одликују знатном глиновитошћу, те су стога погодна за обраду, а и индустрију (израду цигала и црепа). Алувијална земљишта су најплоднија и ту своју плодност одржавају периодичним

плављењем и наношењем муља. Једина лоша особина им је та што су водоплавна.

Ниско терцијерно побрђе покривено је језерским седиментима, плиоценим и олигоценим. Ови седименти припадају типу смоница. Она је лако подложна деградацији, јер има плитак хумусни слој, који је све плићи уколико је земљиште више (3, с. 1). Иначе ово земљиште је растреситије од алувијалног и издан је дубља. Плодно је, али дуга, макар и добра обрада, утиче на смањење продуктивности, зато што овој смоници, поред хумусних материја, недостаје и креч. Калцификацијом се знатно побољшава њихов квалитет.

У вишим планинским деловима, на и., налази се скелетно земљиште.

Биљни свет. — На основу распореда данашњег биљног покривача можемо издвојити четири зоне, између којих је наступан прелаз: а) алувијална раван — зона влажних култура и ливада у којој се налазе све врсте меког дрвета: врба, топола, јова итд.; б) побрђе покривено језерским седиментима — зона сувљих култура и следећих врста дрвета: багрем, брест, дуд, цер, граб, и храст; в) ниске кречњачке планине — зона пашњака у којој расте шибље, јоргован, шипак, дивља крушка и ретке букве и г) ниске планине од црвеног пешчара — зона шума и пашњака. У овој зони велике површине заузимају букове шуме. У целој области је распрострајена само листопадна вегетација.

III. ДУШТВЕНО-ИСТОРИСКИ РАЗВОЈ

Напред наведени природни услови: умерена клима, нешто оштрија у источном планинском делу, а блажа у западном нижем делу, довољна количина атмосферских талога, који највише падају баш у време вегетационог периода, повољан педолошки састав западног нижег дела, глиновито земљиште у алувијалним равнинама, а простране косе благих облика покривене језерским седиментима, уз то богата лежишта мрког угља у планинским деловима на истоку, дали су могућност за развитак разноврсног привредног живота ове мале области. Тако су природне могућности, на ниском терцијерном земљишту, повољне за развој ратарства. Богатство у пашњацима источног дела повољни су за бављење сточарством, док обе ове привредне гране у заједници са рударством омогућавају појаву и развој индустрије.

Међутим, ти повољни физичко-географски услови нису увек имали исти значај у животу људи. Они су зависно од политичких и друштвених прилика различито користили дате природне услове.

Област овога слива се, уз град Ћуприју први пут помиње од доласка Римљана. На месту данашње Ћуприје, лежао је град

„Ноггеум Margi“ (4, с. 11). Тадашње домаће становништво, које су Римљани покорили, било је келтско и бавило се земљорадњом и сточарством (4, с. 33).

У овом периоду нарочито је била развијена земљорадња, о чему сведоче подаци да је Ноггеум Margi била житница Мораве и у њему су се налазили велики магацини за жито (4, с. 11). Поред земљорадње, и занатство је било јако развијено. У овом граду су се налазиле радионице за израду оружја, којим се снабдевала цела област Горње Мезије (4, с. 11).

У Средњем веку, ову област су населили Словени. На месту римскога града налазило се насеље Равно. Како је то насеље лежало у равници, то су га Словени, због природе самога земљишта назвали Равно. Овим почиње и период феудалног привредног и друштвеног развитка.

Равно је у више махова рушено и обнављано; о њему налазимо помена у крсташким споменицима 1172 године и даље 1183 године. Такође има података да су га разорили Татари почетком 13 века. На основу свега тога може се закључити да је прошлост Равна и ове области била у Средњем веку веома бурна (4, с. 85).

Године 1381 сазидан је манастир Раваница. У повељи дарованој манастиру стоји; да је кнез Лазар поклонио многа села манастиру заједно са земљом, међу којима: Сење, Жировницу и Равно (Ђуприју) и засадио је многе воћњаке и винограде (5, с. 6). Тако је у Средњем веку била развијена земљорадња, сточарство, њахарство и виноградарство (4, с. 159—160).

Године 1459, после коначне пропасти Србије, привредни живот ове области био је у застоју. Становништво напушта ниске, западне делове области и склања се у шуме на истоку, а западне делове насељавају Турци. Убрзо после тога је и ова област зарасла у велику шуму која се задржала све до 19 века, те шуме су пружале повољне услове за развој сточарства.

Доласком Турака настаје војно феудално доба, које је значило назадовање у ратарству а јачање сточарства (6, с. 76). За време турског ропства земља је била власништво султана, а њоме су управљале спахије. Сельаци — раја су је само обрађивали. Има података да се је, у то време у овој области гајио пиринач. Године 1572, забележено је да се код Ђуприје много сејао пиринач (7, с. 193).

Поред спахија у Ђуприји су живели и ерлије (турско становништво) који су се бавили разним занимањима; они су били закупци мензулана, бавили се трговином и разним занатима, које Срби нису смели радити (8, с. 136).

У XVIII и XIX веку почело је велико насељавање ове области из разних крајева. Услед све већег прираштаја становништва, настаје крчење шуме и претварање шумског земљишта

у зиратно. Природну вегетацију почиње да замењује културна, која је бројнијем становништву потребна за живот. Са тим постепено настаје и промена у занимању становништва; сточарство све више потискује земљорадња.

Бољи живот становништва ове области настаје од 1830 и 1833 године, када султани доносе фермане о укидању спахилука и када сељаци постају стварни сопственици оне земље коју обрађују. Највеће површине земљишта и куће биле су у рукама Арнаута, који су се у Ћуприји населили за време јанигчара. Исељавање тих Арнаута било је врло споро. Њихова имања и куће кнез Милош је откупљивао и тек је јула месеца 1834 године успео да сасвим исели Арнауте, а њихове куће и имања населили су Срби (8, с. 165). Исте 1834 године, Ћуприја је постала окружно место. Тала је Ћуприја била административно управно средиште за три среза: ресавски, деспотовачки и параћински (9, с. 1130—1131).

У ово доба нарочито нагло почиње да јача трговина и то трговина стоком и пољопривредним производима, а са њом уједно настаје и нови период привредног и друштвеног развика. Временом се сељак све више појављује на тржишту са оним вишком производа, који су некада узимале спахије. Робно-новчана привреда почиње постепено да потискује натуралну привреду.

У овом периоду продирања робно-новчане привреде настају крупне промене. Такве су привредне промене биле јачање земљорадње и трговине, а социјалне, распадање задруга и сиромашење сељака. Те промене доводе и до јачања Ћуприје као градског насеља, управног и привредног средишта, до снажења тржишта, а то је све доводило до потребе за уређењем града и околине. Тако је, у вези са повратком на престо Милоша Обреновића, 25 марта 1859 године створен у Ћуприји фонд за чишћење и регулисање Велике Мораве. Тај фонд је створен од добровољних прилога. У ту сврху било је прикупљено од грађана 49 цесарских дуката, 7 талира и 1.683 гроша. Али до регулације није дошло, јер је кнез 31 октобра 1859 године забранио да се прикупља даљи прилог и наредио да се одустане од регулације и да се улог врати грађанима (10). Месеца октобра 1887 године један инжењер је дао предлог да се регулише река Раваница и да се њен ток промени, с тим, што би се каналом спровела преко данашњег гробља до Мораве. Општински суд у Ћуприји дао је и овлашћење за те радове, али до регулације и овога пута није дошло (10).

Значај Ћуприје, као градског насеља, све је више растао. Још од 1834 године она је стално била седиште округа. Њеном округу је 1890 године био припојен и јагодински срез. Тада је Ћуприја постала административно-управно средиште, а самим тим и привредно за шест срезова (11, с. 233).

Крајем прошлога века почиње продирање капитала, што условљава социјално-економски преображај села. Продирање капитала убрзано је изградњом пруге Београд—Ниш 1884 године. Капитал је убрзао диференцијацију сеоског становништва и створио на једној страни богаташе, а на другој средњаке и сеоску сиротињу. Породична задруга, као носилац старе патријархалне културе, распадала се услед губљења основице за бројно сточарство. Задруге су се врло брзо распадале и поред административних мера, које су предузимане ради сузбијања те појаве још марта месеца 1863 године (10). У периоду капиталистичке привреде земљорадња надјачава сточарство и постаје главна привредна грана.

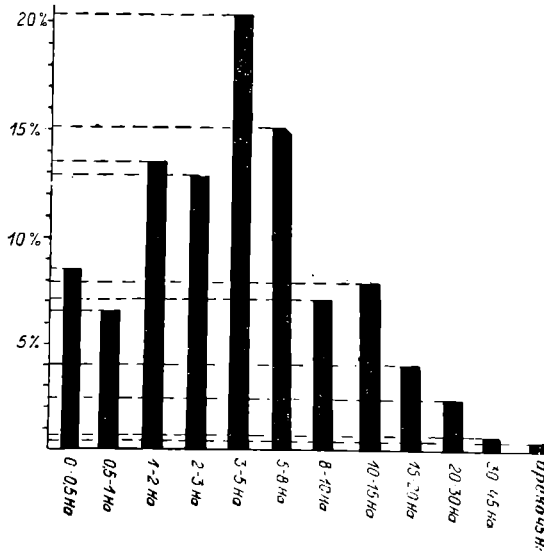
Године 1912 продире страни капитал подиже индустрију шећера у Ђуприји. Индустрија шећера се овде јавља углавном из три разлога: прво зато што је земља било врло плодна, тако да је један хектар давао по 2,5—3 вагона репе. Други разлог је близина угљеног басена — енергетске базе и добра саобраћајна веза са њим, а трећи је капитал. Услед недостатка домаћег капитала индустрију је подигао чешки у заједници са немачким капиталом. Домаћи капитал је, поред страног, брзо растао. После Првог светског рата у Ђуприји су основана три новчана завода: Трговачка банка, Моравска банка и Штедионица Браће Радојковића. Сва ова три завода су свој новац давали сељацима на меницу (зајам), док на привредни развитак или индустрију нису ништа улагали.

Процес раслојавања сеоског становништва и диференцирање поседа су се врло брзо развијали. Диференцирање поседа настало је из више разлога, а један од главних је распадање породичних задруга деобом, давањем земље у мраз и продајом имања ради отплате дугова. Овај процес је капитал убрзао, те су тако између два светска рата, сељачка газдинства била подељена на ситан, мали, средњи и велики посед.

По статистичким подацима из 1948 године, област овога слива има 2.645 сељачких газдинстава. Од тога данас на ситан посед од 0 до 2 ха отпада 756 или 28,58%, на мали посед од 2 до 5 ха — 892 или 33,72%, на средњи од 5 до 10 ха — 587 или 22,19% и на велики преко 10 ха — 410 или 15,50%. Однос величине поседа у хектарима најбоље се види на ниже наведеном графичком приказу (в. ск. 3):

Из ове скице се види да су ситан и мали посед најбројнији и на њих отпада скоро 62%. Исто тако пада у очи и сасвим ситан посед од 0-0,50 ха на који отпада 8,54%. Треба имати у виду да у ову групу спадају и она газдинства којима је земљорадња споредно занимање, а то су занатлије, железничари, чиновници и други грађани разних професија. Но и поред тога мали посед је најбројнији. Тај однос између поседа није много изменила ни аграрна реформа 1945 године. У самој Ђуприји је било 124 безе-

мљаша којима је подељено 132 ха земље; они су раније обрађивали туђу земљу у наполици. Осим ових, земље су добили и они који су имали већ своју земљу и то 1—2 ха, а на трећем месту

Ск. 3 — Однос величина посед у хектарима

су били они, који су имали посед од 2 ха.; ови последњи добијали су најмање — од 0,50 до 1 ха. Иначе у целом срезу раваничком пало је под ударом аграра и подељено је 678 ха и 78 ари обрадиве земље и 193 ха и 92 ара шуме. Поред овога манастиру Раваници одузето је аграром 800 ха, од тога је 200 ха ливаде уступљено државном добру Добричеву, а остале површине, махом под шумом, припале су држави.

Становништво. — Пре доласка Римљана, ову област насељавало је келтско становништво. У Средњем веку овде су се на место келтског становништва населили Словени. После коначне пропасти Србије 1459 године Ђуприју и слив Раванице насељавају Турци. У XVII и XVIII веку врши се насељавање источних планинских делова ове области. ови насељеници су били Румуни (Унгуреани = планинци) (8, с. 91). И данас су села Батинац и Бигреница насељена искључиво тим становништвом — Влазима.

За време дахиског режима у Ђуприји се насељавају Арнаути, који су били најгори зулумџари међу Турцима, гори и од самих јаничара. Од њих није имало мира не само малобројно српско становништво, већ и турско, нарочито ерлије (занатлије

и трговци). Насељавање је било споро и дуго је трајало па се продужило и за време кнеза Милоша. „28 јануара 1821 године, пише из Свилајнца Милосав Здравковић кнезу Милошу, „да се многи Арнаути из Голака (крај у топличком округу) у Ћуприју насељавају“. Ћуприски Турци — ерлије, бојећи се од њих, писали су везиру у Београд да их од њих ослободи, а у исто време су молили и кнеза Милоша да пише везиру да их овај протера из Ћуприје“. Кнез Милош је 22 априла 1822 године одговорио Милосаву Здравковићу и поручио му: да овај извести ћуприске ерлије, које се жале на Арнауте, да ће се постарати да им се помогне. Кнез Милош је стално настојао да исели Арнауте из Ћуприје, а нарочито после доношења фермана 1833 године. Тек јула месеца 1834 године исељени су сви Арнаути из Ћуприје. Неки су отишли у Ниш, а неки у Арбанију (8, с. 164-168).

У XIX веку је ову област насељавало становништво из разних крајева. Највише је било тимочко-браничевског становништва, затим становништва из јужноморавских и вардарских области, потом са Косова и Метохије и призренске области, а најмање је било динарских досељеника и шопског или торлачког становништва (12).

Године 1827, пише Јоаким Вујић, Ћуприја је имала 237 кућа са 1.500 становника и била је насељена Турцима, Арнаутима и Циганима са врло мало Срба. Имала је школу са пет ђака и једним учитељем (13, с. 124-125).

Средином XIX века пресељени су у Ћуприју становници „из Жировнице, села које је лежало поред Мораве на западу, и из Мућаве и Мрчевца, села која су лежала на истоку“ (14, с. 48). Исто тако, крајем XIX века у југоисточном делу града Ћуприје насељени су Сремци и Банаћани „како би у овом крају подигли начин обрађивања земљишта“ (14, с. 48). Тако данас овај део града има Сремску и Банатску Малу.

Крајем XIX врши се насељавање ове области Црногорцима, већином из Мораче. И данас у селу Стубици има људи који знају одакле су се њихови очеви доселили. После подизања фабрике шећера, коју су подигли Чеси, населио се у Ћуприји изванредан број Чеха — мајстора са својим породицама. После Октобарске револуције мали број Руса — емиграната населио се у Ћуприји.

У овој области намножавање становништва вршило се насељавањем и прираштајем. С обзиром на повољне услове за живот, овај је био знатан. На ниже наведеној табели приказан је прираштај становништва за последњих 80 година, а за свако насеље посебно (15, 16).

Као што се из горње табеле види, у периоду од 1866 до 1910 године број становника је порастао за 6.882. Апсолутни годишњи прираштај био је 156,43 становника, изражено у процентима 2,27%. Тако велики прираштај био је могућ из тог разлога, што је ова област имала повољне услове за живот, те се ради тога

вршило стално досељавање са стране. Међутим, у периоду од 1910 до 1948 године, иако је тај период краћи од претходног, прираштај је готово исти и износи 6.044 становника. Апсолутни го-

Место	1866		1910		1948	
	кућа	становн.	кућа	становн.	кућа	становн.
Ђуприја	529	2.439	846	5.356	2.932	9.609
Батинац	96	567	186	1.025	217	1.252
Бигреница	208	1.324	397	2.160	430	2.192
Стубица	108	658	214	1.360	374	2.065
Сење	160	864	288	1.682	431	2.000
Сењ. Рудник	—	—	128	783	438	942
Иван. Паљане	100	555	152	923	225	1.273
Свега	1.201	6.407	2.201	13.289	5.047	19.333

дишњи прираштај је у овом другом периоду нешто већи и износи 159,05 становника, изражено у процентима 2,63%. Прираштај у селима, у овом другом периоду није био тако велики као што је то случај у Ђуприји, где се врши насељавање због рада у индустрији. Насељавање нових становника још увек се врши и то у Сењском Руднику и Ђуприји. У Ђуприју се досељавају највише Црногравци, и то поглавито као зидари и циглари; извештан проценат од њих се и стално населио у граду.

Густина насељености се временом мењала и повећавала. Тако је у 1866 години на 1 км² долазило 26,25 становника, у 1910 години тај број се попео на 54,46, а у 1948 години на 79,23 становника.

Како је област овога слива највећим делом земљорадничка, то је и становништво махом земљорадничко. Становништво Сењског Рудника је искључиво радничко, а Ђуприје земљорадничко, радничко и чиновничко. Сењски Рудник има 942 становника, а остала насеља 18.391 становника, од тога је за рад и привређивање (од 14-60 година) способно 12.092. Активног радног становништва има: пољопривредника 7.730 или 63,92%, радника и ученика у привреди 1.678 или 13,87%, службеника и намештеника 1.477 или 12,21%, занатлија 265 или 2,19%, трговаца 97 или 0,80%, пензионера 249 или 2,05% и осталих 596 или 4,92%.

IV. ПРИВРЕДА

Привредне гране које су данас заступљене нису се подједнако развијале. Као што смо напред видели, људи су дате природне услове различито користили у свом друштвено-историском развоју. Тако и имамо да је појава једне привредне гране утицала на повољан развој или опадање друге, а то је све у тесној вези са природним и друштвеним условима.

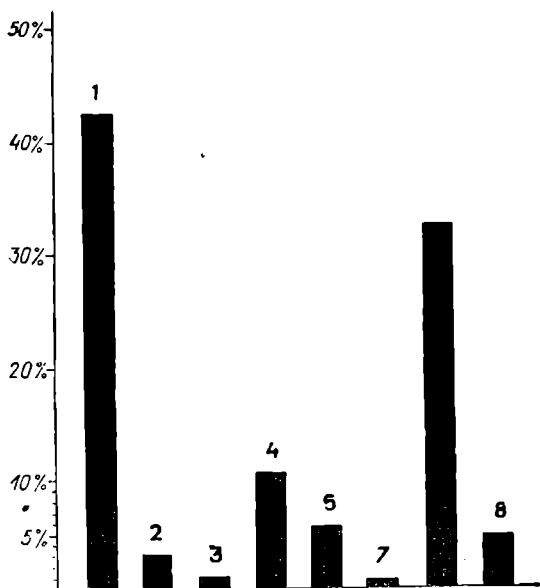
Данас су природни услови у западном делу области на ниском терцијерном земљишту повољно искоришћени за ратарство, док је богатство у добрим пашњацима, у источном делу области, на планинском земљишту повољно искоришћено за сточарство. Поред тога, рудно богатство у источном делу у заједници са ратарством западног дела области потпомогло је и развој индустрије.

Ова област је, с обзиром на напред изнете природне услове, у основи пољопривредна, те се и највећи број становника бави пољопривредом, па ћемо зато најпре изложити пољопривредну производњу.

Пољопривреда

Пољопривредну производњу изложићемо по гранама пољопривреде, чији је распоред у тесној вези са структуром атара, а какав је распоред пољопривредних површина види се из следећег прегледа (в. ск. 4):

оранице	воћњаци	виногради	ливаде
10.395 (42,20%)	749 (3,07%)	256 (1,04%)	2.507 (10,27%)
пашњаци	трстици	шуме	неплодно
1.375 (5,63%)	31 (0,12%)	7.944 (32,56%)	1.136 (4,65%)

Ск. 4 — Однос појединих пољопривредних површина у %
1. оранице; 2. воћњаци; 3. виногради; 4. ливаде; 5. пашњаци;
6. трстици; 7. шуме; 8. неплодне

Као што се види највеће површине заузимају оранице, затим шуме, ливаде, пашњаци, неплодно, воћњаци, виногради и на крају долазе трстници и баре.

Ратарство. — Педолошки састав земљишта, као и клима врло су повољни за успевање разног културног биља; ово се нарочито односи на ниже западне делове области.

Као што смо напред видели, ратарство је било развијено још за време Римљана. Тада су се у Ћуприји (Hortum Margi) налазили магацини за жито, и она је била житница Мораве (4, с. 11).

У Средњем веку ратарство је такође било развијено. Земља је тада била власништво манастира, а обрађивали су је сељаци. После коначне пропасти Србије (1459 год.) сточарство је било главна привредна грана а ратарство споредна. Тада су власници земље биле спахије чије се седиште налазило у Ћуприји, а обрађивали су је сељаци „раја“.

Повољније прилике за напредовање ратарства наступиле су од доношења фермана 1833 године. Тада се утиру путеви капиталистичком начину привређивања са чиме упоредо расте крчење шуме и претварање шумског у обрадиво зиратно земљиште. Године 1867 у целом сливу било је 1.485 ха обрадиве површине (15). На 100 становника тада је долазило по 23,1 ха. Од култура највише су се сејале кукуруз и пшеница и смењивале се у двојном плодореду. Обрада се вршила традиционално, а крчевине су биле врло плодна земљишта, те су културе на њима, и без нарочите обраде, добро успевале. Поред житарица, сејала се и конопља, јер су њоме подмириване све потребе у сукну и вешу, пошто није било довољно текстилне робе.

Временом је ратарство постало опет главна привредна грана. Тако је, по статистичком попису из 1904 године, у области овога слива било 7.674 ха обрадиве површине (17). На 100 становника тада је долазило по 57,74 ха. Од 1912 године, с обзиром да се тада подиже фабрика шећера у Ћуприји, почиње се са увођењем нових култура, пре свега шећерне репе. Како је земљиште било повољно за гајење, репа је врло добро успевала и њу је откупљивала фабрика шећера. Поред репе, гајио се и пиварски јечам и њега је откупљивала пивара у Јагодини (Светозареву). Године 1922 премештена је нижа пољопривредна школа из Душановца, код Скопља, у Ћуприју, а и државно добро Добричево је почело већу пажњу да поклања ратарству. Добричево је било станица за оплемењивање култура и за приплод стоке. Исту улогу је имала и нижа пољопривредна школа. У школу, на четворогодишње школовање, долазио је сељачки подмладак из читаве наше земље. Уочи Другог светског рата државно добро Добричево почело је да гаји ризинус.

Данас је ратарство главна пољопривредна грана. Највеће површине слива заузимају оранице. Под ораницом се налази

укупно 10.395 ха. На 100 становника долази по 53,76 ха, а на једног пољопривредног становника по 1,008 ха. Ратарство је развијено и на мање повољним земљиштима, која су више погодна за воћарство и виноградарство (на падинама Везировог Брда, десна страна Иванковачке Реке итд.), због тога што је област аграрно пренасељена, а поседе су мали, те се сељак ради тога борио да сваку стопу земље изоре, како би имао вишак житарица за тржиште.

Технички ниво обраде земље није на завидној висини. Тек у новије време земљорадници почињу примењивати, у мањим размерама, савремена оруђа. Поклања се већа пажња одржавању плодности земље, путем сталног ђубрења и плодореда. Највише се и најчешће употребљава обично стајско ђубре, а у мањим количинама и вештачко. Примена вештачког ђубрива је за сада врло мала, прво зато што сељаци не знају да га употребљавају, а друго, што мања сељачка газдинства нису у стању да га купују због високих цена.

Запрежна снага је поглавито кравља, зато што је крава за сиромашнија домаћинства погоднија. Коње, као запрежну снагу, има Добричево и поједина имућнија домаћинства у Ђуприји. Потребне пољопривредне справе немају економски слаба сеоска домаћинства, а ретко које богатије домаћинство да има понеку пољопривредну машину. Основне пољопривредне справе: мотику, плуг, дрљачу, копачицу итд. има скоро свако сеоско домаћинство. Изузетак чини угледно добро Добричево, које је и пре рата имало своју машинску станицу са свим потребним машинама за примену модерних агротехничких мера.

У ниже наведеној табели изнет је број појединих алатки за обраду земље за свако насеље посебно:

Место	кола	плугова	дрљача	сејалица	жетелица	вршалица	трактора
Ђуприја са Добричевом	500	455	455	20	12	5	8
Батинац	230	214	214	3	1	1	1
Стубица	350	339	339	4	—	—	—
Сење	370	348	340	4	—	2	—
Бигреница	400	366	366	5	1	3	—
Иванковац							
Паљане	320	268	268	5	—	—	—
Свега	2.170	1.999	1.982	41	14	11	9

Ако се анализира горња табела запазиће се да ратарство није довољно механизовано. Тако на 5,2 ха оранице долази 1 плуг, и 1 дрљача, на 253,5 ха 1 сејалица, на 742,5 ха 1 жетелица, на 1.155 ха 1 трактор и на 240,45 домаћинстава 1 вршалица. Пада

у очи и веома мали број вршалаца, због чега сеоска газдинства нису у стању да на време оврсту пшеницу, те се услед тога губи у приносу.

Дрвене плугове, ралице, има само село Бигреница, и то само 4 комада, док их у осталим селима нема. Али и те ралице се више не употребљавају. Пољопривредници села Бигренице су у начину обраде земље уопште заостали, у односу на пољопривреднике других села, и обраду врше доста примитивно. Разлог томе је што је село насељено искључиво влашким становништвом, које врло тешко прима новине, а и културно је много заостало. Ово село има, изнад 10 година старости 1.842 становника; од тога неписмених 1.074 или 58,30%.

Најраспрострањене културе житарица су кукуруз и озима пшеница. Кукуруз је, може се рећи, највише цењена култура, јер подмирује све потребе сељака, како у људској тако и у сточној храни. Зато га сељаци највише сеју, па чак и тамо где нема довољно повољних услова за његово успевање. Кукурузу је потребно влажно и плодно земљиште, те стога он најбоље успева у алувијалним равнинама Велике Мораве и Раванице (у деловима атара који носе називе: Тоња, Церница, Змич, Бегина Бара, Брод, Царина итд.). Најраспрострањенија је сорта жути „осмак“, а врло мало има белог тзв. „моравца“. Просечан годишњи принос кукуруза у овом сливу креће се од 1.500-2.000 кг по хектару. Принос је у алвијалним равнинама знатно већи и креће се и до 5.000 кг по хектару, али је зато мањи на сувљем, оцеднијем земљишту, где се креће до 1.000 кг. Са тржишта у Тузпорији годишње се извезе 300-500 вагона кукуруза.

Пшеница заузима сувље терене и више делове земљишта (у деловима атара: Лудо Поље, Ордиште, Мрчевац, Буковички Кључ, Краљево Поље, Падујевац итд.). Она се најчешће смењује у плодореду са кукурузом. Највише су заступљене следеће врсте: банатска црвена пшеница и банкут — бело жито. Ова последња је најбоља, даје највећи принос. Добричево утиче на оплемењавање култура као станица. Сељаци сваке јесени дају своју пшеницу Добричеву, а оно им пак у замену даје најбоље врсте за семе. Просечан годишњи принос по хектару креће се око 1.500 кг. Тржни вишак је мали и постепено опада, јер јачањем рударства, као и повећавањем градског и сеоског становништва расту и потребе исхране. Сеоско становништво троши много мање пшенице за исхрану од градског. У селима се пшеница употребљава у исхрани само у времену од вршидбе до новог кукуруза, иначе се стално једе кукурузни хлеб. То зато, што пшеница има већу цену на тржишту од кукуруза те је сељак радије прода.

Овас сеје углавном Добричево због исхране многобројне стоке, а и за потребе Армије. Иначе се он сеје на оцедном земљишту у деловима атара Старог Брда и Мућаве а и на теренима

на којима се сеје и пшеница. Просечај принос овса се креће од 700-900 кг по хектару.

Ражи има врло мало, и то углавном у планини код појата. Знатно се, међутим, из године у годину повећавају површине под индустриским културама. Гаје се шећерна репа и сунцокрет. Просечај годишњи принос репе са 1 хектара креће се од 10-12.000 кг, а када је година влажна принос се пење и на 15-18.000 кг. Репа се сеје нарочито на оцеднијем земљишту, иако је принос већи са влажнога земљишта. Сувље терене заузима из тог разлога, што се путеви раскалају преко јесени у време вађења репе, те је лакше извести репу са оцеднијег, сувљег земљишта. Сунцокрет се сеје на влажнијим, али добро осунчаним њивама. Добричево, поред напред наведених култура, гаји и ридинус, а врши опите и за гајење памука.

Осим житарица и индустријских култура гаји се и крмно биље, и то најчешће детелина: луцерка и црвена. Луцерка је више заступљена од црвене коју народ назива и „троготка“. Детелину радо сеју због тога што се на земљишту где је она сејана добијају већи приноси других усева. Пшеница је обично чиста и без уродице. Поред детелине, готово свако домаћинство сеје сточну репу, највише и најчешће плитку тзв. обердорфску. У последње време све се више уводи у домаћинствима полушећерна сточна репа — вилморенова роза. Добричево гаји доста и сточни грашак. Међутим, и поред разноликости крмног биља површине под њим су мале, те оно не пружа потребне услове за повећање и побољшање сточног фонда.

Сва села задовољавају своје потребе у производњи житарица, изузев села Битренице, Сења и Стубице, за време сушних година, када ради подмиривања потреба у житарицама истерују стоку и извозе сено на тржиште и ту га замењују за житарице.

Повртарство. — У области овога слива повртарство је углавном споредно занимање становништва. Повртарско биље се гаји на мањим површинама и као међуусев (бундева и пасуљ у кукурузу). Оно успева у алувијалној равни где за то има услова, и око извора, како би се могло по потреби лети наводњавати. Највише се сеје пасуљ и кромпир. Нагли индустријски развој Ђуприје и Сењског Рудника, тражи све више разноврсних повртарских производа, те с те стране постоје добри услови за развој повртарства.

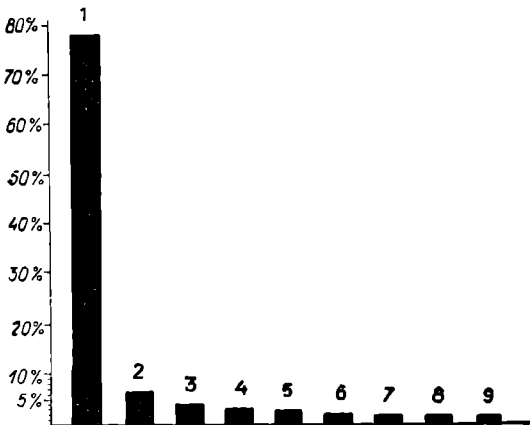
Максимална површина једног поседа под поврћем је 40 ари, а минимална 2-5 ари. Поред тога готово свако сеоско домаћинство има код куће башту са поврћем за подмиривање кућевних потреба. Добричево има под поврћем површину од 1,5 ха и модерну стаклену башту. Поврће сељаци продају на пијацама у Ђуприји и Сењском Руднику, а носе и у Светозарево. Добричево мању количину прода на обложњим пијацама (Ђуприја, Сењски

Рудник, Светозарево и Параћин), док већи део, због доброг квалитета, извози за Београд. Иначе поврће заузима у Добричеву малу површину свега 5% обрадивих површина.

Воћарство. — Напред смо видели да је воћарство било развијено још у Средњем веку. Данас се, међутим, воћарству, и поред повољних природних услова и потреба становништва, не поклања довољна пажња. Воћарство се за сада још увек не може да развије, пошто је ова област аграрно пренасељена те се из тог разлога води рачуна да свака стопа земље буде обрађена и засејана житарицама. Напред смо већ видели да на једног пољопривредног становника долази око 1,008 ха оранице. На развој воћарства неповољно утиче и уситњеност поседа. Поред овог разлога постоји још један: јака конкуренција воћара са Јухора, из села са леве стране Велике Мораве, која су изразито воћарска, те се ови сељаци први појављују на тржишту са квалитетнијим воћем и на тај начин диктирају цене.

Највећи број воћака налази се по баштама око кућа, на слоговима око њива и по виноградима. А има и мањих засебних површина под воћкама. Пољопривредници не поклањају довољну пажњу ни оном воћу које већ имају, иако оно има велики значај у исхрани и може да буде важан трговачки предмет.

Од свега 78.697 родних воћака, колико има ова област, шљива има 61.594 родних стабала или 78,26%, јабука 4.857 или 6,17% крушака 2.968 или 3,77%, бресака 2.279 или 2,88%, ораха 1.940 или 2,46%, трешања 1.481 или 1,88%, вишања 1.396 или 1,77%, дуња 1.371 или 1,74%, и кајсија 811 или 1,03%. Овај однос се још јасније запажа на графичком приказу (в. ск. 5)

Ск. 5 — Однос врста воћа у %
 1. шљиве; 2. јабуке; 3. крушке; 4. бреске; 5. ораси;
 6. трешње; 7. вишње; 8. дуње; 9. кајсије

Као што се види најбројније су шљиве и то ове врсте: „ранка“ и „прапорка“ (ситна црвена и жута шљива, сазрева почетком лета и служи искључиво за добијање ракије. Народ их назива и „џанарикама“). Просечан принос по једном стаблу креће се између 20 и 30 кг. Шљиве се највише употребљавају за печење ракије, а мали део се прода или поједе на селу. Сви воћњаци су стари, те би стога требало извршити замену младим садницама и на тај начин унапредити воћарство.

Виноградарство. — Састав земљишта напред поменутих заравњених коса изложених снуцу готово целог дана, као и веома повољни климатски услови (почетак јесени је сув и топао, тада грозђе нагомилала шећер), чине добру основу за гајење винове лозе.

Има података да је поред воћарства и виноградарство било развијено још у Средњем веку. За време Турака виноградарство је било опало и тек у XIX веку му се поклања већа пажња. Године 1867, у области овога слива, од укупне обрадиве површине 1.485 ха, под виноградима је било 262 ха (15), тј. скоро једна шестина обрадиве површине. Године 1882 филуксера је уништила винограде, а њиховој обнови се касније није придавао већи значај. Како су природни услови за гајење винове лозе много повољнији на источним падинама Јухора, на левој страни Велике Мораве, то су извесни капиталисти улагали капитал у подизање винограда тамо. Тако је донекле и капитал, поред повољнијих природних услова, одлучио да се у овој области запостави ова привредна грана, а да се развије на левој страни Велике Мораве.

И поред напред наведених повољних природних услова, винова лоза се и данас не гаји у оној мери у којој је потребно. Данас се под виноградима налази површина од 256 ха или 1,84% од укупне обрадиве површине. Постојећи виногади су стари преко 60 година, те су исцрпљени и са врло слабом родношћу. Новоосновани лозно-воћни расадник у Ђуприји допринеће свакако бољем и бржем развоју ове привредне гране.

У следећој табели изнете су површине под виноградима и број чокота винове лозе за свако насеље посебно:

Насеља	Површ. у ха	Б р о ј ч о к о т а			
		америчка подлога		х и б р и д и	
		укупно	родних	укупно	родних
Ђуприја	81	421.809	356.299	27.557	25.777
Батинац	33	25.950	22.650	252.580	234.780
Стубица	41	24.250	24.250	140.790	136.560
Сење	50	211.180	202.220	101.149	97.729
Бигреница	37	—	—	148.210	144.040
Иван. Паљане	14	39.570	36.610	66.041	63.515

На 1 хектару има просечно по 5—8.000 чокога, а један чоког роди од 1—1,5 кг грозђа. Требало би обуставити гајење, а и забранити даље подизање винограда под хибридима, јер дају грозђе лошег квалитета које се најчешће прерађује у ракију. Грозђе сељаци прерађују и вино троше, а мању количину продају на тржишту. Вино је осредњег квалитета, до 10 малигана. Од комине се пече ракија — комовица, која се знатним делом прода на тржишту.

Ливаде. — Површине под ливадама су некада биле много веће него што су данас. Преораванем је њихова површина смањена. Најбоље се ливаде данас налазе у алувијалним равнинама река, али исто тако су доброг квалитет и ливаде у планини, нарочито на Ракити. Док се ливаде у долинама река косе два пута, дотле се у планини косе само једанпут, и то почетком лета, а потом се пусти стока да пасе. Велике површине такође заузимају пашњаци, који се не косе, већ се на њима напаса стока. Ливаде које се косе заузимају површину од 2.507 ха или 18,02% од укупне обрадиве површине, док на пашњаке отпада 1.375 ха.

Ливаде које се косе два пута годишње морају се ђубрити што се врши преко зиме обичним стајским ђубривом. Ливаде у планини ђубри сама стока. Када је година кишовита, принос сена са ливада је врло добар и креће се до 9.000 кг са 1 ха, иначе је просечан принос 3—5.000 кг.

Сточарство. — Као што смо напред видели сточарство је после коначне пропасти Србије 1459 године, било главна привредна грана. Велике шуме које у то доба почињу освајати земљиште давале су повољне услове за развој сточарства; уз то и саме друштвене прилике биле су за то врло повољне, пошто су сељаци са стоком могли лакше да се крећу испред Турака. Сточарство је била главна пољопривредна грана све до XIX века када постепено уступа место земљорадњи. Тада почиње велико насељавање области овога слива, крчење шума и претварање шумског у зиратно земљиште.

По статистичким подацима из 1866 године (15) и 1910 године (16), сточни фонд је, као што се на ниже наведеној табели види, овако изгледао:

Год.	коња	говеда	оваца	свиња	коза
1866	471	2.781	26.071	5.177	3.960
1910	1.106	3.621	23.486	4.012	3.186

Тако је у 1866 години на 100 становника долазило по 7,3 коња, 43,4 говеда, 390 оваца, 80 свиња и 61,8 коза, док се тај однос у 1910 години знатно изменио; када је на 100 становника долазило по 8,3 коња, 27,2 говеда, 176,7 оваца, 30,1 свиња и 23,8 коза.

Најбројнија врста стоке биле су овце, нарочито ситне, тзв. планинке. Највише су се гајиле стога што је било довољно хране и што је од њих сељак имао највише користи. Већином су се гајиле у источном планинском делу области, док се у нижем, западном делу претежно гајила крупна стока и свиње.

Како је ова област била покривена густим шумама то су постојали добри услови за гајење свиња. Свињарство је нарочито било развијено у западним нижим деловима области због храстовог жира. Само за разлику од данашњих, ондашње свиње су биле лошијег квалитета. Тада су се на тржиште истеривале а не довозиле и уз пут су се напасале, ради тога су биле мршаве.

Сем оваца и свиња много су се гајиле и козе, јер је било доста шума за њихову исхрану. Тако су и домаћинства са малим ливадама могла држати скоро неограничен број коза. С друге стране, и само гајење коза било је рентабилно, због тога што су давале више млека од оваца.

Почетком овога века запажа се се у односу на XIX век, све веће гајење коња и то зато што је коњ снажна и брза запрежна животиња. Са коњима је могуће на време обрадити већи посед. На веће гајење коња много је утицало и Добричево као приплодна станица. Између два светска рата Добричево је гајило стоку за фабрику саламе у Светозареву (Јагодини), која је највећи део производње овога добра трошила. Поред Добричева, и сељаци су стоку продавали сопственику фабрике Клефишу. Апсолутни број стоке у 1910 години у односу на 1866 годину знатно је опао, чему је био разлог преоравање и претварање пашњака у оранице. Апсолутни број оваца је опао за 1.585 брва, док је број свиња опао за 1.165 комада. Разлог томе је губљење природне основе, великих храстових шума. Број коза је исто тако опао за 800 комада. Интересантно је да се повећао број крупне стоке. Од 1866 године до 1910 број коња се повећао за 635, а говеди за 840. То се да објаснити јачим развојем ратарства и утицаја који је имало Добричево на пољопривредни развој овога краја. Највећи број крупне стоке гајило је само Добричево.

Данашње сточарство, нижег, западног дела области, има приградски карактер. Овде се углавном гаји крупна стока. У овом делу области нема пространих пашњака те стога, нема ни услова за јачи развој. Међутим, сточарство источног, планинског дела области, базира на природним основама. У атарима села овог дела слива, налазе се пространи пашњаци на Јужном Кучају (Ракига, Лаз, Вавило, Церова, Црвена Јабука). У овом делу области највише је развијено овчарство.

У нижем делу области стока, преко лета, а делом и у пролеће пасе крај њива, на утринама и поред путева, по забранима и воћњацима, а зими се исхрањује спремљеном сточном пићом и отпацима земљорадничких производа.

По статистичким подацима из 1948 године, врсте стоке и однос према укупном броју овако изгледа:

коња	говед	оваца	свиња	коза
575 (1,34%)	4.429 (10,36%)	24.948 (58,37%)	11.369 (27,23%)	1.149 (2,68%)

Према данашњем сточном фонду на 100 становника долази по: 2,97 коња, 22,90 говеда, 129,04 оваца, 58,80 свиња и 5,94 коза.

Најважнија врста стоке сељаку је говече, јер му оно даје: млеко, месо, кожу, ђубре и служи за обраду. Заступљена је сименталска раса говечета. Предвиђено је да се број говеда повећа јер се од рата до данас још није достигао предратни број. Уз то је предвиђено да се краве као радна — теглећа стока замене коњима. То је, међутим, немогуће извести сасвим, пошто су земљорадничка газдинства махом ситна, те им је рентабилније чување крава, а рад у мањем газдинству није много напоран.

Коња има највише у Ђуприји и државном добру Добричеву, и то липицанерске расе. Њих чувају богатија домаћинства а Добричево их гаји за рад, приплод и потребе Армије.

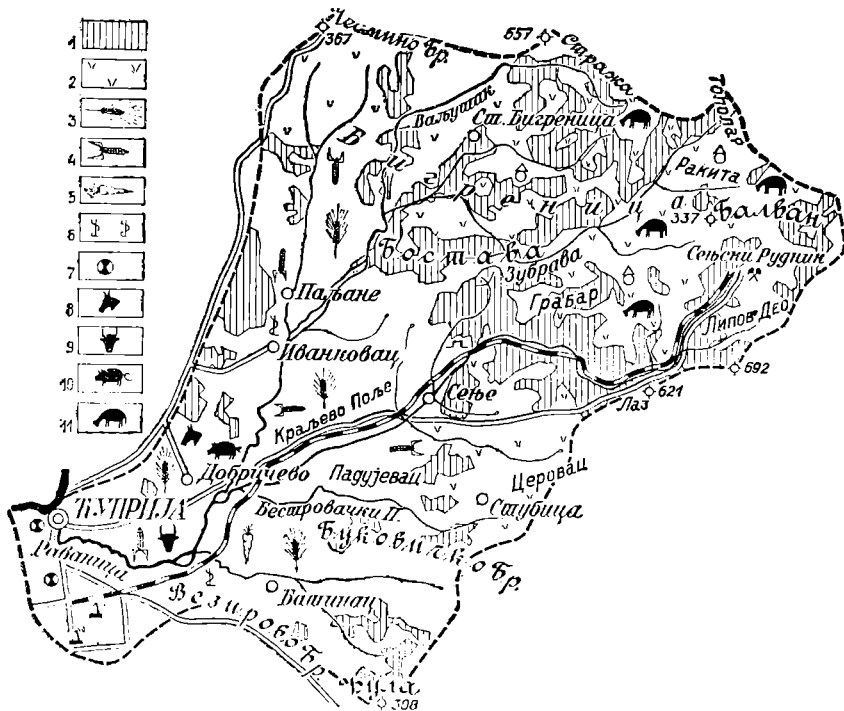
Оваца има највише. Свако сеоско домаћинство њих гаји. У планини је заступљена раса „кривовирске овце“, а у западном нижем делу области „моравка“. Принос вуне је један килограм по браву. Предвиђа се повећање приноса вуне, после оплемењивања расом „мерино“, од 1 на 1,5 кг. по једном браву.

После оваца по броју долазе свиње. Највише је заступљена врста „моравка“. Као и овце исто тако и свиње има свако домаћинство. Број свиња је у великом порасту од рата, јер то изискују потребе људске исхране. Државно добро Добричево има велико товилиште свиња у алувијалној равни Иванковачке Реке са 8.000 комада. Угојене свиње се извозе за фабрику са-ламе у Светозареву.

Услед забране држања коза од 1949 године, њихов број је почео да опада; но и поред те забране коза има још увек доста и њих чувају највише сиромашнија домаћинства.

Од распрострањења пашњака и ливада, тј. од количине и квалитета сточне хране, зависи број и врста стоке. Данас у нижем западном делу области има мало ливада и њихов недостатак надокнађује производња крмног биља. Гајење стоке, у овом делу области, има више шталски карактер. Количина сточне хране која се добија са ливада, као и путем земљорадничке производње и лисничарења, зодовољава потражњу исте. Са евентуалним повећањем крмне базе могуће је и повећање сточног фонда. Међутим, сточарство источног — планинског дела области почива на природним основама, пространим пашњацима, те стога постоје добри услови за развој сточарства и њему ништа не стоји на путу да се развије и разграна. Не постоје дакле, никакве сметње за стварање великих сточарских фарми

у планини, поготову када јачим индустријским развојем Ћуприје и Сењског Рудника јача и потражња, како за сточарским производима исто тако и за стоком. У овом источном делу области налази се велики број сточарских појата. Те појате припадају селима: Сењу, Стубици, Паљану и Бигреници. Сељаци села Бигренице имају своје пашњаке у нижим планинским пределима, а у вишим планинским деловима закупују пашњаке преко лета. Према томе сточарске појате овога села могу се поделити у две групе и то: привремена летња сточарска насеља у вишим планинским деловима и привремена зимска сточарска насеља у нижим планинским деловима. Појате се налазе

Ск. 6 — Привредна карта слива Раванице

1. шуме; 2. ливаде; 3. стрна жита; 4. кукуруз; 5. шећерна репа; 7. виногради;
7. поврће, 8. коњи; 9. говеда; 10 свиње; 11. овце

у близини воде и на местима која су добро заклоњена од ветрова, а са којих се најбоље може да искористи испаша.

Што се тиче сточарских производа, млеко сами сељаци прерађују у сир, који се мањим делом утроши на селу, а већи део износи на тржиште у Ћуприји и Сењском Руднику. Свеже млеко, знатним делом продају пољопривредници из Ћуприје, а само мали део прерађују у сир. Вуна се продаје откупној ста-

ници у Ђуприји, а ова је потом извози за фабрику текстила у Параћину. Знатан део вуне се утроши на селу нарочито у источном делу области, где се прерађује у сукно или израђују разна домаћа плетива.

Живинарство. — Са опадањем сточарства, крајем прошлога века, и све већим развојем ратарства, и јачањем тржишта почела је да се поклања већа пажња живинарству. Живина на селу корисно замењује другу стоку јер даје довољно меса домаћинствима, у јеку пољопривредних радова; уз то живина претставља и добар трговачки артикал, те му сељаци из тог разлога поклањају посебну пажњу.

Данас земљорадничка производња, тржиште и потребе становништва пружају повољне услове за добар развој живинарства. Последњих година, живинарство трпи велике штете од кокошије куге, услед чега је и број живине по селима ограничен.

Просечна производња јаја у 1950 години била је 60 комада од једне кокошке. Требало би извршити селекцију и оплемењивање живине а упоредо са тим и пелцовање исте, како би се спречило велико опадање броја живине.

Пчеларство. — У Средњем веку као и у турско доба пчеларство је било јако развијено, због велике потрошње меда и воска. Али крчењем шума, преоравањем ливада, као и све већом појавом шећера на тржишту, пчеларство је почело да опада. Опадање пчеларства је нарочито било убрзано појавом индустрије шећера у Ђуприји. Од тога пчеларство претставља допунску грану привреде. Са пошумљавањем великих комплекса, затим планским унапређењем воћарства створиће се повољни услови за развој пчеларства.

Данас је пчеларство најразвијеније у крајевима где је извршено пошуљавање већих површина багремом. На ниже наведеној табели изнето је бројно стање кошница за свако насеље посебно, по статистичким подацима из 1950 године.

Насеља	Кошнице са		свега
	покретним сањем	непокретним сањем	
Ђуприја	255	—	255
Добричево	95	—	95
Бятинац	2	69	71
Стубица	6	12	18
Сење	15	44	59
Бигреница	39	336	375
Иван. Паљане	19	41	60
Свега	431	502	933

Из таблице се види да је број кошница мали. Тако на 100 становника долази свега по 4,41 кошнице.

Поред пчеларства у знатно мањој мери је развијено и рибарство. У Ћуприји има неколико рибара — аласа, који лове рибу у Великој Морави и износе је на тржиште у Ћуприји, понекад и у Параћин и Светозарево. Покушало се са стварањем вештачких рибњака, али како нема довољно услова за то, тај покушај је остао неостварен.

Пољопривредни радови. — Са све већим културним напретком становништва, побољшава се и начин обраде земље, применом модерне агротехнике и постепено се прелази на планско обрађивање, уводе се нове методе у обради и сејање нових култура. Са повећавањем домаћинства сељак је морао да се бори за већи принос. На тај начин почео је са примењивањем технике у обради земље и савршеним начином у одгајивању стоке. Сељачки радови су разноврсни, те је сељак принуђен, ради тога, да их на неки начин организује, како се не би десило да се послови нагомилају у једном годишњем добу. Какви су и којим се редом обављају ти сељачки радови види се из следећег прегледа: пролећни радови почињу већ у марту месецу сејањем шећерне репе, затим долази сетва кукуруза и сађење бацтованских култура. Као завршни пролетњи радови долазе: окопавање репе и прскање винове лозе. Летњи радови почињу косидбом ливада а завршавају се жетвом пшенице и вршидбом. Јесењи радови почињу припремањем лисника за овце, затим долази угарење, берба шљива, кукуруза, грожђа, вађење репе и сетва пшенице. У зимске радове долази ђубрење њива и рад око стоке.

Сиромашнија домаћинства са мањим имањима, поред ових главних пољопривредних радова, одлазе и у допунско привређивање; преко јесени на рад у индустрији (фабрика шећера у Ћуприји), а преко зиме на рад у угљенокопу Сењски Рудник.

Шуме

После пропасти Србије 1459 године, почињу се стварати шуме у целој Шумадији па и у области овога слива. Тада су у нижем западном делу преовлађивале храстове, а у вишим планинским деловима на истоку букове шуме. Те велике шуме нису крчене све до XIX века, када, услед великог насељавања становништва из разних крајева, настаје крчење и претварање шумског у обрадиво земљиште.

Сеча и крчење шуме била је немилосрдно, тако да се и власт морала да ангажује како би се спречила нерационална сеча. Постоји један акт начелника округа у Ћуприји, од 5 маја 1861 године, којим се издаје нардеба о рационалној сечи шума (10).

Интензивно крчење шуме трајало је све до Другог светског рата. Као сведок тих великих шума остала је топографска номенклатура. Тако извесни средишни делови ове области носе следеће називе: Буковичко Брдо, Буковички Кључ, затим у источном планинском делу области; Липов Део, Липовац, Тополар, Церовац, Грабар итд.

Има старих људи у Ћуприји који памте када је на месту званом Лудо Поље (си. од Ћуприје) била некада густа шума. У нижем делу области су данас остали као сведоци само поједини забрани малих површина.

Потребе за новцем сељаци су подмиривали, углавном продајом дрва на тржишту. Продаја је била великих размера, јер су индустриски производи били скупи, а дрва јефтина.

Данас шуме у области овога слива заузимају површину од 7 944 ха или 32,56% од укупне површине. У нижем делу области, шуме (забрани) претстављају важан чинилац у исхрани стоке преко зиме, а нарочито у рано пролеће. Велика је улога ових забрана и у томе што дају дрво за огрев села, а и грађевинско дрво. Према томе, заостали забрани претстављају изворе сточне хране и изворе грађевинског и огревног дрвета. Но и поред све те велике користи, које шума из тих забрана пружа сељаку, он се не стара довољно да је обнавља и сачува од уништења. Још увек се виђају, на тржишту у Ћуприји, кола натоварена дрветом што значи да дрварење још увек постоји.

Источни планински делови (села Сење, Стубица и Бигреница) богати су шумом. У овоме делу области шуме заузимају површину од 6.148 ха или 77,39% од укупне површине под шумом. Из ових шума се снабдевају огревним дрветом Ћуприја и други градови у Србији (Светозарево, Крагујевац итд.), а боља и здравија стабла се одвајају и обрађују, па се затим извозе у иностранство. Поред тога ове шуме дају и дрва за печење креча. За 1 вагон креча изгоре се по 30—40 м³. Данас сеча и уништавање шуме није тако интензивна, али она ипак постоји, јер су заостали забрани још увек сељаку база за набавку грађевинског и огревног дрвета.

Допунско привређивање и зарада

Због све веће распарчаности поседа, што је нарочито узело маха између два светска рата, распадањем породичних задруга, аграрном пренасељеношћу, као и због великих пореских дугова, сељак је био принуђен да се ода и другим пословима (допунском привређивању), а приходима из тог допунског привређивања подмиривао је потребе. Допунско привређивање се јавило, дакле, углавном као последица тешког економског стања и малог поседа. Сељаци су одлазили код имућнијих када они нису били у стању да сами обраде своја имања. Та радна снага били су беземљаш и сиромашнији пољопривредници, који су радили

за новац и најчешће за сточну храну (шашу од кукуруза, сламу, сено, сточну репу итд.). У надничење се одлазило, а и данас се одлази само у мањој мери. за време копања репе, кукуруза, косидбе ливада, жетве а највише на вршидбу. У допунско привређивање спада и рад у индустрији и руднику. Сељаци нису стални радници, већ поврмени и раде само онда када површе главне пољске радове код куће.

Допунско привређивање је и данас развијено. Осим надничења, о коме је било напред речи, а које се све више губи, због јачег развоја индустрије, која апсорбује вишак радне снаге са села, у допунско привређивање спада и наполица. Наполицу раде сиромашни сељаци чије је имање мало и није довољно за прехрану, тада они раде туђе имање, а усева (плодове) деле са сопствеником имања. Надничење и наполичење временом ишчезава, јер вишак радне снаге, као што је напред већ било речи, сада апсорбује индустрија. Као допунско привређивање јавља се и рабацилук и то само онда када се заврши сезона пољопривредних радова.

Велики број сељака ради преко јесени у фабрици шећера, а преко зиме у Сењском Руднику.

Постоји разлика у привређивању између сељака западног, нижег дела области и источног, планинског дела. У нижим деловима области сељаци раде разне ратарске послове, а и у фабрици шећера, док сељаци подпланинских села раде у планини: косе траву, секу дрва за шумско газдинство „Јужни Кучај“ и раде у руднику угља.

Како кречњаци заузимају велике површине у овој области, атаре подпланинских села Бигренице, Сења и Стубице, то их сељаци искоришћавају за производњу креча. Печење креча је допуна земљорадничке и сточарске производње те се, према томе као такво јавља само код појединих сељака. Креч сељаци ретко када доносе на тржиште, најчешће га продају на вагон разним предузећима у земљи. На железничкој станици Пасуљанске Ливаде (код Сењског Рудника) постоји откупна станица, која врши само откуп креча. Ту се креч товари непосредно из кола у вагон и транспортује даље. Једна кречана да по 10—15.000 кг креча који се мора пећи 3—6 дана.

У зараду и привређивање, осим сиромашних, одлазе и имућнији сељаци и то ради проширивања имања и повећања животног стандарда. Обично из великих задружних породица одлази бар по једна мушкарац у фабрику, а други остају код куће и обављају сељачке послове.

Рударство, индустрија и занати

Услед повећавања потражње угља у Србији, а нарочито у вези са подизањем Тополивнице у Крагујевцу пронађен је 1849 године угаљ у олигоценом басену Сењског Рудника. Близина

угљеног басена са долином Велике Мораве, омогућавала је експлоатацију и релативно брз транспорт угља и он се већ 1854 године почео експлоатисати. Већ по ослобођењу земље рудник је припадао кнезу Милошу, за чији је рачун и у његово име рудником управљао кнез ресавски Милосав Здравковић. Доцније је рудник постао својина кнеза Александра Карађорђевића, и тек је 1902 године прешао у власништво државе.

Олигоцену басен Сењског Рудника богат је мрким угљем, који је по В. Петковићу олигоцене старости са 6—7.000 калорија. Угљени слој у Сењском Руднику дебео је 6 м и има правац пружања зјз.—иси. (18, с. 91). На западној страни сењско-рудничког басена пронађене су нове залихе угља, чији слојеви имају дебљину 4—5 м. Предвиђено је да се те резерве могу експлоатисати још 50 година. Радну снагу рудника чине повремене радници из околних села и стални радници који су ту насељени из разних крајева наше земље. У руднику у једној смени раде по 80—90 радника и дневно се ископа по 348 т угља. Осећа се оскудица у радној снази; у једној смени би могло да ради по 230 радника, да би рудник радио пуним капацитетом.

По ослобођењу почели су се механизовати радови у јама рудника, тако да се угаљ више не вади на примитиван начин — пијуком, већ електричним и пнеуматичним бушилицама. Машине за механизацију Сењски Рудник је набављао из иностранства.

Угљем из Сењског Рудника снабдевају се фабрике у Ђуприји, Параћину и Светозареву, затим железничке ложионице у Ђуприји, и Лапову и брикетница у Ђуприји, као и електрична централа у самом руднику која даје електричну енергију Сењском Руднику и селима Стубици, Сењу, Жидиљу и Стрмостену. Поред тога, угљем се снабдева и електрична централа фабрике шећера у Ђуприји.

Угаљ овог рудника, као што смо напред видели, претставља главну енергетску основицу за развој индустрије у Ђуприји, Параћину и Светозареву.

У области овога слива постоје врло повољни услови за развој индустрије. Близина угљеног басена, добре саобраћне везе, плодна земља у нижем западном делу, као и капитал деловали су на развој те индустрије. Тако је Прашка кредитна банка уз учешће домаћег капитала Ђирковић и Комп., трговаца из Београда, и Браће Минх, индустријалаца из Параћина, подигла 1912 године фабрику шећера у Ђуприји. „Услед ратних прилика фабрика је до 1915 године слабо радила. Од 1915 до 1917 године она је потпуно обуставила рад, јер су Аустријанци користили просторије фабрике као радионицу за оправку локомотива и складиште за ратни плен“ (19, с. 530). Дневни капацитет фабрике био је мали. Пре Првог светског рата он је износио око 80 вагона. После Првог светског рата фабрика је проширена и

капацитет је повећан на 120 вагона. Године 1921 било је запослено у фабрици око 1.000 радника и службеника, а прерађено је 1.616 вагона репе, односно произведено је 186 вагона шећера (19, с. 530).

Осим фабрике шећера, подигнута је између два светска рата, капиталом Благоја Јоџића, и брикетница. Сопственик је имао и своје руднике угља у Ресавском угљеном басену.

У вези са производњом жита у области овога слива развила се и млинска индустрија капиталом Благоја Стојковића и Александра Јовановића, трговаца из Ћуприје.

У алувијалним равнинама Раванице и Иванковачке Реке, развила се индустрија цигала, која је такође била у приватним рукама.

Данас се индустрији, као и у свим другим крајевима наше земље и овде поклања велика пажња. Фабрика шећера у Ћуприји је по ослобођењу прешла у власништво наше државе, а исто тако и фабрика брикета. Млинска индустрија је такође национализована.

Фабрика шећера производи шећер у праху, кристал и коцке, а суши и пресује резанац и даје га произвођачима репе. Радну снагу фабрике шећера чине сељаци из околних села, а и из саме Ћуприје. За време прераде репе, фабрика шећера има по 2.000 радника. Данашња производња фабрике је, у односу на предратну, удвостручена. Просечна годишња производња шећера за период од 1936—1941 као и за период од 1945—1951 године, закључно, види се из ниже наведене табеле:

Просечна год. производња	прерађено вагона репе	произведено вагона			
		шећера	меласе	резанца	
				сувих	сирових
пре рата	6.558	864	295	198	2.002
после рата	13.800	1.653	568	455	4.429

По ослобођењу национализован је један електрични млин са капацитетом од 6 вагона дневно и један парни са знатно већим капацитетом. Поред ова два велика млина, Ћуприја има још два мања са капацитетом од 10.000 кг мељаве дневно. Ови млинови с обзиром на велики капацитет мељу мливно и селима из области суседних сливова. Осим ових, државно добро Добричево има свој електрични млин чији капацитет премашује 4 вагона мељаве дневно. Село Сење има, мали електрични млин са једним каменом и две воденице поточаре на Раваници. Код села Иванковца и Паљана, на реци Миросави, има 9 поточара које раде ујесен, зиму и пролеће, а понекад и лето, само им је тада капацитет мали: мељу свега по 100—150 кг дневно. Све су те поточаре као и електрични млин у селу Сењу, приватна својина.

Данас се у алувијалној равни Раванице (источно од Добричева) налази једна мала циглана, која за производњу цигала употребљава глину из алувијалне равни. Ту глину Раваница доноси из свог горњег тока, која је због присуства црвеног пешчара црвене боје, те много личи на црвеницу иако нема ничега заједничког са њом. Цигла се пече дрвима са врло мало угља. Цигларско предузеће „1 Мај“ у Ћуприји има једну велику циглану у алувијалној равни Велике Мораве. Осим циглане ово предузеће има и један велики каменолом у клисури Раванице, који даје туцаник за насипање путева. Радну снагу овога каменолома чине сељаци највише из села Сења и Стубице, док радну снагу у цигланама претстављају махом повремени радници из Црне Траве.

Геолошки састав овог земљишта искоришћује становништво за изградњу кућа и мостова. Тако становници села Иванковца, Паљана, Бигренице, Сења и Субице користе у ту сврху баремски кречњак из источног дела области, док становници Батинца и Ћуприје одлазе у Гиље (подножје Јухора), с леве стране Велике Мораве и отуда доносе кристаласти шкриљац. Треба нагласити да се превоз камена за темеље кућа и мостова организује „мобом“.

Занатство је било развијено још за време Римљана. Има података да су се у Хореум-Марги налазиле радионице за израду оружја (4, с. 11).

У Средњем веку је занатство у овој области заостало, пошто се сељак сам бавио разним домаћим радиностима и занатима потребним његовом домаћинству.

За време Турака се опет почиње развијати и њиме, као и трговином, баве се ерлије — турско сатновништво. Ерлије су се бавиле оним занатима, које Срби нису смели радити, а то су: налбантски, табачки, сарачки, казански, берберски и папуџиски. После ослобођења, за време кнеза Милоша, ерлије су упражњавале као и Срби: терзиски, туфекџиски и екмекџиски занат. Турчиским занатом се нису уопште бавиле; њиме су се бавили само Срби (8, с. 136).

Већи развој занатства настаје тек онда када новчана привреда почиње да потискује натуралну. По подацима од маја месеца 1879 године у Ћуприји је било 5 еснафа: терзиско-сукнарски, обућарско-папуџиски, лончарски, свећарски и коларско-тишлерско-дунђерски. У еснафу шустерско-папуџиском било је 10 мајстора занатлија, а шегрта и калфа 9, и то: обућара 5 са 4 помоћника и папуџија 5 са 5 помоћника. Материјал за израду неке занатлије су доносиле из Аустро-Угарске, а нешто и из Турске и Бугарске, пошто тада у Ћуприји није било мајстора који би се бавили прерадом сирових кожа (10). Ти занатски еснафи били су увећани 1912 године, а 1932 године су прешли у Удружење занатлија. Године 1925 било је учлањено у занат-

ске еснафе укупно 180 занатлија, а године 1930 само у Ћуприји је било 130 занатлија: највише пекара — 22, опанчара 15, ковача 12, месара 10, обућара 10, абаџија 8, лимара 8, бербера 8, предузимача 6, бравара 5, циглара 4, колара 4, ћурчија 4, поткивача 3, бојација 3, казанџија 2, пинтера 2, кобасичара 2, јорганџија 1 и димничара 1 (20, с. 138). Осим ових, између два светска рата у Ћуприју је долазио и изванредан број цигана — коритара са Јухора, који су проводили лето у врбаџима Велике Мораве (Тоња, Церница, Ада) и ту куповали врбе и тополе, правили корита, кашике, вретена, карлице и сл. и износили на тржишта у Ћуприји, Параћину и Светозаревоу.

Данас је занатство најразвијеније у Ћуприји. Запажа се постепено опадање занатства због јачања индустрије. Сада у Ћуприји има свега 99 занатлија регистрованих у Занатској комори: терзија 11, бербера 9, столара 8, кројача 6, поткивача 6, колара 5, опанчара 5, обућара 5, посластичара 5, ковача 4, фотографа 3, бравара 3, стругара 3, лончара 3, казанџија 2, часовничара 2, каменорезаца 2, молера 2, пинтера 2, вуновлачара 2, содаџија 2, бојација 2, лимара 1, воскара 1, јорганџија 1, сарача 1, књиговеца 1, електричара 1 и вулканизера 1. Све ове занатлије имају и своје радње, а неки од њих су у задругама које једино и уносе новине и воде ка правом путу савременог занатства. У Ћуприји постоје 7 занатских задруга: обућарска са 16 задругара, кројачка са 16 здругара, берберска са 14, опанчарска са 12, месарска са 10, ћурчиска са 10 и пекарска са 9 задругара. У Ћуприји има и неколико фијакериста, који превозе путнике са станице у град, и обратно, а каткада и у Светозарево и Параћин, Поред напред наведених, сваког лета долазе у ову област и Цигани — коритари. И у селима има занатлија чији су занати непосредно везани за земљорадњу и сточарство. Тако готово свако село има по 1 колара и ковача. Изузетак у том погледу су села Иванковац и Паљане, Ова два села немају своје занталије, те су због тога сељаци принуђени да свој алат за оправку носе у друга села или Ћуприју. Преко лета у ова села долазе поједине занталије из других села или који Циганин-ковач, и ту остају по месец и више дана и врше разне веће и мање оправке алата.

Трговина, саобраћај и привредни центри

Има података да је трговина била развијена још за време турског војног феудалног доба. По Цариградском друму су се кретале кириџије, носећи разну робу. Тако су се друмом и Моравом, која је била пловна, напоредо развијали трговина и саобраћај.

Трговина почиње да игра важнију улогу у привредном животу ове области тек почетком XIX века. Ћуприја је била трго-

вачки центар где се вршила размена сточарских за индустриске производе. Трговином су се бавили они људи који су имали новац, и она се обављала на пијацама, панађурима и по дућанима који су се брзо размножавали. Панађур и пијаца су били у Ћуприји. Пијаца се одржавала једном недељно, а панађури три пута годишње. За време панађура 16, 17 и 18 маја (29, 30, 31) 1871 године, продато је у Ћуприји 600 грла говеда, 328 коња и 370 јагњади (10). Овако велики промет крупне стоке са једног панађура потврђује да се земљорадња све јаче развијала и да је још у другој половини прошлога века предњачила у односу на сточарство. На панађурима се није обављала само трговина стоком, већ и разним другим пољопривредним производима, а долазили су и путујући трговци који су продавали индустриску робу. У самој Ћуприји све је више растао број гостионица у којима су се задржавали ти трговци, а и број дућана се стално повећавао. По подацима из 1880 године, у Ћуприји је исте године било 30 незиданих вашарских дућана, 90 варошких дућана и 11 варошких механа (10).

Трговина нарочито јача после изградње пруге, а поглавито почетком овога века. После Првог светског рата број дућана је истина опао, али за трговину се ни у ком случају не може рећи да је опала. Носиоци трговине су између два светска рата били поједини трговци као Браћа Бизетић, Браћа Радојковић, Миша Ристић итд. Индустриска роба се није продавала само у Ћуприји, те на тај начин ни услуге трговине нису биле ограничене само на град. Оне су допирале и изван ондашњих граница среза, с обзиром да је Ћуприја била скружно место. Трговци из Ћуприје су снабдевали робом и велики број сеоских дућаница.

По подацима из 1929 године, са тржишта у Ћуприји се годишње извозило: 200—250 вагона кукуруза, 700—750 вагона шећера, до 200 вагона пшенице, 15—20 вагона јечма, до 100 вагона свиња, 100 вагона сена, 10—15 вагона крупне стоке и око 3 вагона коверата које је износила на тржиште радионица за производњу коверата. (20, с. 138).

Значај пијаце је био врло велики, јер је Ћуприја стално била окружно место чија је пијачна зона била врло обимна. Између два светска рата у Ћуприји је било 50 дућана. Поједини од њих продавали су робу у већим количинама малим трговцима из Сењског Рудника и неких села, а од 1930 године та продаја је престала. Тада су робу почели да извозе параћински трговци-гросисте: Тасић и Давид Станковић. Број кафана се у односу на XIX век такође знатно повећао. Уочи Другог светског рата у Ћуприји је било око 30 кафана.

Уместо приватне предратне трговине, која је раније управљала целокупном привредом ове мале области, данас трговину обавља државна и задружна трговачка мрежа. Та предузећа (државна и задружна) имају своје продавнице, сем у Ћуприји и у

неким селима, док извесна села имају само продавнице земљорадничких задруга. У тим продавницама земљорадничких задруга, продају се индустриски производи најнужнији и најпотребнији сељаку.

Данас у Ћуприји има око 25 прдавница, од којих је само једна продавница Земљорадничке задруге, а у селима има само продавница земљорадничких задруга.

Сельаци своје земљорадничке и сточарске производе продају на пијацама у Ћуприји и Сењском Руднику. Пазарни (пијачни) дан у Ћуприји је петак, а у Сењском Руднику недеља. Трговина земљорадничким и сточарским производима узела је већег маха од када је укинут обавезан откуп пољопривредних прсизвода. Док је откуп био на снази неповољно је деловао на трговину, јер су земљорадницима остајале мале количине производа за продају на слободном тржишту.

У послератном периоду запажа се једна интересантна појава, а то је да ћуприско тржиште временом почиње да слаби, иако се ова варош све више развија у индустриски центар. Разлог за то је што рударско насеље Сењски Рудник све више расте, потребе за радном снагом су све веће, уз то и животни стандард рудара се све више подиже, а самим тим јача и пијаца у руднику. То се донекле негативно одражава на тржиште у Ћуприји, јер села која сада постепено почињу да гравитирају према Сењском Руднику, некада су заједно са њим гравитирала према Ћуприји. Пијаца је данас слабија и због тога што Ћуприја више није седиште округа те је њена управна моћ смањена и своди се само на срез и стога мањи број села сада гравитира према њој.

Поред пијачних дана за продају производа, а нарочито стоке, пре рата су имали велику улогу вашари — сајмови. Вашари се у Ћуприји одржавају три пута годишње, крајем маја, средином августа и почетком септембра. У послератном периоду вашари више немају ону улогу коју су имали пре рата. Више нема путујућих трговаца, а и пољопривредници више не истерују на вашар тако велики број стоке као некада. Из тог разлога што је до скоро био на снази откуп стоке, тако да сељак није имао вишак за продају или ако га је имао он и није чекао вашар већ је продао на пијаци. После укидања откупа дошле су сушне године те је сељак и тада био принуђен да смањи сточни фонд како би могао и ту малобројну стоку да исхрани.

Иако је Ћуприско тржиште знатно ограничено близином два већа града, Параћина и Светозарева, ипак је његов утицај и данас велики. Тако на пијацу, поред села која припадају сливу, долазе и сељаци из ових села: Сињег Вира, Рашевце, Својнова, Поточца, Чепура, Шавца, Горње Мутнице, Шолудовца, Вирина, Равне Реке, Сисевца и Жидиља. Иначе на ћуприско тржиште

долазе свакодневно сељаци из села са леве стране Велике Мораве: Јовца, Дворице, Трешњевице, Остриковца и Мијатовца.

Данас се са њуприског тржишта извезе просечно годишње:

кукуруза	400 вагона	овса	1 вагон
пшенице	100 „	ст.ке крупне	50 „
јечма	3 „	„ ситне	30 „

Као последица промета добара јавља се саобраћај. Он је био развијен још за време Римљана. Ђуприја је најпре била подигнута као станица за одмор, на путу за Ниш. Ту је био саграђен мост на Морави за прелаз на леву обалу. Тако су се код Ђуприје укрштала два пута, која су долазила са севера и обилазила Багрданску Клисуру и она је према томе била станица за одмор и укрсница путева, а како је Морава онда била пловна, то је Ђуприја уједно била и речна станица (4, с. 11).

И у Средњем веку саобраћај се одвијао некадашњим римским путем који је за време Турака назван „Цариградски Друм“. Турци су на Морави саградили дрвени мост на темељима римског моста. Ђуприја или Хисар-Паланка, како се онда звала, била је још увек и речна станица. Браун 1669 године помиње како се „роба из Србије (и неког дела Бугарске) вози Моравом у Дунав и после даље куда се хоће, а из Угарске, Аустрије и околних крајева, вози се уз Мораву за горње крајеве со и друга роба“ (7, с. 192). А, „1764 године Леслијево посланство је прешло Мораву преко лепог и јакот дрвеног моста“ (7, с. 192).

И у XIX веку Цариградски Друм има велики значај за саобраћај и он је углавном каравански али и колски. Цела ова област од увек је била упућена ка овој магистрали и Ђуприји. Путеви који су везивали села са Ђупријом, били су врло лоши и водили су углавном долинама река и потока. Њима су кола ретко кад пролазила, најчешће се тим путевима терала стока. По ослобођењу од Турака у Ђуприји је постојао један мост, који је однела Морава у ноћи између 2 и 3 фебруара 1848 године (9, с. 1130—1131).

Ради уређења обале и прилаза мосту, општина вароши Ђуприје је 1869 године набавила за те радове 600 кола земље, 600 кг храстових прућа и 1.200 комада колаца (10).

Марта месеца 1882 године, начелство округа њуприског издало је наредбу да се оправи друм за Сењски Рудник и да се ископају шанчеви са стране. Исто тако наређено је да се оправи и Цариградски Друм од Ђуприје преко Параћина, Сикирице све до међе Алексиначког округа (10).

Године 1884, поред већ постојећег Цариградског Друма, изграђена је и железничка пруга. Ускоро затим 1892 године пуштена је у саобраћај и пруга Ђуприја — Сењски Рудник, која је у многе побољшала саобраћајне прилике ове области. Според-

ним сеоским путевима почела је, већ почетком овога века, да се поклања већа пажња, јер више није било караванског саобраћаја већ се колима одлазило на тржиште.

Данас, главна саобраћајна артерија наше земље, пруга и пут Београд—Ниш, пролази ивичним делом ове области. Од ове магистрале се одвајају: пруга и пут Ћуприја — Сењски Рудник, који уједно претстављају главну саобраћајну комуникацију ове области. Поред овога постоје још два пута прве класе; један на северној страни слива који везује Ћуприју са Деспотовцем (слив Ресаве), а други на јужној страни слива, који спаја Ћуприју са селима Бошњане и Поповац (слив Црнице). Саобраћај је на главним путевима жив. Преко северног пута, као што смо напред видели, Ћуприја је везана са Ресавским угљеним басеном. По њему, као и по путу Ћуприја—Сењски Рудник, стално саобраћају камиони између рударских области, на истоку, и индустријске области и градског насеља, на западу.

Са овим главним путевима повезана су сва села лошијим сеоским путевима. У подпланинским селима, путеви који воде у планинске пределе су лошији, то су стазе, за кола готово непроходне. На планину се кола ретко истерују и тада се обично обилази планина и прилази се са најпогодније стране.

Када је реч о саобраћају, онда се свакако мора поменути и поштански саобраћај. Поштански саобраћај се јаче развија тек од 1889 године, када је подигнута пошта у Ћуприји. Подизање поште и развој поштанског саобраћаја имали су великог значаја за општи привредни развитак ове области. Пошта је привлачила становништво са села које је сада, да би послало какву поштанску пошиљку, долазило да то обави пазарним даном у Ћуприји и тада уједно износило производе на пијацу. На тај начин је јачала и пијаца.

Привредно, културно и административно средиште целога слива је Ћуприја. Значај Ћуприје је по ослобођењу опао, јер се повећао значај Параћина и Светозарева. Ћуприја је раније била већи културни центар од ова два града, јер је прва имала пуну гимназију. Светозарево је добило пуну гимназију уочи Другог светског рата, а Параћин тек по ослобођењу. Сада се значај Ћуприје, као културног средишта своди само на срез. Она данас има две основне школе, две осмогодишње школе, пуну гимназију, нижу музичку школу, школу ученика у привреди, два биоскопа и народно позориште. Од 1.000 ученика који похађају гимназију у Ћуприји, око 640 су из саме Ћуприје, а остали су из околних села (21).

По ослобођењу нарочито се много развило рударско насеље Сењски Рудник. Оно сада има биоскоп, а у Равној Реци, која се налази си. од Сењског Рудника постоји осмољетка школа. У плану је изградња модерне радничке колоније у Руднику што ће свакако дати лепши изглед насељу.

Посебно место у привреди ове области заузима државно добро Добричево. Од свог оснивања, а нарочито између два светска рата, оно је служило интересима појединих људи а не заједници. Подигнуто је (1852 год.) на врло повољном земљишту за ратарство и за гајење крупне стоке. У прво време задатак Добричева био је да одгаја коње за војску, те се стога и звало „Државно добро и коњарник“. Ту важност оно није никада изгубило. У издржавању Добричева, између два светска рата, умешао се и капитал Клефиша, сопственика фабрике саламе у Светозареву (Јагодини). Тако је Добричево поред одгајивања коња, између два светска рата гајило и стоку за фабрику саламе. Како је Добричево располагало са великим добром и земљом одличног квалитета, то је оно временом све више поклањало пажњу и ратарству, те је гајило и лиферовало стоку за Клефиша и уједно било станица за приплод стоке и оплемењивање култура. Но и поред тог свог задатка између пољопривредника произвођача и Добричева није пре рата постојала нека већа координација тј. постојаност Добричева није се одразила на привредни успон села и пољопривредника, тако да сељаци нису имали готово никакве или пак врло мале користи од Добричева. Оно је пре рата имало своју машинску станицу са старим (парним) машинама за обраду.

Данас Добричево има посебну улогу у развоју сточарства и ратарства у овој области. У Добричеву се врши оплемењивање свих врста биљних култура и најбоље врсте се дају пољопривредницима за гајење. Осим тога ту се гаје најбоље врсте стоке те пољопривредници дотерују у Добричеву своју стоку и укрштавају са најбољом расом стоке. Поред свега тога у Добричеву се врше и опити за гајење нових култура, а има и велико модерно товилиште свиња. Данас Добричево претставља читаво једно ново, лепо уређено насеља, са модерном радничком колонијом подигнутом 1950 године.

V. ЗАКЉУЧАК И ПЕРСПЕКТИВЕ

У привредном животу ове области запажа се да су се у појединим етапама друштвеног и привредног развика, извесне привредне гране смењивале, тј. једна привредна грана није увек била најважнија. Тако је за време Римљана земљорадња била главна привредна грана, потом у Средњем веку и турско доба она заостаје и уступа место сточарству, а касније са појавом капитализма земљорадња поново избија испред сточарства. У данашњем привредном животу запажа се једна интересантна појава, да се на релативно малом простору, од свега 156 км², налазе четири краја са различитим привредним структурама, то су: земљораднички, сточарски, рударски и индустријски. Све су ове привредне гране узајамно повезане и допуњују се. Радну

снагу индустрије чине сељаци, којима је земљорадња и сточарство главно занимање, а како се прерада репе врши само с јесени (по свршетку главних пољских послова) то сељаци користе те им рад у индустрији претставља допунско привређивање. Радна снага у руднику се повећа зими и њу опет чине сељаци околних села. Рудник има и сталних радника који су ту досељени са стране. Упоредо са предвиђеном механизацијом пољопривреде, ослободиће се један део радника, који ће ући у индустрију. Осим тога ово је врло богата област која даје своје производе за извоз у многе крајеве наше земље, па чак и у иностранство, што значи да претставља врло активну привредну област.

Међутим, ова би се област могла још више искористити у циљу бољег животога становништва. Да би се то остварило, потребно је предузети низ радова; тако у нижим деловима слива тј. на терцијерном побрђу, треба спречити уништавање засталих забрана; и то на тај начин што би сељаци дрво за огрев заменили угљем, који би добили од рудника у замену за пољопривредне производе. С обзиром да се огромне количине дрвета утроше на печење цигала и креча, требало би смањити потрошњу дрвета и поштедети шуму од сече, у ту сврху могла би се завести потрошња угља у цигланама и кречанама уместо дрвета.

Ради унапређења ратарства требало би калцификовати смоницу, јер је она сиромашна у кречу. Калцификација је могућа, пошто у фабрици шећера пропадају сваке године велике количине креча, те да тај креч не би пропадао могли би пољопривредници да га искористе.

Како у источном делу овога слива има доста пространих пашњака, то би тамо требало створити велике сточарске фарме, а у селима основати сабирне млекаре које би вршиле откуп млека. То би повољно утицало на бољи развој сточарства у овој области.

Бујице и поплаве сваке године причињавају велике материјалне штете у нижим деловима области. Да би се то спречило требало би изворишне делове Раванице и њених притока пошумити. Пошумљавање би се могло вршити липом и багремом, те би се тако уједно створили и повољни услови за развој пчеларства.

Како се у овој области, у њеном источном делу, налазе велике површине под буковом шумом, а постоје добре сабраћајне везе између Ћуприје и пменутих делова области на истоку, то би требало у Ћуприји саградити једну већу електричну стругару и на тај начин развити дрвну индустрију, којој би као сировинска база служиле шуме на истоку.

У близини фабрике шећера могла би се саградити фабрика за производњу сточне хране, којој би као сировина служила меласа и резанац из фабрике шећера, затим уљане погаче и разво друго крмно биље.

Са извршењем поменутог плана подигао би се значај Ћуприје као економског центра ове области и тада би она заузела своје право место у односу на Параћин и Светозарево, који данас имају већи значај од ње, мада она има и више и бољих услова за напредовање од та два суседна града.

Још није ништа учињено за лепши изглед самога града, на име још увек се није приступило изградњи нових станбених блокова, уређењу улица, изградњи канализације и водовода, као и изградњи домова културе и уређењу парка, што би све у крајњој линији знатно допринело општем градском лику.

Област овога слива погодна је за туризам. Недалеко од Ћуприје (15 км) налази се једна пећина у клисури Раванице, дуга око 800 м. Она претставља врло леп и интересантан туристички објекат. Крај саме пећине налази се и манастир Раваница, задужбина кнеза Лазара. Око манастира падине околних брда, као и стране у клисури Раванице, обрасле су јоргованом те упрочеће претстављају изванредну цветну башту чији изглед оставља пријатан утисак на посматрача. Крај манастира, с обзиром на природне лепоте и чист планински ваздух, могло би да се сагради једно дечије летовалиште.

Изнад Сењског Рудника налазе се идеални терени за зимске спортове. Тамо би могао да се сагради планинарски дом, који би лети служио као прихватна станица планинара, а зими као један од центара за зимске спортове.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кретање протока на реци Великој Морави — Савезна управа хидрометеоролошке службе Бгд. 1949 год.
2. Ј. Цвијић: Географска испитивања у области Кучаја у Источној Србији. Геолошки Анали V, Бгд. 1889 год.
3. Д-р Д. Б. Тодоровић: Педолошко-пољопривредне особине Моравске Долине, Гл. Мин. пољ. и вода, св. 31, Бгд. 1930 год.
4. Д-р Ч. Марјановић: Темнишки зборник, књига III, Ћуприја — Параћин и Јагодина, Бгд. 1936 год.
5. Вл. Петковић: Манастир Раваница, Бгд. 1922 год.
6. А Melik — Jugoslavija, Zgb. 1952 год.
7. Ердељановић — Николић: Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба, Бгд. 1899 год.
8. Т. Ђорђевић: Из Србије Кнеза Милоша — Становништво — насеља, Бгд. 1924 год.
9. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија, Бгд. 1876 год.
10. Архива о Ћуприји (својина ГНО — несрећена).
11. F. Kanitz — Serbien Land und Bevölkerung, knj. I, Bgd. 1904 год.
12. Ј. Цвијић: Порекло становништва северне Србије, 1 : 1.200.000 (Насеља и прекло становништва, књ. XII) Бгд. 1922 год.
13. Ј. Вујић: Путешествије по Србији, Бгд. 1901 год.
14. Б. Ж. Милојевић: Долина Велике Мораве — Зборник радова ГИ САН, Бгд. 1951 год.
15. Државопис Србије — III и IV, св., Бгд. 1869—70 год.

16. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31-XII-1910 год., Бгд. 1911 год.

17. Статистика Краљевине Србије XXI, Бгд. 1913 год. (Статистика земљорадње и жетвеног приноса у 1904 год.).

18. В. л. Петковић: Геологија Источне Србије, Бгд. 1935 год.

19. Производне снаге НР Србије — Економски институт НР Србије, Бгд. 1953 год.

20. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, Сарајево 1930 год.

21. О. Савић — Врховцац: Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве (рукопис).

Résumé

BRANIMIR LJ. DAKIĆ

GÉOGRAPHIE ÉCONOMIQUE DU BASSIN DE LA RAVANICA

Le bassin de la Ravanica se trouve sur la rive droite de la Grande Morava. Au nord, il est limité par le bassin de la Resava, au Sud par celui de la Crnica. La montagne de Kučaj forme sa frontière à l'Est, tandis que l'Ouest est ouvert sur la vallée de la Grande Morava. La superficie du bassin est de 156 km²; elle comprend six villages, les colons de mines de houille de Senj, et la ville Čuprija.

On trouve dans ce bassin les formations géologiques suivants: alluvium, pliocène, oligocène, crétacé et permien. L'altitude va de 180 m (embouchure de la Ravanica) à 737 m (Balvan).

Le climat a été étudié d'après les données de la station météorologique de Čuprija. On remarque que, pendant la période de végétation, les températures de l'air sont relativement hautes. C'est aussi à ce moment que les précipitations atmosphériques sont les plus abondantes: d'où des conditions très favorables pour des cultures variées.

La rivière principale de ce petit territoire est la Ravanica (28,6 km) dont on peut distinguer le cours supérieur, moyen et inférieur. Dans son cours moyen, elle traverse une ceinture de calcaire par un défilé de 4,2 km. Après les grosses pluies, la rivière déborde et inonde plus de 50 ha de terres avoisinantes. En été, on utilise son eau à l'irrigation des jardins potagers.

Dans tout le bassin, les arbres à feuilles caduques sont le plus répandus. Dans la partie Est, c'est le hêtre qui domine, tandis qu'à l'Ouest, c'est le chêne.

Au cours de leur évolution sociale et économique, les hommes ont utilisé de façon diverses les richesses naturelles de la contrée. C'est ainsi qu'au temps de l'Empire romain, l'agriculture et l'artisanat étaient prospères, tandis que sous la domination turque, c'est l'élevage qui prédominait. A partir du XVIIIe siècle commence le dé-

frichement des forêts et la contrée se peuple de gens venus d'ailleurs. Au XIX siècle l'agriculture redevient la branche principale de l'activité économique, tandis que Čuprija s'agrandit de plus en plus, en tant que ville et centre de la région. Entre les deux guerres mondiales, le commerce et l'industrie se développent. Avec l'augmentation du commerce se renforcent aussi les usuriers, qui constituent un facteur négatif dans la vie des villages et des „zadrugas“ patriarcales. Après la deuxième guerre mondiale, la réforme agraire a distribué aux paysans pauvres 678,78 ha de terre labourable et 193,92 ha de forêts.

Cette contrée était peuplée dès avant l'arrivée des Slaves. Mais pendant la domination turque, la population s'est notablement clairsemée. C'est seulement au XIX siècle que commence une colonisation plus importante. Ainsi ce territoire, qui comptait en 1866 6.407 habitants, en compte 13.289 en 1910 et 19.333 en 1948. Entre les deux guerres mondiales, il y a eu un grand afflux de population à Čuprija, à cause du travail offert par l'industrie et les mines de houille de Senj.

L'agriculture est aujourd'hui la principale activité économique du bassin. La quantité de terre labourable est en moyenne de 1,008 ha par tête d'agriculteur. Malheureusement le niveau technique de l'exploitation de la terre n'est pas très élevé. Parmi les cultures, le maïs et le blé d'automne viennent au premier rang. Le rendement moyen est 1.500 à 2.000 kg à l'ha pour le maïs, et de 1.500 kg pour le blé. Le marché de Čuprija exporte annuellement 3 à 5.000 tonnes de maïs, tandis que l'exportation de blé baisse d'année en année. A côté des céréales, on sème aussi des plantes industrielles: la betterave à sucre et le tournesol. Les plantes fourragères sont cultivées dans la partie Ouest du territoire. La culture maraîchère existe aussi en tant qu'occupation secondaire. Quand aux arbres fruitiers, ils sont en moins grande quantité que jadis. Les vignobles ont été anéantis en 1882 par le phylloxera et c'est seulement ces derniers temps qu'ils commencent à se relever.

Au temps des Turcs, l'élevage était la ressource principale. Aujourd'hui, c'est seulement dans la partie montagnaise de l'Est qu'il garde quelque importance, parce qu'il y trouve des conditions favorables. Dans la partie de l'Ouest, plus basse, l'élevage est appropriée au voisinage des villes. C'est surtout le mouton qu'on élève, ensuite le porc. L'élevage de la volaille augmente parallèlement à l'importance de la ville de Čuprija et de son marché. L'apiculture rétrograde, surtout depuis la construction de la sucrerie.

Les forêts occupent actuellement une surface plus réduite que jadis. Dans la partie Ouest du bassin, elles sont défrichées, tandis qu'à l'Est domine le hêtre, qui fournit en bois de chauffage la ville de Čuprija et d'autres villes de la République populaire de Serbie.

Il sert aussi pour les fours à chaux. Le plus beau fûtage est exporté à l'étranger.

Nombreux sont les paysans qui joignent à la mise en valeur de leurs terres une occupation complémentaire. Ceux de l'Ouest travaillent dans l'industrie et font des travaux agricoles variés, ceux de l'Est s'emploient à la mine et dans les forêts.

Les mines de charbon de Senj sont ouvertes depuis 1854. Les réserves de houille dureront encore 50 ans. Quant à la fabrique de sucre, elle a été élevée en 1912 par des capitaux tchèques. La fabrique a doublé sa production par rapport à celle d'avant-guerre.

Dans ce pays à blé s'est développée l'industrie de la minoterie. Il y a aussi des tuileries et des briquetterie. L'artisanat existe dans les trois secteurs: celui de l'Etat, celui des coopératives et le secteur privé.

Le commerce se fait par le réseau commercial de l'Etat et des coopératives. Les produits agricoles sont vendus au marché de Čuprija par les paysans producteurs.

Les communications sont assez actives. L'artère principale de ces communications est représentée par la voie ferrée Belgrade—Niš et la route Čuprija—Mines de Senj.

Une place à part dans la vie économique de la contrée revient au domaine de l'Etat: Dobričevo. Il sert à sélectionner toutes sortes de plantes de culture et à élever le bétail de race sous forme d'éta-lons. De plus, il possède un important centre d'engraissement des porcs.

Pour améliorer la vie économique de ce territoire, il est nécessaire d'empêcher le défrichement des forêts et de procéder au reboisement des parties trop dénudées afin de protéger les terrains des méfaits des torrents. Pour améliorer l'agriculture, il faut procéder au chaulage des terres agrileuses. Dans la partie Est, on pourrait construire de grosses fermes à bétail. On devrait développer à Čuprija l'industrie du bois, aménager la ville elle-même, et faire progresser le tourisme, auquel cette contrée se prête particulièrement.

МИРОСЛАВ МИЛОЈЕВИЋ

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКА КАРАКТЕРИСТИКА СЛИВА КРАГУЈЕВАЧКЕ РАЧЕ*

ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Положај и границе области. — Област Крагујевачка Рача обухвата слив реке Крагујевачке Раче који лежи између слива Јасенице на с. и слива Лепенице на ј. и припада ниској Шумадији у НР Србији. Од слива Јасенице је одвајају Караула (297 м) и Обешењак (287 м) на с. и Хумка (262 м) на сз. Од слива Лепенице је одваја ниско развође од Старог Брда (204 м) до Светиње (459 м). На и. је отворена према долини В. Мораве.

У овим границама Крагујевачка Рача узима површину од 306 км². Н томе простору се налазе 19 насеља која леже у прелазној зони између алувијалне равни и долињских страна, на теменима главичастих брда и плећатих коса. У прелазној зони су: Марковац, Доња Рача, Рача (Крагујевачка) и Ново Село (Нови Ацибеговац). На побрђу су: Чумић, Светлић, Доње Јарушице, Борци (Губеревци), Ђурђево, Миращевац, Поповић, Велико Крчмаре, Горње Јарушице, Сипић, Мало Крчмаре, Вучићи, Бошњане, Вишевац и Ракинац.

Облици рељефа и грађа. — У морфолошком погледу Крагујевачка Рача претставља саставни део рељефа ниске Шумадије. Она се састоји из два дела: простране алувијалне равни на истоку (Адровац, Поповић, Марковац и Ново Село) и површи у језерским седиментима и кристаластим шкриљцима.

Површ заузима већи део области — око 86%. Њена просечна надморска висина креће се од 200 до 410 м; највиша тачка површи, Светиња, висока је 459 м и лежи у западном делу области. У геолошком погледу састоји се из језерских наслага и кристаластих шкриљаца од којих је састављен Висак и у које су усечени клисураста долина Раче од Јарушице до варошице Раче и доњи део Крчмаре. Скоро цела је дисецирана речним долинама средње дубине и доста благих страна. Њима је површ рашчлањена у ниска, расплоштена и необично благо заобљена, најчешће на темену готово заравњена брда (1, с. 17). Просечна висина коса

* Теренска проучавања вршена су улето 1950 и 1951 год.

и главичастих брда крећу се од 200 до 300 м. Највећу апсолутну висину 297 до 459 м имају оне косе и главичаста брда који се пружају јји. и сси. од Светиње.

Супротно површи у језерским седиментима, алувијална раван заузима мањи део Крагујевачке Раче. Она се простире преко Адровца и Марковца према ушћу Крагујевачке Раче код Новог Села. У самој варошици Рачи, на обема странама Крагујевачке Раче, широка је 800 до 900 м. Источно од варошице Раче раван се поступно снижава и шири према В. Морави, достижући ширину преко 900 м. Код места Марковца, најисточнијег земљорадничког насеља у Крагујевачкој Рачи раван је најшира, преко 1 км. А испод Марковца, у Вровинама, спаја се са моравском алувијалном равни. Ова је широка 3-4 км, док је просечно висока око 99 м. Најнижи је североисточни део, у Рујиштима, где просечна висина земљишта износи 95-97 м.

Клима. — Клима Крагујевачке Раче је умерено континентална. Она се карактерише умерено благим зимама, топлим летима и великом средњом количином падавина од киша и снега.

Средња годишња температура ваздуха, по подацима метеоролошке станице у Крагујевцу за период од 1925-1940 год. креће се око 11,4⁰С. Највише средње месечне температуре колебају се од +5,4⁰ до +24,9⁰, а најниже —10,2⁰ до +19,4⁰. Просечне средње месечне температуре износе од —0,2⁰ до +22,4⁰. Најниже средње месечне температуре су у децембру, јануару и фебруару и износе —3,0⁰ до —10,2⁰, а највише у летњим месецима од +22,8⁰ до +24,9⁰. У јуну, првом летњем месецу, највише месечне температуре крећу се од +16,9⁰ до +22,8⁰. Слични температурни односи постоје, само са нешто нижим вредностима, и у јесењим и пролећним месецима: у септембру, октобру и новембру средње месечне температуре износе +8,0⁰ до +17,3⁰, а у пролећним месецима +5,8⁰ до +16,3⁰. Разлике које се запажају у распореду температурних вредности потичу од општег годишњег хода температуре. Оне су нарочито изразите у априлу и септембру, када се температурне вредности крећу од +8,0⁰ до +21,5⁰. У овим месецима средње месечне температуре колебају се од +11,5⁰ до +17,3⁰. Тако у априлу крећу се на око +11,5⁰, а у септембру +17,3⁰.

Кретање средњих месечних, максималних и минималних температура у току године приказано је у следећим таблицама:

Средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-0,2	0,8	5,8	11,5	16,3	20,1	22,4	21,0	17,3	12,4	8,0	1,2

Највеће средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
5,4	5,6	10,5	15,7	19,1	22,8	24,9	23,2	21,5	17,0	12,2	5,7

Најмање средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-6,9	-10,2	-0,1	8,0	13,3	16,9	19,4	17,5	14,6	8,5	5,9	-3,0

Према изјавама пољопривредних стручњака — чланова Среског привредног савета за унапређење пољопривредне производње у варошици Рачи, такав распоред температурних вредности у току године повољно утиче на успевање свих културних биљака које се гаје у сливу Крагујевачке Раче. По изјавама истих стручњака, поред повољних осталих чинилаца, велика количина падавина и др., томе у многоме доприноси и прилично велики број топлотних степена за време вегетационог периода, који почиње у првој половини марта са температуром од 5°. Просечан број топлотних степена, од 11-III до 29-XI, креће се на око 4.050 (2).

Трајање, почетак и свршетак периода са температуром ваздуха од 5° и 10°C

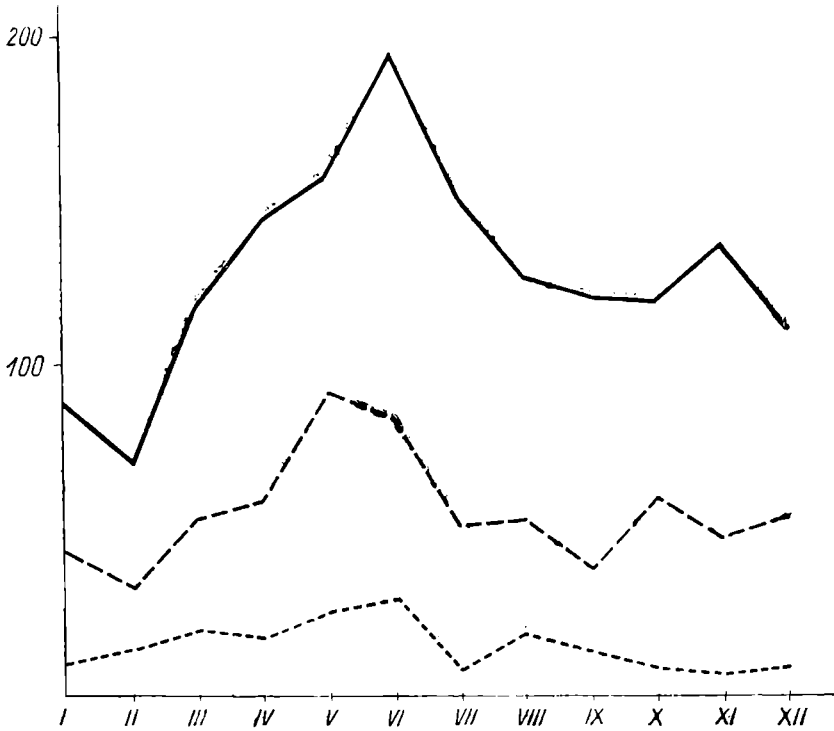
Трајање у данима	Изнад 5°		Трајање у данима	Изнад 10°	
	Д а т у м			Д а т у м	
	почетка	свршетка		почетка	свршетка
263	11-III	29-XI	208	7-IV	1-XI

И количина воденог талога различито је распоређена по месецима у току једне године. У распореду падавина јавља се поред главног максимума и секундарни; исти случај је и с минимумом. Главни максимум се јавља у мају (92,5 мм), крајем пролећа, а секундарни у октобру (60,8 мм), средином јесени. Главни минимум се јавља у фебруару (32,8 мм), а споредни у септембру (39,6 мм). То се види из ове таблице и графичког приказа:

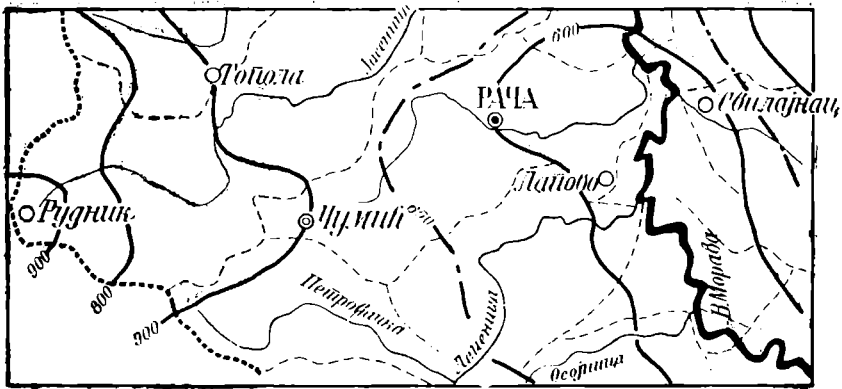
Распоред количине воденог талога у мм по месецима:

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Сред. кол. у мм . . .	42.4	32.8	54.6	59.3	92.5	84.8	53.0	54.4	39.6	60.8	47.3	54.7
Највеће кол. у мм . . .	87.7	70.1	118.6	145.1	158.1	196.0	153.9	128.1	121.9	120.4	138.3	111.1
Најмање кол. у мм . . .	9.1	13.6	19.4	16.8	25.4	29.9	6.7	17.8	13.9	8.2	5.7	7.4

У регионалном распореду падавина, источни и западни део Крагујевачке Раче у многоме се разликују. Као што се из ск. 2 види, годишња висина падавина источно од реке Крчмаре креће

Ск. 1. Распоред количине воденог талога у мм по месецима. — Пуна линија претставља сред. кол. талога у мм, а пуна искидана највећу количину. Танке искидане линије означавају најмању кол. у мм.

по подацима Хид. мет. службе

Ск. 2. — Регионални распоред количина воденог талога за период 1925—1940 год.

се на 600—650 мм, а западно преко 700 мм. Узрок томе лежи у неједнаким надморским висинама, од 200 до 310 м. Просечна количина воденог талога износи 676,2 мм годишње. Најмања количина воденог талога пала је 1935 год. — 586,6 мм, а највећа 1937 год. — 1.016 мм, тј. 429,4 мм више него што је износила 1935 године.

У погледу распореда честина падања воденог талога, без обзира на трајање, највећи број дана отпада на месец мај, а најмањи на септембар, 94 према 63, за године 1925 — 1940. Најдужих кишних периода има у фебруару (10), априлу (11) и октобру (10). Према подацима Метереолошке станице у Крагујевцу укупан број кишних периода са трајањем до 2 дана износи 262, а изнад 10 око 3 (сума за године 1925—1940). Годишњи ток честине кишних периода са трајањем од 5 до 7 дана креће се на 14 до 22 за период 1925—1940 (3, с. 15—17). Просечно на сваку годину долази 141 дан с атмосферским талозима (1, с. 23)

Годишњи ток честине кишних периода за године 1925—1940
(по К. Милосављевић)

Трајање периода	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сума
1 дан	26	28	32	29	35	27	46	39	35	33	37	32	399
2 дана	18	22	30	26	29	30	16	16	12	14	24	25	262
3 .	12	6	12	11	11	8	4	9	10	5	6	10	104
4 .	8	6	2	9	7	3	5	5	4	7	5	9	70
5 .	3	1	3	2	2	5	—	—	2	6	2	3	29
6 .	1	—	2	—	6	2	1	—	—	4	—	5	21
7 .	2	—	2	1	3	2	1	—	—	—	1	2	14
8 .	—	—	1	—	1	1	—	2	—	—	1	1	7
9 .	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	4
≥10 .	—	1 (10)	—	1 (11)	—	—	—	—	—	1 (10)	—	—	3
Σ	72	65	84	79	94	78	73	72	63	70	76	87	913

Поред кише, за пољопривреду је исто тако важан и снег. Он у овој области почиње да пада од друге половине новембра, а престаје крајем фебруара, некада и касније. Тако, на пример, 1932/33 год. снег је почео да пада у другој седмици децембра, а престао је 24 априла (4). Највише снега падне у јануару (43 мм), дакле, баш у време када засејане јесење усеве треба да заштити од великих мразева. Снег који падне у том месецу одржи се у току целе зиме, насупрот децембарском, који се скоро увек одржи само неколико дана. Ово се може објаснити тиме што је средња месечна температура ваздуха у децембру виша него у јануару и креће се од $-3,0$ до $+5,7$. Сем тога, у томе месецу има и највећи број дана са снегом и износи 9,2. Просечна дебљина снежног покривача креће се од 20 до 50 см.

Број дана са снегом
(1925 — 1940 год.)

Месец:	I	II	III	X	XI	XII
Средња в. едност:	8,6	6,5	4,8	-0,1	1,0	9,2

Што се тиче мрза, он се јавља у свим месецима изузев јуни, јули, август и септембар, када поред кише пада и град. Највећи број дана са мразом се јавља у зимским и пролећним месецима, а најмањи у јесен. То се види из следећег прегледа (7)

Средњи број дана с мразом ($T_{min} < 0,0^{\circ}\text{C}$)

Месеци	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	Год.	Период
Средњи бр. дана	1,5	5,4	18,3	22,7	19,6	12,2	2,1	0,1	81,9	1925-1940

Први мраз (најранији датум) у времену од 1925 до 1940 године јавио се 1-X, а последњи 6-V. Средњи датум првог мрза је 27-X, а последњег 5-IV (7). Овакав распоред трајања периода са мразом неповољно утиче на нормално развијање воћа и многих културних биљака, особито у априлу и мају; после тога лист се смежура и цвет отпадне, и с тим у вези просечни и укупни приноси се смање за 25—90%. О томе сведочи и следећа табела, која садржи податке о штетама на поседима 76 газдинстава за време од 15-III до 1-IV-1952 год.:

Мраз по реду	дан	Месец	Број газдинстава	Укупно оштећено					
				Винограда		Воћњака		Поврт. биља	
				ха	% смањења приноса	ха	% смањења приноса	ха	% смањења приноса
1.	19,22	V	76	143	75	0,25	30	10	90

Сем мрза штете усевима наноси и град, нарочито житима. Он најчешће пада почетком лета и то у првој половини јуна месеца. Тада се жита налазе у стадијуму „стасавања“, због чега су штете од града веће.

Ветрови који дувају током године у Крагујевачкој Рачи различити су. Најчешћи је ветар северозападног правца, који дува у току целе године. Он почетком зиме доноси снег, а с пролећа кишу. Сем овога од особитог значаја за пољопривреду је и ветар јужног правца или „југо“, како га мештани називају. Овај ветар је сув и топао. Он се као главни ветар јавља од марта до маја. Под његовим утицајем с пролећа се брзо отопи заостали снежни покривач. Од споредних ветрова најчешћи су NE, SE,

SW i NW. Сви ови ветрови су слаби, јер им је просечна јачина 3,7 м (1, с. 24). Према подацима Метереолошке станице у Крагујевцу средњи број дана по месецима са ветром јачине $F \geq 6$ креће се од 0,1 до 0,5 а $F \geq 8$ од 0,1 до 0,2 (7).

Хидрографија. — Главна река која протиче средином ове области јесте река истога имена, Крагујевачка Рача. Она са многобројним притокама, које долазе са највиших развођа према Лепеници и Јасеници, образује густу хидрографску мрежу, 1—3 км на км². Рача постаје од Чумићске Реке и Црвеница, који се састају у Чумићу и теку ка истоку Крагујевачке Раче. Од Вишевца до Адровца Крагујевачка Река тече на ји., а од варошице Раче на сси., све до свог некадашњег ушћа у реку Лепеницу. Према **Т. Радивојевићу**, „... такво је стање било до пролећа 1897 године. Тада је за време великих поводања, Лепеница променила своје корито: један његов део отсекла, а други створила.“ (1, с. 21). Напуштеним коритом Лепенице Крагујевачка Рача тече на север, до ушћа у В. Мораву код места Нови Аџибеговац. Укупна дужина Крагујевачке Раче износи 44 км, а површина слива 306 км². Пад Крагујевачке Раче, од Црвенца до ушћа у В. Мораву, износи 191 м. Протицај Крагујевачке Раче износи 1,30 м³/сек.

Крагујевачка Рача поред реке Крчмаре прима с леве и десне стране велики број других мањих притока. Од њих су најважније Гочобија и Мучибаба у Борцима (Губеревцима), Лукања у Ђурђеву, Изиповац у Мађупима и Бурдулина у Вучићу. Овим притокама вода тече у свим годишњим добима, изузев лета, када сви токови пресуше, па чак и сама Крагујевачка Рача. Иначе, највиши водостаји се јављају у току пролећа и јесени, када падају највеће количине воденог талога. У мају и октобру сама Крагујевачка Рача толико „набуја“, да поплави околно ниско земљиште. Иако су те поплаве краткотрајне (трају 1—2 дана), оне наносе знатне штете усевима. Раније су те штете биле нарочито велике на крајњем истоку области, на месту где се Крагујевачка Рача уливала у Лепеницу, а ова у В. Мораву. Поплаве у великим размерама биле су ретке; само у врло важним годинама. Последња катастрофална поплава забележена је 1897 године, када је изливена вода уништила све засејане усеве у Пљошти, Вровини, Рујишту и Острву. Те године Лепеница је променила и свој ток (1, с. 159). Отада штете усевима у долиној равни узводно од Вровина наноси само река Крагујевачка Рача, а низводно у Дољи, Полоју, Вучју и Озеревцу, као и у првој половини XIX века, В. Морава. Она сваког пролећа и јесени плави 50—100 ха најплодније земље између Острога и Доље. Што се тиче Крагујевачке Раче, она наноси штете усевима у већим размерама врло ретко, због тога што се велике поплаве јављају једанпут у десет и више година, углавном за време провале облака. Последња већа поплава је била 1951 године, крајем пролећа и почетком лета. Те године „набујала“ Крагујевачка Рача уништила је све

ране и касне усева на неколико стотина хектара најплодније земље у најнижем делу алувијалне равни. Од изливане воде највише су страдала села Вишевац, Борци (Губеревци) и Јарушице.

Земљиште, флора и фауна. — Поред рељефа, климе и хидрографије, за развитак културних биљака од особитог су значаја и педолошке прилике. Оне нису скоро ништа другојачије него што су у суседним областима, у Лепетици и Јасеници. У том погледу, као и у Лепетици, са незнатним оступањем, тако и у Крагујевачкој Рачи се изразито издвајају три земљишна типа, и то: алувијум, смоница и гајњача. Смоница, „које су наслеђене из старог доба и на којима су се развили сви данашњи типови земљишта“ има мало (6, с. 56). Оне се сусрећу само у прелазној зони између алувијалне равни и долинских страна као и на благим падинама. Међутим, гајњаче, које се „увек налазе поред смоница, тј. један тип прелази у други . . .“, заузимају око једне трећине целе површине Крагујевачке Раче (6, с. 71). Таквих земљишта има на великом пространству северно и јужно од реке Крагујевачке Раче (Сипићу, Трци, Бошњанима, Јарушицама и Ђурђеву).

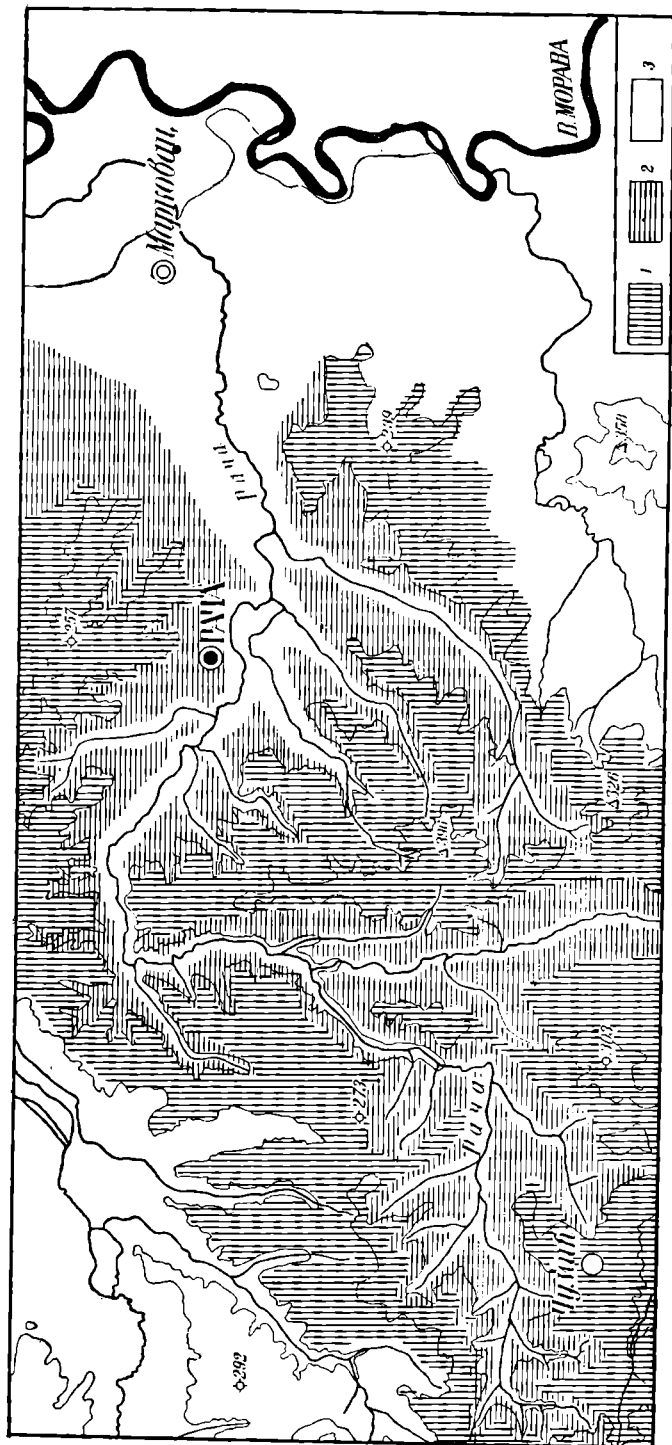
Источно од Чумића поред реке Крагујевачке Раче протеже се појас алувијума. Ово је суфицитно земљиште. Састављено је од наноса, нарочито муља и песка. Због своје велике плодности и влажности се засејава влажним културама, као поврће и др.

Све горе наведене врсте земљишта подесне су „за гајење мање више свих оних врста њивских усева и воћа које иначе успевају у овим географским ширинама“ (8, с. 405).

Разноврсност култура у овој области је одређена друштвеним моментима и природним условима. Међу овима пресудан значај имају човек, морфолошке, климатске и земљишне особине.

У флористичком погледу најизразитију особину велике разноликости има површ. Њен првобитан шумски покривач потпуно је измењен увођењем нових производних грана при прелазу досељеног становништва из патријархалног начина живота на сложен друштвен живот. Она се у том погледу може поделити на два дела, и то: косе са највишим врховима и главичаста брда. За први је карактеристична ниска, једнодобна висока и преборна листопадна шумска вегетација (цер, буква, јасен, леска и др.). Поред ове, на северу и североистоку од Миращевца и Поповића, заступљени су четинари, као бор и др. Насупрот косама, главичаста брда претежно су засађена разним средње-европским воћем или засејана културама жита. Од овога чине изузетак стране стране брда у средишњом и западном делу ове области. Она су претежно засађена багремом, ради спречавања појаве бујица.

И долинске равни одликују се такође великом флористичком разноликошћу. Оне су претежно засађене разним раним и

Ск. 3. — Педолошка карта слива Крагујевачке Раче
 1 — гајњача; 2 — смонца; 3 — алувијум.

хасним културама жита, индустријским и повртарским биљкама. Њихови водопадни најнижи делови већим делом се налазе под ливадама и пашњацима; или су обрасла ниском барском шумском вегетацијом (топлом, врбом, киселим дрветом и др.).

За долинске равни је, осим тога, карактеристично да, поред културне вегетације, имају и природне официналне (невен и др.). Тако варошица Рача има највише официналних биљака у Рача Пољу и Крушару; Вучић у Пањирцу и Лугу итд.

Што се тиче фауне, она је данас доста сиромашна у врстама, због тога што је крчењем шуме ишчезла великим делом и дивљач. Сем зверова, нарочито медведа и вукова, нестало је и многих птица (јаребица и др.). Вукови се данас појављују само крајем јесени и почетком зиме, када обично силазе с Гледићских Планина, док се медведи уопште не појављују. Сада је од дивљачи у Крагујевачкој Рачи најраспрострањенији зец, кога има скоро по свим шумама. Од дивљих птица највише се виђају пловке.

Рудно богатство. — Крагујевачка Рача је сиромашна рудним благом. Сем руде гвожђа у Борцима, која је недавним геолошким проучавањем пронађена између Јарушица и Ђурђева, на незнатном пространству у средишном делу слива има мрког угља. Он је вађен пре Другог светског рата за локалну потрошњу у Бошњанима. После немачке окупације ове области експлоатација је обустављена услед незнатне дебљине угљених слојева и појаве велике количине изданске воде у рударским окнима на незнатној дубини, 1—2 м. Данас се једино експлоатише камен на незнатном пространству између Вишевца и Ђурђева за грађење зграда и друмова.

ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ, КРЕТАЊЕ И СОЦИЈАЛНИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА

Густина насељености и кретање становништва. — У првој половини XV века, када је Крагујевачка Рача била саставни део жупе Лепенице, густина насељености је у њој била прилично велика (1, с. 38). С пропању српске деспотовине 1459 године и увођењем турског аграрног привредног система, због поробљавања, доласка страних господара и сл. она је заустела. Сви путописци који су пролазили од средине XV до краја XVII века пишу да „влада права пустош“ (1, 38—41). Путописац Герлах, који је путовао кроз Србију у XVI веку, каже да „... нема ниједног села, и опасно је путовати због хајдука“ (9). Али већ 1717 године, када је Мери Вортли Монтерју на путу за Цариград прошла кроз југоисточни део Шумадије, мада сва прекривена густом шумом, Крагујевачка Рача је ипак била насељена (10, с. 75). Т. Радивојевић наводи да је у то време цела ова област била ретко насељена (1, с. 42—44). Није било много боље стање ни за време аустри-

ске скупације 1718—1739 године. Из испитивања, која је вршио Т. Радивојевић види се да је у Крагујевачкој Рачи до 1719 године било свега два села (Марковац и Чумић) (1). Од тога доба густина насељености почиње новим досељавањем постепено, али стално, да се повећава, тако рећи све до краја аустријске владавине. На ово су утицале друштвено-политичке промене настале у првим годинама после аустријско-турских ратова 1718—1719; оне су омогућиле нова досељавања. Пред крај окупације 1738 године густина насељености била је скоро три до четири пута већа него у 1718 години (11, с. 47, 1, с. 44-47). У рату 1737—1739 године Турци су поново заузели Крагујевачку Рачу. Услед личне небезбедности и пљачке већи део становништва иселио се на Рудник и у друге крајеве (1, с. 48). У то време источни делови који се налазе ближе Цариградском Друму су запустели, а средишни и западни, обрасли густом шумом, били су ретко насељени. Када је поново заведен турски феудални систем 1737 године почело је ново досељавање, и с тим у вези густина да се повећава. То се нарочито запажа почев од првих деценија XIX века, пошто су после извојеваних победа у Првом и Другом устанку уследиле такве измене у политичком стању које су за дуго времена омогућавале нова досељавања у ову област на земље „пустихије“ (1, с. 15—52).

Становништво ове области није се намножавало само досељавањем из разних српских крајева (Старе Србије, Ново-пазарског Санџака и др.) него и природним прираштајем.

Кретање прираштаја становништва између пописних година 1866, 1900 и 1948 год. приказано је у следећој табlici:

Година	Број становника	Апсолутни год. прираст од 1866-1948
1866	9.695	—
1900	19.138	277
1948	25.126	124

Као што се види, у Крагујевачкој Рачи има данас 25.126 становника или готово трипут више него 1866 године. Највећи прираштај је био у међувремену од 1866—1900 године (просечно по 277 становника годишње), а најмањи између 1900—1948 (просечно по 124 становника годишње). На ово смањивање прираштаја утицали су: знатна исељавања земљорадника у околне индустријске вароши услед оскудице у обрадивој земљи, несразмеран однос између мушкараца и жена (просечно 1.000 мушкараца према 1.100 жена од 20 до 40 година старости), и, најзад повећавање морталитета од 1941 до 1944 године услед ратних прилика: губици у људству у самом рату, стрељање комуниста и симпатизера Народно-ослободилачког покрета од стране Немаца и других фашистичких организација у Србији.

За време испитивања густине насељености износила је 82 становника на 1 км². Она је различита у појединим деловима, нарочито у западном делу слива. Али ни у источном делу слива насељеност није свуда иста. Према северној и јужној граници опада, док у средишњем делу са истока и запада према варошици Рачи много расте. Тако у Рачи и Адровцу износи 120—124. Између Раче и Марковца густина је нешто мања и креће се од 114 до 119, док око Вишевца, између Рача Поља и Градишта и у Поповићу од 67—82; западно од Вађуре густина се креће од 115 до 117. Поред реке Крагујевачке Раче, узводно од Малог Миращевца, нарочито велику густину насељености има варошица Рача, Мађупи и Вишевац. Тако, између Градишта, Буковца, Дебљака и Бошњана долази 68—82, док на истоку 101—116 становника на км². Слично је и на истоку од Крушара, где густина износи 100—117, а на југозападу око Трске 92—94.

Западно од Градишта густина насељености такође је велика, али у погледу распореда је у многоме другојачија него на истоку од Летовишта. С леве и десне стране Крчмаре креће се од 64—87, а између Клокине Јаруге и Шарићке Механе од 75 до 77. У Јарушицама просечна густина насељености износи 86—88, а Крчмарима 63—65. Сличан однос је и у изворишном делу реке Крагујевачке Раче, Светлићу и Чумићу. Тако, с леве стране реке Крагујевачке Раче густина се креће од 68 до 69, док с десне стране 67—68.

Дакле, у погледу насељености Крагујевачке Раче се разликују два дела: источни део слива, између Лепенице, Крчмаре, В. Мораве и Јасенице на северу, и западни део слива, североисточно од Виска и Беле Баре. Први део има густину од 65 до 124, а други 64 до 68 становника на км². Узроци овоме су: знатне разлике у физичко-географским условима за развитак привредне производње и неједнак наталитет становништва; у овом погледу незнатно се осећају всинске разлике.

Социјални састав становништва. — У погледу социјалног састава становништва Крагујевачка Рача је доста хомогена. Заступљене су све социјалне групе. Најзначајнија је пољопривредна, која обухвата око 95% целокупног становништва. Највећи проценат пољопривредног становништва имају Сипић — 97%, Доња Рача и Вишевац — 96%, Јарушице — 95%, Борци, Миращевац и Ђурђево — 94%, Вучић — 93%, Бошњане — 92%, а најмање Рача — 54% и Марковац — 88%. Рача има најмање земљорадника због развијене градске привреде, а Марковац због близине лаповске железничке ложионице и Паланке, где је у индустрији запослен знатан део становништва. На остале социјалне групе отпада свега 4,5% становништва. Међу овима највише има службеника — 35%, па затим радника и ученика у привреди — 33%, слободних професија — 0,5%, лица издржа-

ваних од државе — 6% итд. Пре Другог светског рата постојао је и велики број пољопривредних радника — беземљаша. Они су после немачке окупације у знатном броју отселили из ове области у околне индустријске центре, где су планском расподелом укључени у привреду. За време испитивања било их је свега 179: у Чумићу 30, у Вишевцу и Рачи 18, Марковцу и Миравцу 26 итд.

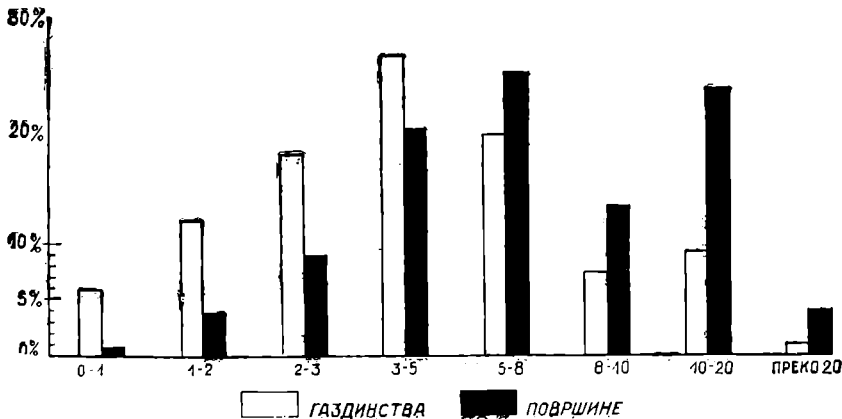
Данас у Крагујевачкој Рачи нема готово ниједног села из кога није 1—2 земљорадника запослено у индустријским предузећима околних вароши — Крагујевца, Паланке и Лапова, нарочито из Марковца и Новог Села. Сиромашни сељаци који једном оду из завичајних места и постану индустријски радници ретко се враћају, пошто у њима нису у могућности да обезбеде егзистенцију својим породицама. Ово важи само за пољопривредне раднике — беземљаше; иначе ситни и средњи сељаци, уколико уопште одлазе, то чине сјесени, а враћају се кад почну пољски радови спролећа.

* *
*

За развитак привредних односа од особитог су значаја и имовински односи становника.

Крајем XVIII и почетком XIX века област Крагујевачка Рача била је подељена на спахилуке и мукаде (Марковац и Ново Село). После извојеваних победа у Првом и Другом устанку Порта је донетим Царским ферманом све спахилуке и мукаде прогласила за слободне поседе. Али то још није значило да су кметови постали правни власници заузете обрадиве и необрадиве земље. Они су то почели постојати тек после откупљивања мукада и спахилука. Тај процес откупа трајао је релативно кратко време (1833—1834 год.). Свако газдинство откупљивало је махом оне „комаде“ зиратног земљишта, које је и за време турског аграрног система обрађивало. На ово је утицала и сама организација откупа; она се заснивала на томе, да и после укидања феудалне својине обрађивана земља остане у поседовном праву дотичне задруге као приватна својина. Касније се, са неједнаким развојем индивидуалних произвођачких производних снага, откупљивана земља постепено распарчавала. У свим местима већ шездесетих и седамдесетих година прошлог века почињу јасно да се издвајају мања од већих природних газдинстава у погледу величине поседа. На ово је утицало и увлачење целокупне привреде у робноовчане односе, појава зеленаштва и распадање породичних задруга. Упоредо с тим, на рачун ситних поседа увећавали су се крупни поседе и то најчешће куповином. То се нарочито запажа после изградње моравске железнице, отада је капитализам почео нагло да продира из окол-

них трговачких центара у ову област. Отуда је између два светска рата Крагујевачка Рача имала на једној страни мали број поседника са великим комплексима, а на другој, велики број земљорадника са средњим и врло малим поседом, па чак и сеоског пролетаријата. Такво поседовно стање, после промене друштвеног система 1945 године, донешеним законом о аграрној реформи у многоме је измењено. Овим законом у потпуности је ликвидираан крупан приватни посед изнад 30 ха. Али, мада је ова реформа спровела доследно у живот начело „Земља онемо ко је обрађује“, она деобом аграрног земљишног фонда није успела да обезбеди свим Рачанима потребан минимум земље од 3 ха за социјалистички стандард живота. Узрок томе био је велики број пољопривредних радника — беземљаша и ситних поседника испод 1 ха. То се најбоље може видети из односа бројног стања газдинстава по категоријама. Какви су односи појединих категорија газдинстава и пољопривредних површина, види се из графичког приказа (ск. 4):

Ск. 4. — Однос категорија газдинстава и површина

Од укупог броја газдинстава (4.804) ништа мање него 36,2% газдинстава било је 1952 године с поседом 3 ха. Малих поседника од 0,01—2,0 ха има 18,5%, а ситних од 2,01 до 3,5 ха — 17,7%. И једни и други, тј. 36,2% поседника од 0,01—3,0 ха имају свега 13,3% укупне површине земље. Газдинстава од 3,01—8,01 ха има 46,4%, а од 8,01 до преко 20 ха — 17,3%. Прва имају 45,4%, а друга око 40,8% од укупне површине земље. Према томе, 36,2% газдинстава испод 3 ха имају 13,3%, а 63,3% изнад 3 ха преко 86,2% земље. То је прилично велика несразмера у поседовном односу. Но то не треба да значи да је ова област аграрно преисељена, утолико пре, што на сваког становника долази око 0,83 ха оранице. Узрок томе је углавном несразмеран однос из-

међу величине укупног земљишта и пољпривредних домаћинства. Без сумње да ће се такви односи између земљишног поседа и пољпривредног становништва јачањем социјалистичког сектора успешно решити.

За време испитивања у Крагујевачкој Рачи било је 12 сељачких радних задруга. Оне имају заједно са окућницама 7,2% укупне површине земље (1952 год.). На свако учлањено домаћинство којих има 410, просечно долази 5,4 ха.

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА

У административном погледу област Крагујевачка Рача припада срезовима крагујевачком, лепеничком и поморавском. Крагујевачком срезу припадају следећа села: Чумић и Светлић; поморавском: Марковац, Ракинац и Ново Село; а лепеничком: Борци (Губеревци), Доње Јарушице, Мало Крчмаре, Ђурђево, Миращевац, Поповић, Сипић, Вучић, Доња Рача, варошица Рача, Вишевац, Горње Јарушице и Бошњане.

ПРИВРЕДНИ ОДНОСИ И ДАЉЕ ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА

Привредно-географски појасеви

Крагујевачка Рача може се у вези са орографијом, климом, хидрографским приликама и педолошким саставом земљишта, поделити у два природна и привредно различита појаса, и то:

1. Привредни појас алувијалне равни и
2. Привредни појас долињских страна и површи.

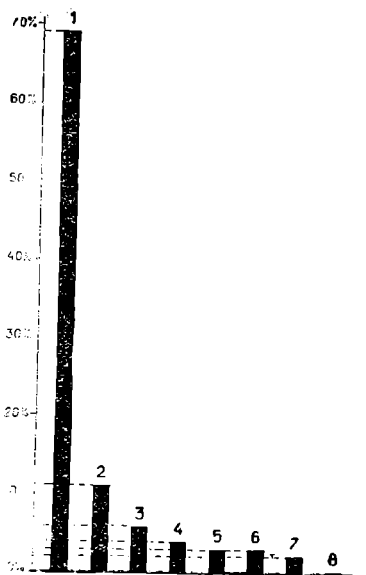
Први привредно-географски појас има земљорадничко-сточарску привреду, а други земљорадничко-воћарско-шумску.

Од 30.606 ха, колико износи укупна површина, на ораницу долази 21.022 (69%), шумско земљиште 3.436 (11%), воћњаке 1.950 (6%), неплодно земљиште 1.419 (4%), ливаде 1.109 (3%), винограде 924 (3%), пашњаке 715 (2%) и трстике 29 ха (0,0%). Та структура земљишта види се и из графичког приказа (ск 6).

Привреда алувијалне равни

Као што је напред поменуто, алувијална равна има земљорадничко-сточарску привреду. У овом појасу, у години 1952, отпадало је од укупне површине преко 94% на обрадиву земљу. Шуме обухватају 2%. Трстика има врло мало, свега 1,2%. Од тога отпада на Марковац 96%, а Мало Крчмаре 4%. Али поред тога има још 2,5% ливада и пашњака. Ово важи за цео појас;

иначе постоје разлике у постотку пољопривредне површине између места низводно и узводно од варошице Раче. Тако у се-

Ск. 6. — Однос појединих пољопривредних површина у %

лима Јарушицама и Борцима, где је сточарство прилично добро развијено, проценат под ливадама и пашњацима је већи него у Доњој Рачи.

Ратарство. — У првој половини XIX века, нарочито пре укидања турског феудалног система 1833 године, ратарство је пред воћарства претстављало најслабије развијену привредну грану. На ово су утицале велике феудалне дажбине („десетак“) и слабо развијена трговина, и стим у вези могућности за уновчавање ратарских производа. Жита су се сејала на поседу сваког газдинства само толико, колико да се прехране укућани и плати „десетак“ (12). У том погледу запажа се извесан напредак тек после замене натуралне ренте новчаном рентом 1833 године, ради увећаних новчаних потреба и веће потражње ратарских производа намножавањем становништва. Али и тада унапређивање ратарства ишло је споро и тешко. Због тога што сељачка газдинства нису имала довољно новчаних могућности да набављају модерна производна средства а затим и стога што лоше саобраћајне прилике нису пружале довољно могућности да се појављују на тржиштима са својим производима. Но ипак се запажао сталан напредак у повећавању сопствене површине и увођењу нових култура, нарочито у доба 1889—1903 године. Тада сем

развијене трговине и бољих саобраћајних услова, унапређивању доприноси и ново-основани срески расадник у Крагујевцу, а касније у варошици Рачи. Под утицајем поменутих расадника почело је у већини места да се врши примена новијих агротехничких мера у обради земље, употребљавају плугови за орање и уводе нове културе. Од тога доба за непуних петнаест до двадесет година већ су биле уведене тако-рећи све данашње културе и гране пољопривредне производње, као повртарство и др.

Гаје се разне културе, али највише влажне, међу којима највећу површину заузима кукуруз. Углавном, у најнижем делу алувијалне равни гаји се претежно повртарско биље, док у средњем и највишем — кукуруз и индустријске културе, као шећерна репа и др. Изузетак чини узан појас алувијалног земљишта поред реке Крагујевачке Раче и Крчмаре, нарочито у Марковцу, Ворцима, Јарушицама и Вишевцу. У овим местима на растојању 10—15 метара налази се местимично прво узан шумски појас (врбе, тополе и др.); иза њега појас кукуруза, повртарских, индустријских и крмних биљака, а изнад ових стрмна жита. Раније, крајем XVIII века, када су се жита производила само за локалну потрошњу, пшеница и остала стрмна жита претежно су сејана на странама глвичастих брда, док кукуруз у алувијалној равни и прелазној зони између долињских страна, темена брда и коса. Данас је сасвим другојачије услед тога, што сва газдинства која се баве ратарством после деобе породичних задруга немају обрадиву земљу поред реке и на површи. Због тога она сеју жита и на оним топографским површинама где за њихово успевање не постоје повољни природни услови. Тако у селима Доњој Рачи, Вишевцу и Бошњанима једна газдинства сеју пшеницу у алувијалној равни, а друга кукуруз на површи. То долази отуда, што кукуруз даје кукурузовину за исхрану стоке у току зиме и прилично велике приносе, 12 до 25 м. ц. Услед тога свако газдинство које држи доста стоке, сеје знатно више кукуруза него друга жита, без обзира на топографски размештај ораница. Исти је случај и са онима који имају мало стоке, уколико немају довољно обрадиве земље, због тога што је кукуруз главно хлебно жито у малим и ситним газдинствима. Али и поред свега тога, кукуруз се више сеје у алувијалној равни него на долињским странама и површи, где су педолошке прилике неповољније за његове успевање. Истина, на тим положајима, неповољни поменути педолошки услови унеколико се отклањају применом агротехничких мера у обради земље. Ради тога приноси кукуруза на површи не заостају у многоме за онима у алувијалној равни, свега 15—20%. Укупна производња се креће 20—40.000 метарских центи годишње.

Потребно је, међутим, нагласити да ће се убудуће према перспективном плану засејавања житарица, производња кукуруза знатно смањити у сливу Крагујевачке Раче, ради увођења

нових и проширивања засејане површине под већ раније одомаћеним индустриским културама.

Десетогодишњи програм унапређивања ратарске производње је предвидео смањивање производње кукуруза у зрну за 28—32% у већини места, као Вишевцу и др. Мада ово смањивање производње изгледа велико, оно је уствари незнатно у односу на укупну засејану површину, која ће такође претрпети промену за 30—50%. Под кукурузом је данас 5% области или 19,0% мање него под пшеницом.

Сем кукуруза сва места у Крагујевачкој Рачи сеју доста стрна жита. Од 7.225 ха (према стању у 1952 год.), тј. више од једне трећине ораница, или око 24% целе области налази се само под пшеницом, док на све остале свега једна седмина сетвене површине под сувим културама жита. Међу овим последњим највише има ражи (47% према 27% јечма). У првој половини XIX века доста се сејао и овас. Али откада је изграђена моравска железничка пруга и почело да опада коњарство, овсена сетвена површина знатно је опала (10—15%), сразмерно укупном броју коња у односу на пољопривредно становништво. Под овсом је данас 309 ха (1952 год.).

У погледу сорти, ваља напоменути, да влада прилично велика хомогеност. Од овога чини изузетак пшеница. Гаје се разне сорте-ране и касне. Највише се сеје пшеница „банкут“, која се показала отпорна према месним земљишним, хидрографским и климатским приликама.

Величина приноса није иста у свим газдинствима по категоријама. Приносе које постижу крупно-поседници на својим њивама су већи за 5—10% од просечних приноса истих култура на поседима малих и ситних сељака, из разлога тога што у обради земље примењују агротехничке мере. Крупно-поседници у годинама са повољним климатским приликама а на земљама смоницама добијају са једног хектара по 16—25 м.ц. пшенице. Просечан принос ражи по једном хектару код крупних газдинстава од 10.01 до 30.0 ха износио је 8.7 мц. у 1952 год. док је код малих и ситних сељака испод 3 ха био 8.3 м.ц., јечма 13,6 према 10 м.ц. итд. Укупна производња стрних житарица се креће 70.000 до 100.000 метарских центи годишње.

Од 70.659 м.ц. стрних житарица колико је произведено 1952 године, на пшеницу отпада 64.679 м.ц. (91,6%), јечам 2.418 (3,4%), овас 1919 (2,7%) и раж 1.643 (2,3%). Та производња по секторима власништва највећим делом припада приватном сектору-око 92%, а задружном свега 8%.

Поред влажних и сувих култура жита гаје се и индустријске биљке. Заступљене су све врсте које иначе успевају у овим географским ширинама а највише сунцокрет и шећерна репа. Од овога чини изузетак дуван, који се не гаји већ неколико деценија иако за његово успевање постоје повољни природни услови.

Узрок томе је стављање монопола на ову културу и ограничавање на дуванска подручја Македоније и Херцеговине.

До Другог светског рата гајењу индустријских културних биљака није се поклањала довољна пажња. Од данашњих врста гајила се једино конопља у свим местима, а шећерна репа само у онима поред железничке пруге В. Плана—Лапово. Сунцокрет се није уопште гајио, или само као међу-усев за исхрану живине. Међутим после ослобођења 1945 год., планским засејавањем свих култура, па и индустријских, сетвена површина под сунцокретом повећала се за више од 100%, а гајење шећерне репе проширено готово на сва места узводно од Марковца (Вишевац и др.). Тако у селу Сипићу сунцокрет као култура уведен је у првој години после немачке окупације ове области. За непуних седам послератних година распростра се по свим деловима атара, и то пет пута више него конопља. Данас он у овом месту заузима нешто мање од једне десетине укупне сунцокретом засејане површине у целој области, која је према статистичким подацима из економске 1952 године износила 235 ха. Просечни приноси се крећу од 12 до 14 метарских центи по једном хектару (1947—1951 год.).

По укупној засејаној површини која отпада на индустријске културе на прво место долази шећерна репа. Она данас спада у ред најрентабилнији култура које се узгајују у сливу Крагујевачке Раче. Сеје се, тако-рећи, од када је подигнута равничка фабрика шећерне репе (1912 год.). Уствари, захваљујући доброј агитацији од стране среског расадника и шећеране у Ђуприји, Рачани су и отпочели почетком овог века да сеју шећерну репу. А, касније, сталном проширавању засејане површине из године у годину умногоме је доприносила висока откупна цена и споредни производи за исхрану стоке, као репин резанац и др. Производи се највише у местима источно од Крчмаре, где постоје веома повољни природни услови за њено успевање (педолошки састав и др.). Ова места су: Поповић, Миращевац, Мало Крчмаре, Сипић, Трска, Вучић, Марковац, Рача, а на север Ракинац, Бошњане, Вишевац и др. У Марковцу, на пример, производи се годишње по 10—15.000 м.ц. шећерне репе. Укупна производња се креће просечно 4—6.000 тона годишње. Извози се углавном у Ђуприју.

Све до средине XIX века на поседу сваког газдинстава сејао се доста лан и конопља, због тога што су у току лета ношена одела искључиво од ланеног и тежињавог платна. Али откада је ова област увучена у робно-новчане односе, гајење лана и конопља је знатно опало. Ово смањивање производње дошло је стога што су сељачка газдинства сада „лакше“ долазила до новчаних могућности да набављају фабричке производње. Касније је узрок томе био велики утицај околног градског становништва на ношњу, нарочито женског света. Њихов утицај нарочито се запажа после Другог светског рата, због пораста куповне способ-

ности. Из тога разлога конопља се мало сеју, колико за „ужарију“.

Гајење поврћа такође је слабо развијено. Због тога што за њихово успевање не постоје повољни климатски услови, као довољна количина воденог талога и др. Гаје се све врсте поврћаране и касне. Газдинства која имају баште поред река гаје јесење врсте поврћа, а остала пролетње. Сем тога, сва места која се налазе у непосредној околини варошице Раче, гаје знатно више поврћа него остала. То долази отуда, што се у њима гаји поврће и искључиво за извоз (лук и др.), док у осталим претежно за домаћу употребу (Сипић и др.). Највише се сеју оне врсте повртарског биља, које претстављају саставни део свакодневне људске исхране. Та поврћа су: купус, лук и особито кромпир, под којим се налази око једна трећина сетвене површине под поврћем. Почетком XIX века доста се сејао и пасуљ. Али отада је производња пасуља опала услед промене у структури исхране становника у којој су главно место заузели кромпир и купус. Један од фактора било је и смањивање релативне влажности ваздуха после крчења шума, што је онемогућавало успевање пасуља као међу-усева уз кукуруз.

Од 913 ха колико је износила сетвена површина под поврћем у 1952 години, отпада на кромпир 35,7%, диње и лубенице 10,7%, купус 8,4%, лук црни 5,8%, лук бели 3,7%, паприке зелене 3,2%, грашак 2,9% и остало повртарско биље 26,5%. Годиншње се произведе 2.500 до 3.000 тона поврћа.

Произведена количина поврћа није довољна да подмири потребе становништва, због чега се увози из суседних области (Лепенице, Ресаве и Јасенице). Тако село Чумић недостатак у поврћу надокнађује увозом из Крагујевца; Сипић из Баточине; Рача (Крагујевачка) из Ресаве и Јасенице итд.

Начин обраде земље и пољопривредне справе.— Обрада земље у Крагујевачкој Рачи је заостала; само на њивама крупних газдинстава од 10,01 до преко 20 ха, којих има 474, обрада земље нешто је интензивнија. Иначе, употреба вештачких ђубрива у недостатку стајњака још увек је ограничена, док је плодород на већем делу обрадиве површине двопољан.

У овом крају, који је увучен у робно-новчане односе крајем XIX века, гвоздени плуг је за дуго времена био непознат. Први пут је употребљен према саопштењу мештана у варошици Рачи 1893 године. Те године донет је за узор из Београда. До тога доба употребљавала се само ралица и полу гвоздени плуг. Оне су у свим местима замењене гвозденим плугом у годинама које су претходиле Првом светском рату. У то време уводе се и друге пољопривредне справе као сејалице и др. Иначе модерније справе, као што су: трактори, косачице и др. нису уопште употребљаване. Исти случај је био и у времену између два светска

рата. Могућности за набавку машина су постојале преко основних земљорадничко-потрошачких задруга, али је била слаба куповна снага. Сем тога, свако газдинство није имало ни потребан основни пољопривредни инвентар. Тако је 1940 године у Светлићу свако друго газдинство имало плуг и кола, свако двадесето сејалицу, двадесет и друго тријер, петнаесто муљачу, друго прскалицу итд. Обрада земље вршена је под врло тешким условима. За учињене услуге сиромашнији су плаћали имућнијим поседницима у новцу или у натури, док су неки радили земљу „напола“.

После Другог светског рата оснивањем сељачких радних задруга отпочело је местимично груписањеседа, употреба машина и примена савремених агротехничких мера у обради земље, ради постизања што већих приноса од разних култура. Задругари су у времену оснивања задруга имали мали број сточне запреге. Стока је била у лошем стању, мршава и изнемогла за обављање пољских послова. Због тога су задругари већ у првим годинама почели да на знатном пространству примењују машинску обраду земље, како би остварили предвиђене годишње сетвене планове. Они су у прво време узимали тракторе под закуп са обласне машинско-тракторске станице у Крагујевцу, а касније, када су се расформирале МТС (1949 год.), код среских фондова за механизацију у варошици Рачи и В. Плани. Ови трактори данас не ору само задружну земљу, већ и земљу индивидуалних газдинстава, која немају плугове са сточном запрегом.

Расположиви број трактора је још увек мали, мада се последњих година учетворостручио. Само у непосредној околини варошице Раче 1952 године било је око 20 трактора, док их је 1951 године било свега 5, и то: задружних 3, приватних и државних по 1. На један трактор долазило је просечно око 3—4.000 ха ораница.

Што се тиче осталих пољопривредних справа, ваља напоменути да је Крагујевачка Рача у њима оскудна. На сваку сејалицу долази просечно 52 ха, сваку косачицу и жетелицу 198 ха под сувим културама жита итд.

Десетогодишњи програм унапређивања обраде земље предвиђа максимално повећавање броја трактора у овој области, као и увођење свих осталих најмодернијих пољопривредних справа. Према плану свака земљорадничко-набављачка задруга источно од Чумића и западно од Марковца имаће машинску станицу са свим потребним машинама за орање и обављање других пољских радова.

Из свега напред изложеног видимо, да је обрада земље још увек заостала. Ово је истовремено јасан знак да је ратарска производња доста екстензивна. Но поред тога има још неких црта које јој дају такво обележје, као што су плодоред и употреба ђубрива.

У почетку XIX века плодоред у Крагујевачкој Рачи уопште није био у примени. Засејавано земљиште мењано је сваке друге или треће године. На ово је утицала велика расположива обрадива површина, слаба насељеност и низак ниво ратарске културе. Али се намножавањем становништва и нестајањем ливада и пашњака, настају у овом погледу и промене, због тога што увећану потрошњу ратарских производа није могао да задовољи дотадашњи начин искоришћавања јурица. Стога почиње постепено, али стално, да се, у све јачој мери уводи двопољни плодоред. То се нарочито запажа после замене натуралне ренте новчаном рентом 1833 године, када је почело ратарство да се увлачи у трговину. Касније, на ово је утицао напред поменути расадник, а у знатној мери и постављени економ, који постаје носилац новије ратарске културе и потстрекач увођења нових напредних мера у пољопривреду.

Плодоред није исти у свим местима и на свим топографским површинама, због различите плодности земљишта, хидрографских прилика и начина обраде. Углавном, у најнижем и средњем делу алувијалне равни смењује се кукуруз са шећерном репом или сунцокретом, док у највишем и са стрним житима. Сваки друге или треће године поново се сеје кукуруз. На тменима главичастих брда кукуруз се смењује са стрним житима. Плодоред иде овим редом: кукуруз, пшеница, кукуруз, раж или поново пшеница. Мала и ситна газдинства из године у годину сеју само кукуруз, пошто оскудевају у обрадивој земљи. Имућнија газдинства после жетве стрних жита и пре сетве кукуруза „стрништа“ добро нађубре стајским гнојивом. Уколико се кукуруз сеје узастопно шест—седам година, онда најчешће седме или осме године спролећа то земљиште се „задетелини“.

Ћубрење земље је слабо развијено, мада је у знатно већој примени него у XIX веку. По саопштењима Рачана, у овој области до деведесетих година прошлог века „гнојење земље“ није уопште било у обичају. Тада је ђубре паљено, како се не би разносило по дворштву. Њиве, које су до скоро биле под шумама, давале су доста високе приносе, а када се „испосне“ онда су преобраћене у пашњаке. Сипићани причају да су све до 1871—1889 године поједине делове свога поседа користили само две до три године за културе жита, а пет до седам за испашу стоке. Али отада, увиђајући да је такав систем искоришћавања земљишта нерационалан, почели су да је обрађују сваке године, само је претходно добро нађубре сточним ђубретом. Вештачко ђубриво нису употребљавали. Скоро исти случај је био и у осталим местима. Њега су између два светска рата користила само имућнија газдинства. Мали и ситни поседници задовољавали су се добивеним количинама „стајњака“ од своје стоке, ма да су оне биле недовољне услед опадања сточарства. Њихова слаба куповна снага није им дозвољавала да купују вештачко ђубриво са стоваришта

у околним варошима (Крагујевцу и др.). Основане набављачко-потрошачке задруге, чији су чланови углавном били средњи и имућнији земљорадници, нису га набављали по сниженим ценама преко Главног савеза земљорадничких задруга у Београду. Узрок томе су биле слабе транспортне могућности и високе цене. Од овога чине изузетак неке задруге у средишним и источним ивичним деловима области ближе железничкој прузи Београд—Ниш, као Марковачка и др. Оне су пред Други светски рат почеле да увозе по неколико стотина килограма вештачког ђубрива годишње. Али та увезена количина била је у могућности да подмири само један део потреба произвођача. Тај проблем увоза решен је тек после ослобођења 1945 године, када су основани сретски савези земљорадничких задруга.

Данас у Крагујевачкој Рачи употребљавају се две врсте вештачког ђубрива: калијумовог и азотног. Она се купује у варошици Рачи, Великој Плани и Крагујевцу. Прво се користи за повећавање природне плодности гајењача и смоница на површи, а друго за побољшавање физичког састава кумсача у алувијалној равни. Од овога чини изузетак најнижи део равни, који плави и насипа плодним муљем сама река Крагујевачка Рача.

Сточарство. — Крајем XVIII и у првој половини XIX века, нарочито од 1793 до 1833 године, сточарство је претстављало најважнију привредну грану. У то време стока се гајила мање на поседу, а више по утринама; гајено је просечно на сваком газдинству 2—3 коња, 9—12 говеда, 20—30 оваца и 40—50 свиња. На ово су утицале изванредно повољне привредне основице (велика површина под ливадама и пашњацима, хрестове и букове шуме пуне жира) и мања оптерећења феудалном рентом. Тако, на пример, после аустријске окупације спахији је плаћана на име ренте за свиње само жировница која је износила 4—10 пара годишње (13, с. 32). Укидањем феудалних поседа и феудалне ренте, развитком робно-новчане привреде, деобом великих задружних имања, поделом сеоских утрина, преобраћањем ливада и пашњака у оранице и множавањем становништва сточарство је опало у корист земљорадње. Али и поред тога сточарство је данас добро развијено; ситну стоку има свако газдинство, а крупну само земљорадници. Остале сточарске гране, као пчеларство и др., слабо су развијене.

Стока већи део године — од марта до октобра, проведе у пољу. Она се у поље изгони изјутра, а увече враћа у село. Од марта до јула чува се по пашњацима и ливадама, заправо док се не скину усеви с култивисаних њива. На последњим стока проведе остатак лета и целу јесен. Изјављивање на испашу престаје средином или крајем октобра. Отада се стока храни разном храном спремљеном током лета: сеном, кукурузовином, листом од разног дрвећа и др.

Пре Другог светског рата многа газдинства су продавала један део стоке и то сјесени. Због тога што припремљена храна у току лета није била довољна да обезбеди нормалну исхрану за сву стоку у току зиме. Они пак, који нису сјесени продавали стоку, увозили су кукурузовину из Војводине.

После ослобођења, 1945 године, мали је број таквих газдинстава која увозе кукурузовину у току зиме. Због тога што се редовно један део сточног фонда продаје после обављања пољских радова. На то су утицали и велики откупи.

Од свих врста крупне стоке највише се гаје говеда, особито краве. Раније, нарочито у првој половини XIX века, док је ниво производних снага био низак, а потреба за теглећом стоком прилично велика, држали су се више волови. У доба владе кнеза Милоша 1815—1833 године, свако газдинство имало је 4—7 волова, а 3—5 крава. Али са преобраћањем природних ливада у оранице и унапређивањем земљорадње, настају у бројном односу промене, због недовољне крмне базе. Место волова држе се увек краве, које сада постају главна запрежна стока. Разуме се, да је овде било отступања у зависности од величине поседа; оно је било све изразитије уколико се вршило раслојавање сељачких газдинстава, јер мала количина сточне хране није пружала могућности за гајење и једних и других. (14, с. 45).

Деоба сеоских испаша, преобраћање ливада и пашњака у оранице и раслојавање сељачких газдинстава нису утицали само на гајење већег броја крава, већ и на квалитет расе. Најпре су оне пренашане из Лепенице и Јаснице, а касније из Војводине. Сада се држи сименталска раса, уместо некадашњег малог брдског говечета. Плодност ових грла креће се од 65—70%. На овако низак проценат утиче „стерилност и побачај“. Они су последица претеране употребе у раду и слабе исхране стоке за време бременитости.

У Крагујевачкој Рачи данас има 7.241 грла крупне рогате стоке. Од тога на краве отпада 63%, а остатак на волове и подмладак. На сваких 10 ха ливада и пашњака у сливу Крагујевачке Раче долазило је 1952 године 30—40 грла крупне рогате стоке.

Десетогодишњи програм унапређења сточарства предвиђа знатно повећање укупног броја рогате стоке. Према плану број крава у већини места треба да се повећа за 15—17%, док волова са подмлатком 8—10%. Предвиђају се знатне промене и у бројном односу говеда за клање. Њихов број повећаће се за преко 14%, с обзиром на велики извоз у суседне индустријске центре, као Крагујевац и др.

Упоредо са повећањем броја стоке извршиће се процес измене крмног биланса. Данас сточарство има недовољну крмну базу, која се заснива на грубој храни, као кукурузовина и др. Будућа крмна база социјалистичког сточарства засниваће се

већим делом на добијању сточне хране у ратарству од коренастих плодова. То ће имати свога одраза не само на повећање плодности, него и на тежину и млечност.

Средња годишња мужа по крави у Крагујевачкој Рачи креће се 600—950 литара. 1952 године она је износила 900 литара а од расних грла по 1.000 литара млека. Просечна тежина креће се од 350—400 кг.

Сем крава и волова држе се и коњи. То је најчешће случај код имућнијих газдинстава, која за рад држе коње уместо волова, док сиромашније због оскудице у сточној храни држе само једне од њих. Ово важи само за газдинства у местима на крајњем истоку ове области где се коњи после обављених пољских радова употребљавају за превоз разне робе за трговину. На то су највише утицале опште саобраћајне прилике, пошто се ова места налазе на раскрсницама колских и железничких путева, одакле се увозна или извозна роба превози колима до окол-

**Производња крављег млека код сељачких радних задруга
у околини Раче Крагујевачке**

Ред. бр.	Назив задруге и место	Укупан бр. крава и стеоних јуница	Број стеоних крава које се више не музу	Број стеоних јуница	Број јалових крава	Број крава које доје телад а не музу се	Број крава музара	Укупна количина помуженог млека у л.	Помужено млеко по 1 крави музари у л. 7:6
а.	б	1	2	3	4	5	6	7	8
1	„Напредак“, Борци	5	2	—	1	—	2	3	1,500
2	„Светлост“, Бошњане	2	1	—	—	1	—	—	—
3	„Победа“, В. Крчмаре	15	—	—	10	4	1	4	4,000
4	„Бољи живот“, Вишевац	6	1	2	—	3	—	—	—
5	„Слободан Маузер“, Вучић	13	1	1	5	2	4	13	3,250
6	„Петар Стамболић“, Д. Рача	8	—	—	1	5	2	8	4,000
7	„Браћа Хаџић“, М. Крчмаре	6	2	4	—	—	—	—	—
8	„29 — Новембар“, Сипић	4	2	—	—	2	—	—	—
9	„Црвена застава“, Трска	4	1	1	1	1	—	—	—
	Свега задружни сектор	63	10	8	18	18	9	28	3,111

Према подацима на дан 15 децембра 1952 године

них потрошачких центара. Такав је случај с Марковцем, који се налази на месту где се укршта моравска железница Београд—Ниш са попречним путем Деспотовац—Чумић. Крајем 1952 године у овоме месту је било 150 пари коња. Њихов број пре Другог светског рата био је већи, али изградњом пруге Марковац—Деспотовац знатно је опао.

Године 1952., у сливу Крагујевачке Раче је било преко 1700 коња (1785). По секторима власништва, коњи највећим делом припадају приватном сектору — око 95%, а задружном свега 5%; на сваких 10 хектара ливада и пашњака долази 6 до 9 коња.

Коњи које данас држе Рачани припадају разним расама. Највише је заступљена домаћа раса. Она је производ укрштања домаћег коња са енглеским полу-крвњацима. Реонизацијом је предвиђен коњ липицанерске расе, „као најбољи за брдовите пределе“ (15).

Док крупну стоку чувају само земљорадници, дотле ситну скоро свако газдинство, особито овце. Ове су се у првој половини XIX века гајиле много више у сваком газдинству него друга стока, изузев свиња. Деобом задружних имања и преобраћањем ливада и пашњака у оранице овчарство је опало, а свињарство је почело интензивније да се развија. Али и поред тога, овце су и данас од свих врста стоке бројније заступљене. То доказује још увек велику њихову важност у привредном животу ове области. Оне имају и извесну предност над другом стоком у економском погледу, јер дају млеко, месо и вуну. На ово је утицала и висока цена текстилним производима, а у знатној мери и велика потражња вуне за извоз. У читавој Крагујевачкој Рачи према статистици за 1952 годину било је укупно 21.029 оваца, од чега код индивидуалних газдинстава 92,5% а у сељачким радним задругама 7,5%

Гаје се разне расе оваца. Сем „дугорепе гаје“ и „крижанца сјеничке овце“ гаје се и разни мелези. Првих има 60%, док на друге долази свега 40%. После Другог светског рата покушано је увођење овце мерино. Добијени резултати у Ф I и Ф II нису били на завидној висини, јер се због неповољних природних услова дегенерише.

Просечна тежина оваца креће се 30—35 килограма. Средња мужа износи 30 литара годишње. Слаба млечност је последица лоше исхране. На ово утиче и велика плодност — 100%.

И гајење свиња је добро развијено. Ове се у доба владе кнеза Милоша 1815—1883 год. биле „прави и највећи ужитак народни, једно што их је због шуме било ласно запатити и држати, а друго што се у свако доба године могле лако продати...“ (16) У то време свако газдинство имало је бар 30 до 40 свиња. Откада су шуме искрчене и преобраћене у оранице, број свиња је опао. Десет и више свиња држе сада само она газдинства која имају преко 2 ха обрадиве земље на једног члана. Таквих газдинстава данас има мало, пошто су поседи веома расцепкани. Од овога чине изузетак она места која се налазе у прелазној зони између алувијалне равни и долињских страна. Због тога што се у овим местима доста сеје кукуруз, којим се свиње претежно хране. У XIX веку када се мање сејао кукуруз, свиње су већи део године

— од марта до октобра — храњене пићним биљкама. Тада је један мањи део продаван на околним пијацама (Крагујевац и др.), а други већи део изјављиван ради „жирења“ у сеоске „алије“. Уколико жира из било којих разлога није било у Крагујевачкој Рачи, „...онда су теране свиње у друге шуме...“ (12, с. 215). Тако из Сипића су одлазили у Букуровац; из Светлића на Црни Врх итд. Свиње су у тим местима остајале све док снег не покрије жир. После тога су мушка назимад продавана на крагујевачкој пијаци, а крмаче с прасадима враћене на зимску прехрану.

У првој години после доношења десетогодишњег програма унапређивања свињарства у Крагујевачкој Рачи у свим газдинствима налазило се 12.372 свиња, од чега три процента свиња у тову, преко 19 процената нерастова и крмача за приплод и преко 77 процената прасици и назимади до 6. месеца. Просечно на сваким 100 становника долазило је 35—50 свиња.

Ове цифре говоре о доста развијеном свињарству у Крагујевачкој Рачи. Према плану њихов број повећаће се још за око 20%. У укупном билансу свињарске производње најважније место заузимају свиње за клање, због планираног великог извоза Само од 1951. до 1957. године њихов број повећаће се за 9—10%, а од 1957—1962. преко 10%.

Што се тиче расе свиња, највише се гаји шумадинска, због великог процента масти (50—60%). Поред шумадинке у сељачким радним задругама гаји се мангулица. План унапређивања сточарства предвиђа увођење у свим местима моравке, због њене велике плодности и товне способности.

Споредне сточарске гране. — У споредне сточарске гране спадају: свиларство, живинарство, пчеларство и лов.

Све до Првог светског рата, нарочито откада је акционарско друштво „Фаркић“ подигло свилару у Лапову (1908 год.), најважнију споредну сточарску грану претстављало је свиларство. Али откада је почела производња вештачке свиле оно је опало, а остале споредне сточарске гране почеле су интензивније да се развијају, нарочито живинарство.

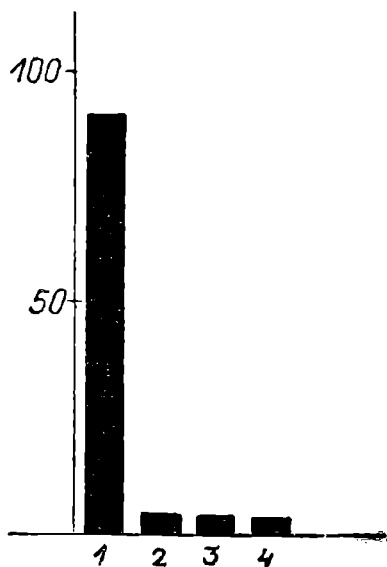
Данашње свиларство почело је да се развија тек за време немачке окупације, и то за домаће потребе. А откада је извршена национализација свиларе у Лапову, 1945 године, почела је да се гаји свилена буба у већини газдинстава и за извоз.

Свилена буба се данас гаји скоро у свим местима, нарочито у околини варошице Раче и узводно од Вишевца, где је најбоље развијено дударство поред осталих воћарских грана. Тако у Светлићу, западно од Крчмаре, гајењем свилене бубе бави се преко 20 домаћинстава, док број дудова (према стању у 1950 год.) износи 265 стабала; у Јарушицама—15; В. Крчмару—30; М. Крчмару—7; Чумићу—45; Вучићу—22 итд. Свако од ових газдинстава за време свиларске кампање у току 1950 године произвело је просечно од 5 до 6 килограма чаура.

Већи део произведених чаура се извози, а мањи део употребљава за подмиривање властитих потреба. Извозе се углавном у Лапово.

Живинарство је добро развијено. Гаје се све врсте живине. Насеља која се налазе ближе река (В. Мораве и Крагујевачке Раче) гаје више пловке и гуске, док она на теменима главичастих брда и плећастих коса кокошке и ћурке. Сем тога, сва места која се налазе у непосредној околини варошице Раче, гаје знатно више живине него остала. То долази отуда, што се у њима гаји живина и за тржиште, док у осталим претежно за домаћу употребу. Више се гаје кокошке и пловке, а мање ћурке и гуске. Према саопштењу старијих мештана, у првој половини XIX века ћурке су се знатно више гајиле него данас, а отада све мање. Ово опадање се објашњава тиме, што је крчењем шуме жира којим су ћурке раније храњене и гојене из годину у годину било све мање (12, с. 21). Некада је свако домаћинство имало по 20. до 30 комада ћурака, а нека више и од 40. Међутим, данас је мали број таквих која имају више од 10.

У Крагујевачкој Рачи данас има 109.624 грла живине. Од тога на кокошке долази 100.334 грла (91,5%), пловке 3.268 (2,9%),

Ск. 7. — Однос појединих врста живине у %
1 — кокоши; 2 — пловке; 3 — ћурке;
4 — гуске.

ћурке 3.031 (2,7%) и гуске 2.991 (2,7%). По секторима власништва, ова живина највећим делом припада приватном сектору—око 92,3%, а задружном свега — 7,7%.

Десетогодишњи програм унапређивања живинарства предвиђа знатно повећавање укупног броја живине. Према плану на-

редних десет година укупан број живине за клање повећаће се за 18 до 22%, а за приплод 10 до 12%.

Трговина живином је добро развијена. До Другог светског рата трговином живине бавили су се људи слабог материјалног стања. Они су куповали живину по селима за рачун појединих живинарских трговаца — извозника уз извештај проценат зараде. Ови су трговци имали трговинске уговоре са кланицама у околним варошима (Светозареву, В. Плани и Београду). Годишње се извозило 1 до 2 вагона живине.

После ослобођења 1945 год., трговина живином и њиховим производима углавном се обавља преко откупних станица „Живинопромет“. Одгајивачи живине продају своје производе овим станицама, а оне их извозе по свим србијанским тржиштима. Годишње се извезе 1 до 3 вагона живине.

Поред свиларства и живинарства, у Крагујевачкој Рачи је развијено и пчеларство. Оно претсавља најнеразвијенију грану привреде, јер за његов развитак не постоје повољни природни услови. Због тога што земљорадничко-воћарско-шумска привреда пружа богату и разноврсну пчелињу пашу само у једном делу године (цвет од воћа и багрема, разних култура, гајених и ливадских трава итд.), од марта до јула, док у другом влада оскудица, а медоносна биљка се не гаје због недостатка обрадиве земље. Сем тога, његова заосталост огледа се и у примитивном начину гајења пчела. Велики број пчелара приликом вађења меда уништава целу пчелињу заједницу, а иза тога не изврше одмах обнављање исте.

Пчеларство у перспективном привредном плану Крагујевачке Раче заузима важно место. Планом се предвиђа сејање медоносних биљака (фацелија и др.) као пострних усева. Ово ће ублажити оскудицу у пчелињој паши током августа и септембра. Упоредо са овим подићи ће се пчелињаци у свим селачким радним задругама и земљорадничким задругама. Према плану број кошница у већини места треба да се повећа за 10 до 15%.

У Крагујевачкој Рачи данас има 1.398 комада кошница. Од тога долази на ђерзонке 960 комада, а вршкаре 438. Највише вршкара имају пчелари у Ракинцу (67), Сипићу (47), Светлићу (30), Чумићу (33) и Јарушицама (31), а најмање у Ђурђеви (5), Бошњанима (8), Миращевцу (10) и Д. Рачи (14). Почетком XX века је и у овим местима било више вршкара, али у периоду између два светска рата замењене су ђерзонкама. Приноси меда крећу се 3 до 7 килограма по једној кошници.

И лов је слабо развијен. Због тога што је после великих крчења шума у XVIII и XIX веку ишчезла већим делом и дивљач, како племените животиње и зверове (медведи и вукови), тако, само у далеко већем броју и многе дивље птице. И данас, када се периодично врши забрана лова, њихов број налази се у сталном опадању, из разлога што измењене климатске прилике

последњих година неповољно утичу на њихово размножавање.

Лов на све врсте дивљачи врши се појединачно и групно. Искључиво групно лов примењује се једино на вукове.

Дивљач се лови у току целе године. Зечеви се лове од септембра до јануара, док је у осталим месецима ради размножавања лов забрањен, а вукови и племените животиње (куна, видра и др.) у току целе године.

Од дивљих птица највише се лове пловке, затим голубови и грлице, па онда препелице, и, најзад, шљуке. Због малог броја лов на фазане је забрањен.

Трговина са дивљачи је добро развијена. До Другог светског рата ловци су продавали само кожу од уловљене дивљачи. Међутим, после ослобођења 1945 године извози се и месо, због велике потражње на иностраним тржиштима. Трговина се обавља преко откупних станица за промет живином „Живинопромет“ и кожом „Србокотекс“. Ова предузећа откупљују месо и кожу од ловаца, а затим извозе за Велику Плану. Годишње се извезе 500—800 комада сирових и сувих кожа од разне дивљачи и скоро исто толико зечијег меса.

Уловљене дивље птице се не извозе, него служе за подмиривање локалних потреба.

Индустрија. — Индустрија је слабо развијена. На ово су утицале лоше комуникације и недостатак већег капитала, који би се ангажовао за подизање индустријских предузећа. Стога, а особито због близине снажних индустријских центара — Крагујевца и Паланке — данас су у сливу Крагујевачке Раче једино развијене оне индустријске гране које врше прераду земљорадничко-сточарских производа.

Као и у осталим деловима Шумадије, тако и у Крагујевачкој Рачи прва индустријска предузећа су парни млинови. Највећи део погонске снаге млинске индустрије сконцентрисан је у Марковцу (једна четвртина). Томе има више узрока. Главна су два: добра саобраћајна повезаност са суседним областима, која омогућава извоз аграрних производа у околне вароши, и развијена ратарска производња. У новије време примењује се тенденција развоја индустријске прераде житарица у варошици Рачи која би се временом могла развити у јачи аграрно-индустријски центар, ако би се изградила пруга, као природно-продужење пруге Марковац—Деспотовац. Постоје седам млинова. Њихов капацитет производње креће се 2—40.000 кг брашна дневно.

Млинска предузећа ове области раде за локалну потрошњу, изузев „Слободе“ у Марковцу. Ово предузеће меље трговачку мељаву типа 90-5 за потребе грађанства вароши Свилајнца, Крагујевца и Београда. Пре рата се годишње извозило око 250 вагона хлебнот брашна и 40 вагона мекиња (17, с. 177).

Поред млинске индустрије, заступљена је и црепарска. Она је почела да се развија почетком XX века. Постоје две црепане.

Једна се налази у средишњем делу ове области, а друга у источном ивичном делу. Њихов капацитет је 400.000 комада црепова и цигала годишње. Та количина је недовољна да подмири локалне потребе, нарочито због великог опсега социјалистичке изградње у овој области. Услед тога се цреп увози из Крагујевца и Војводине, а цигла из Свилајнца.

После ослобођења 1945 године почела је да се развија млекарска индустрија. Тада је основана једна млекара у варошици Рачи. Она врши прераду млека из свих околних места. Капацитет млекарских уређаја је око 150.000 л млека годишње. Ови уређаји се данас не искоришћавају максимално. Узроци овоме су: слаба саобраћајна повезаност млекаре са суседним селима, затим недовољан број откупних станица „Млеко-продукт“, и, најзад, слаба млечност крива услед употребе за обављање пољских радова и оскудице у сточној храни. Стога, а особито због слабе организације трговачке мреже, ова млекара не прерађује више од 100—120.000 млека годишње. Тако, на пример, године 1949 прерађено је свега 103.736 л млека у качкаваљ, бутер и бели сир. Млечни производи се углавном извозе у Београд, Скопље, Врбас, Книћанин и др. места.

Занатство. — Занатство је такође слабо развијено. Овом граном привреде се искључиво баве људи из оних газдинстава која су економски слабија. Мали је број оних газдинстава којима је занат главно занимање, јер се изучене занатлије ретко враћају у Крагујевачку Рачу, пошто у њој немају довољно посла, због аутаркичности сељачких газдинстава. На рад одлазе у Крагујевац, Паланку, Велику Плану и др. србијанске вароши.

У занатству постоје два сектора, задружни и приватни. Они се међусобно допуњавају и у стању су да задовоље потребе потрошача ове области. Према подацима из 1952 године занатство оба привредна сектора било је заступљено следећим бројем професионалних мајстора: ћурчија 10, зидара 10, бравара 7, ковача 16, абација 30, фотограф 1, поткивача 8, качара 4, колара 12, воскара 3, казанџија 7, каменорезаца 4, обућара 5, опанчара 14, берберина 4, столара 20, бојација 1, посластичар 1, седлара 2, кројач 1 и месар 1 (18).

Снабдевање занатства сировинама врши се двојачко: плански и ванплански. Планско снабдевање врши се преко Министарства комуналних послова, сада Комитета и Среског народног одбора. Дистрибуцију робе занатству врше набавно-продајне задруге (Велика Плана, Рача Крагујевачка, Крагујевац), које сву робу преузимају од предузећа „Локал-сервис“. Ванпланско снабдевање се врши независно од планског, где ко шта нађе да купи према својим потребама и по слободним ценама (18).

Привреда долинских страна и површи

Овај привредно-географски појас, кога чине долинске стране и површ у језерским седиментима и кристаластим шкриљцима, има земљорадничко-воћарско-шумску привреду. Област коју заузима износи 265 км². Део земљишта преобраћен у оранице износи око 67% према 94% у алувијалној равни, а остатак од 33% отпада на воћњаке, винограде, шуме, ливаде, пашњаке и неплодно земљиште.

У овом привредно-географском појасу земљорадња је скоро иста као у највишем делу алувијалне равни. Разлика је само та што се претежно гаје суве културе жита, због особито повољних природних услова за њихово успевање.

Воћарство. — Све до почетка XIX века воћарство је било слабо развијено. Воће на поседу сваког газдинства гајило се само толико колико је било потребно за локалну потрошњу. На ово су утицале лоше комуникације и слабо развијена трговина, и стим у вези могућности за уновчавање воћарских производа. Али се ипак воћарство почело нагло да развија четрдесетих година прошлог века, нарочито шљиварство, ради увећаних новчаних потреба после замене натуралне ренте новчаном рентом 1833 године. До тога доба сем шљива гајило се у свим местима скоро исто толико и друго коштичаво и јабучасто воће, као јабуке и др. Али отада, све мање, док шљиве су се бројно почеле гајити за неколико пута више него раније, због велике тражње у свежем стању на околним тржиштима за извоз у Београд, Смедерево, Аустро-Угарску и Немачку.

Данас шљиварство, поред земљорадње и сточарства, представља најразвијенију привредну грану у овој области. Од укупног броја воћних стабала долази на шљиве 83%, а на све остало воће 17%. Највише се гаје у оним местима која се налазе на побрђу, где за њихово успевање постоје и најповољнији природни услови.

Сем шљива у Крагујевачкој Рачи гаји се много коштичаво и јабучасто воће са раним сазревањем. Вишње се нарочито гаје на главчастим брдима у непосредној околини варошице Раче и Марковца. Оне се извозе у свежем стању за Свилајнац и Рачу Крагујевачку. Кајсије се уопште узев гаје још врло мало, колико за локалну потрошњу; због тога што до Другог светског рата нису постјале повољне транспортне могућности за извоз. Десетогодишњи програм унапређивања воћарства предвиђа бројно повећавање њихових стабала у свим местима, ради пулпиранија плода. Исти је случај и са трешњама, које по броју стабала долазе одмах после вишања. Годишње се извезе 400 до 700 метарских центи.

Крагујевачка Рача у извесној мери пружа повољне природне услове за успевање и касног јабучастог и коштичавог воћа,

**Бројно стање војних стабала и приноси воћа у околини варошице Раде
1 9 5 2 г.**

Врста војних стабала	Б р о ј в о ђ н и х с т а б а л а															
	У к у п н о						Способних за род (родних)									
	државни		задружни		приватни		укупно		државни		задружни		приватни		укупно	
	задру- ге	2	задру- ге	3	свега	4	5	6	задру- ге	7	задру- ге	8	9	10	11	12
а	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12				
Јабуре	163	465	730	1.195	21.371	22.729	149	268	550	818	15.344	16.311				
Крушке	94	158	546	703	17.652	18.449	28	99	410	509	13.469	14.006				
Дуље	8	77	278	355	6.385	6.748	1	61	249	310	5.046	5.357				
Шљиве	100	7.478	10.538	18.016	369.932	388.048	80	219	9.067	15.286	284.897	300.263				
Брескве	50	144	552	696	11.215	11.961	10	115	481	596	8.852	9.458				
Ораси	5	93	340	433	9.794	10.232	2	74	278	352	7.309	7.663				

Врста војних стабала	П р и н о с в о ђ а												Број стабала која су: радила 1952 г.					
	По једном радном стаблу у кг						Укупан у тс (100 кг)											
	државни		задружни		приватни		укупно		државни		задружни			приватни		укупно		
	задру- ге	13	задру- ге	14	свега	15	16	17	18	задру- ге	19	задру- ге		20	21	22	23	24
а	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25					
Јабуре	10,7	14,0	15,6	14,9	9	10	15,9	37,7	85,9	122,6	1.496,7	1.635	13,135					
Крушке	13,2	12,0	21,9	20,0	10,5	10,5	3,7	11,9	90,0	101,9	1.416,6	1.522	10,742					
Дуље	8,0	18,0	15,7	16,2	15,4	15,5	—	11,0	39,0	50,0	762,0	832	4,703					
Шљиве	5,0	6,5	9,9	8,4	5,0	7,2	4,0	410,0	898,0	1.308,0	15.851,0	16.163	216,696					
Брескве	4,0	5,2	4,9	5,0	4,4	4,5	2,0	6,0	24,0	30,0	398,0	430	6,816					
Ораси	7,0	8,1	10,0	9,6	7,9	8,2	0,1	6,0	28,0	34,0	583,0	618	6,300					

као што су: јабуке, дуње, ораси и др. Неки су од тих услова више повољни, а други мање-више нису. Пре свега повољна је изванредно велика температурна сума (3600—4050), затим пластика земљишта, и, најзад, педолошки састав. У свим тим условима најподесније за развој осталих воћарских грана поред шљиварства јесу стране и темена главичастих брда у средишњим деловима слива Крагујевачке Раче. Али они имају малу количину воденог талога у односу на западни део слива; главни регулатор влаге — шумски покривач искрчен је највећим делом још за време владе кнеза Милоша 1815—1839 год. Због тога се поменуле врсте коштичавог и јабучастог воћа највише и гаје на западу од Ртова, где и најбоље успевају, мада је плодност земљишта нешто мања него на истоку.

На сваког становника долази просечно 20—30 воћних стабала. Највећи проценат засађене површине се налази на западу од Градишта, где постоје и најповољнији природни услови за развој свих воћарских грана. У томе делу има 49,1% од целокупне површине засађене воћем. Северно од Раче Крагујевачке има 28,5% а јужно 20,6%.

Гаје се разне сорте воћа. Од осам главних сорти јабука колико се гаје у овој области, најважнија је будимка, мала јоната, златна парменка и кожара. Оне већим делом служе за извоз у свежем стању. Извозе се углавном у Београд и Крагујевац. Од шљива се највише гаје пожегаче (80%) и ранке (5%), а од крушака караманке, „које су жуте као лимун, и имају пријатан мирис и укусу“ (1, с. 138).

Природне могућности за гајење још квалитетнијих сорти воћа постоје у свим местима (конфигурација тла и др.). Ове су до ослобођења 1945 год. слабо искоришћаване. На ово су утицале слабе новчане способности сељака за куповину расног садног материјала и низак ниво воћарске културе. Због тога десетогодишњи привредни план и предвиђа увођење високо-квалитетних експортних сорти и врста воћа. У ту сврху извршиће се и реонирање воћњака. Сем овога, на површини од 20 ха подићи ће се воћни расадник. Он ће наредних десет година служити искључиво за производњу квалитетног садног материјала, и то не само за Крагујевачку Рачу него и околне области.

Укупна производња воћа се креће 20—50.000 метарских центи годишње. Она је 1952 године због суше износила 30.000 м.ц. Већи део произведеног воћа се употребљава за локалну потрошњу у свежем стању или прерађено у алкохол, а мањи део се извози. Од овог чине изузетак брескве, кајсије и дуње, које се пулпирају.

Трговина воћем је добро развијена. До Другог светског рата извозом воћа из ове области бавили су се трговци-извозници из Крагујевца и В. Плана, који су имали трговинске уговоре са другим земљама. Они су шљиве извозили за Немачку и Крагујевац,

а остало воће за Београд. После ослобођења 1945 године извоз воће се врши преко откупних станица „Воћар“. Годишње се извезе око 100—120 вагона воћа, од чега 60—80 вагона шљива. Извози се углавном у Београд и Крагујевац.

Виноградарство. — Као воћарство, и виноградарство је све до почетка XIX века претстављало слабо развијену привредну грану. За време турске владавине у XVIII веку, нарочито после аустријске окупације 1739 године, заведен феудални систем кочио је сав привредни развитак, и с тим у вези и виноградарство. Сем тога, и сами Турци нерадо су гледали на подизање винограда из верских разлога. Но винова лоза ипак се гајила у свим местима, али само толико, колико је било потребно да се подмире локалне потребе. Већи напредак у виноградарству запажа се тек откада је укинут турски аграрни систем 1833 године. Отада почиње постепено, али стално, да се у све јачој мери развија виноградарство, ради увећаних новчаних потреба. Тако већ у времену од 1866 до 1867 године било је око 4.023 мотика или 322 хектара најплодније земље на главичастим брдима и плећатим косама засађено виновом лозом (19). До 1882 године гајење винове лозе толико је напредовало да је виноградарство поред шљиварства претстављало најразвијенију воћарску грану. Али отада је гајење винове лозе опало, зато што се појавила филоксера, која је за непуне две године потпуно уништила лозу.

Данашње виноградарство је почело да се развија тек крајем XIX и почетком XX века и то на домаћој подлози. После оснивања земљорадничких задруга почела је да се гаји лоза и на американој подлози. Под утицајем поменутих задруга за непуних тридесет година били су обновљени сви стари и унеколико подигнути нови виногради, као у Марковцу, Ракинцу и западно од Милаковца (Половом Брду, Високим Ливадама, Шкрипушама, Врбовцу и Вуковим Пољанама). Тако исто у Јарушицама на Царини, Борцима на Смрдану и Ртовима, Ђурђеви на Брду и Броду, Вишевцу на Шабинама, Венцу и Мађупима, Сипићу на Висак Планини и Брестовки, Светлићу у Малом и Великом Парлогу, Ст. Селу, Оскорушама итд. Данас има под виноградима 924 ха.

Могућности за даља проширавања виноградаких површина постоје у свим местима, захваљујући повољним климатским и другим условима за успевање лозе. У томе правцу десетогодишњи програм унапређивања виноградаких предвиђа огроман напредак. Засађена површина увећаће се за преко 300 ха и то искључиво на американој подлози. Највећи проценат нових винограда биће подигнут између Кусовца, Ладне и Карауле, где и постоје особито повољни природни услови. Од 654 ха колико је површина под виноградима у овоме реону износила 1951 године, повећаће се на 990 ха до 1962 године. План предвиђа да се за први степен „житности“ засади 100 ха (1951—1957 год.), док за други степен 236 ха (1957—1962 год.).

Гаје се разне сорте грожђа. Према употреби оне се могу сврстати у две групе. У прву групу долазе винске сорте, док у другу суне. Према процени виноградарских стручњака винских сорти има 85%, а асталских свега 15%, од чега дренка 50%. Међу првима, највише има прокупца — 70%.

Од свих врста грожђа пре рата се производило у Крагујевачкој Рачи око 6—8.000 хл вина. Ма да се за време немачке окупације број чокота у околини варошице Раче Крагујевачке смањило за 10—12%, применом агротехничких мера и подизањем нових винограда производња је данас незнатно мања и креће се 5—7.000 хл вина годишње. Тако, на пример, у Борцима се производи годишње 100—120 хл вина (1952 г. 107 хл); Бошњанима 280—320 (305); В. Крчмарима 160—220 (189); Вишевцу 750—850 (835); Вучићу 290—350 (339); Д. Рачи 650—750 (705); Ђурђеви 200—250 (235); Јарушицама 450—500 (481); М. Крчмарима 210—260 (245) итд.

Трговина виноградарским производима је добро развијена. До Другог светског рата извозом су се бавили трговци — извозници из Марковца, Раче Крагујевачке, Велике Плане и Крагујевца. Они су вино извозили за Крагујевац и Београд, док грожђе у свежем стању углавном за фабрику „Црвена Звезда“. После ослобођења 1945 год. трговина се претежно обавља преко задружних предузећа у варошици Рачи. Годишње се извезе 1—2.000 м. ц. грожђа у свежем стању и 3—5.000 хл високо-квалитетног стоног вина, јачине са преко 13% алкохола. Извози се углавном у Крагујевац, Светозарево и Београд.

Шумарство. — У првој половини XVIII века већи део ове области био је покривен густом шумом. Та густа шума, која се знатним делом искрчена одржала све до српске револуције 1804 године, израсла је у времену од XV до XVIII века када је Крагујевачка Рача била запустела (1, с. 36—40). Од 1688 године, када је почело поново досељавање у ову област, „... шуме су, међутим, сатиране без икаквог реда и економије“ (20, с. 69). Потребе досељеног становништва за крчевинама из године у годину су стално расле његовим намножавањем и новим досељавањем из околних и даљних српских крајева. А те потребе изискивале су све већа крчења шуме, која се пре стотину година нешто задржала недирнута само на косама и врлетним странама на западу од Крчмаре. Сечена су не само стара стабла, већ и млада, како би се само створили слободни простори за насељавање, поља за земљорадњу и пашњаци за стоку. Највећи део старе шуме искрчен је за време либералне владе Српске кнежевине, када је донет закон о ограђивању, и то за врлике и прошће. Када је кнез Милош, путујући из Свилајнца преко Марковца за Крагујевац приметио, „... да народ много гору сече, и да је на много места искрчена и разређена, издао је 2 новембра 1821 године наредбу којом убудуће најстрожије забрањује родну

гору дирати, а камоли је чистити“ (21). Да би се спровела контрола над преосталом старом шумом од напасти сечом, и да младе поодрасту, 26 фебруара 1836 године по наредби Управитељног Савета изабран је и постављен шумар (22). После овог кнежевског наређења Рачани су на свим шумским комплексима могли сећи само суво грање. Али, ако су хтели сећи и „здраву жиро-родну гору“ за грађу и извоз, онда су морали тражити дозволу од капетаније (21).

Последњи већи комплекси преостале старе шуме посечени су осамдесетих година XIX века за железничке прагове при изградњи пруге Београд—Ниш. Том приликом је искрчена и цела Собовица, која је до тада била већим делом „покривена“ храстовом и буковом шумом. Каквих су размера та крчења шуме биле у овој области, поред осталог, сведочи нам и то, што се после XIX века у Крагујевачкој Рачи стара шума једино задржала на мањем простору у Крчмарима и Борцима. У тим местима она је искрчена после Првог светског рата за потребе млина у Марковцу. Тако данас се скоро нигде не може видети ни један столетни храст, који би претстављао остатак те некадашње вишевековне густе шуме, већ само ниском шумом обра-сло земљиште, крш, голет, пашњаци, ливаде и оранице.

Данас у Крагујевачкој Рачи има нешто преко 130.000 кубних метара дрвне масе. Тако Вишевац има око 10.296 м³ дрвне масе; Вучић 2.640; Борци (Губеревци) 11.053; Марковац 10.460; Ново Село 1.923; Ракинац 17.640; Д. Рача 2.457; Рача 1.866; Мирашевац 5.457; Сипић 17.050; Чумић 4.910; Крчмаре 14.662; Јарушице 15.453; Бурђево 7.645 итд.

Од 130.472 м³ колико износи залиха дрвне масе од ниске и једнодобне високе шумске вегетације, на дрвну масу од ниске шуме до 10 година долази 9%, 11—20 година 9%, преко 20 година 13%, а од једнодобне високе старе 1—40 година 17%, 41—80 година 43%, 80—100 година 9%. Та расподела по старости приказана је у следећој табели, која је израђена на основу прорачуна Главне управе за експлоатацију и подизање шума:

Ниске шуме

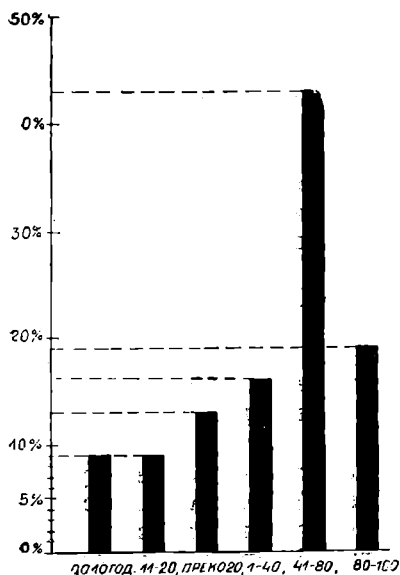
до 10 година	11 - 20 година	преко 20 година
11.825 м ³ (9%)	11.540 (9%)	17.439 м ³ (13%)

ЈЕДНОДОБНЕ ВИСОКЕ ШУМЕ

1 - 40 година	41 - 80 година	80 - 100 година
21.956 м ³ (17%)	56.597 м ³ (43%)	11.124 (9%)

На сваког становника долази просечно по 5 м³ дрвне масе од ниске и једнодобне високе шумске вегетације. Та количина је недовољна да подмири локалне потребе чак и под претпоставком планске сече. Због тога се грађевинско дрво увози с Гледића, а за гориво из Рањковића, Лесковца и са Кучаја.

После Другог светског рата за гориво се све више увози угаљ, који је за 10—15% јефтинији него дрва. Највише га употребљавају они који немају „забрана“ или пак имају младу шуму. Увози се углавном из Деспотовца и Миливе.

Ск. 8. — Процентуални однос старости залиха дрвне масе

Да би се убудуће смањило увоз дрвета за гориво и грађевинске потребе из других шумом богатијих крајева, општинске народне власти предузеле су мере да се скоро у свим местима отпочне с интензивним пошумљавањем свих оголелих, сувише проређених и шумом непотпуних места уопште, а нарочито стрмих страна главичастих брда с којих се вода нагло слива и прети опасност од појављивања бујица. Тако је већ 1950 године било пошумљено 36 ха, од којих 34 ха багремом а остало хростом.

Двадесетогодишњи програм унапређивања шумске привреде предвиђа огроман напредак у подизању младих шума. Према плану за први степен хитности пошумиће се 62 ха огоделог земљишта (1952—1962 год.), док за други степен преко 190 ха (1962—1972 год.). Државни сектор обнове биће заступљен са преко 18%, задружни са 6%, а приватни 76%. Алувијална равањ пошумљаваће се са канадском тополом, а долињске стране и главичаста брда хростом, бором и багремом.

Шумско дрво које данас расте у алувијалној равни, на долињским странама, плећатим косама и главичастим брдима састоји се из петнаест и више разних врста. Према проценама шумара, највише има багрема и цера (70%), затим букве (10%), па тополе и осталих врста (20%).

Трговина

Поред пољопривреде трговина претставља најразвијенију привредну грану у Крагујевачкој Рачи.

Све до 1837 године трговина је била углавном извозна због заведеног турског војног феудализма и монопола. Када је једним чланом Устава прокламована слобода размене привредних добара 1833 године, јавља се и увозна. Данашња трговина почела је да се развија средином XIX века са отварањем сеоских дућана. Крајем XIX века таквих трговачких установа је било готово у сваком месту.

За трговину са пољопривредним производима и ситничарским занатско-индустриским артиклима, и то специјално локалну, отворене су и земљорадничке задруге. Крајем XIX века и почетком XX века такве задруге биле су основане у пет села и једној варошици, и то: В. Крчмарима, М. Крчмарима, Доњој Рачи, Сипићу и варошици Рачи (1, с. 317). Данас таквих задружних установа има готово у сваком селу.

Центар трговачког живота између два светска рата била је варошица Рача, где се обављала већим делом робна размена извозна и увозна.

До Другог светског рата трговином су се бавили људи из оних газдинстава која су била имућнија. Земљорадници су продавали своје производе овим трговцима, а они их затим преко „веле-трговаца“ извозили за Крагујевац, Београд и др. вароши. Неки су од ових трговаца имали и трговинске уговоре са трговцима — извозницима из Велике Плане и Светозарева, као за откуп јаја и живине. Познати трговци — извозници у времену од 1918 до 1940 године у овој области били су Антоније Живковић и Милан Бабић. Они су годишње извозили из Раче Крагујевачке по 40 вагона јечма, 10 вагона пасуља, 3 ражи итд. (17, с. 77).

После ослобођења 1945 године, у новим економским условима, трговина се углавном обавља преко социјалистичке трговачке мреже — задружне и државне. Прва је развијена готово у сваком селу, док државна само у варошици Рачи. Задружна трговачка мрежа је доминирајућа и јавља се као главни извозник пољопривредних и увозник индустриских производа.

За извоз пољопривредних производа, и то ратарских и стољарских, постоје четири среска откупна предузећа („Победа“, „Житопромет“, „Војводина“ и „Трудбеник“).

Извоз пољопривредних и увоз индустриских производа у Крагујевачкој Рачи су прилично велики. Они се налазе у сталном порасту, због унапређене послератне пољопривредне производње и степена пораста потрошње индустриских производа. Тако, на пример, 1952 године предузеће „Трудбеник“ извезло је 228.172 кг. говеда, 8.257 кг. оваца, 102.268 кг. дебелих свиња, 19.964 л ракије и 800 л вина.

Што се тиче увоза, ваља напоменути, да је по тонажи мањи од извоза, али по новчаној вредности скоро исти. Према изјавама трговачких стручњака, извозна ставка се поклапа са увозном готово у сваком месту.

Саобраћај

Крајем XVIII века саобраћај је у Крагујевачкој Рачи био слабо развијен, због лоших комуникација, несигурности и неразвијених производних снага. Сем тога, код тадашњих Рачана, који су се доселили из планинских предела „није било у обичају ни да се путује ни да се носе терети колима“; требало је да прође доста времена па да се привикну том за њих сасвим новом саобраћајном средству, те су као бивши сточари продужили да се служе коњима још пуна два века по своје доласку у ову област (23, с. 10). Колима се Рачани нису користили у саобраћају чак ни за време кнеза Милоша 1815—1839 год., ма да су, од Сипића до Раче, а одатле за Наталинце били просечени крченици. На њима су се за дуго времена могли виђати само кириције, и то западно од Багровца, Росуље и Црвенца, који су пролазили из Лепенице на југу за Јасеницу на северу. Тако је 1823 године на кирициским колима из Кораћице у Чумићу дошао Јоаким Вујић, а 1.834 год. је тим истим путем прошао Сретен Ј. П. из Белосавице преко Светиње, идући као ђак из Београда за Велику школу у Крагујевцу (23, с. 118—119).

Са развитком трговине и унапређивањем привреде за време Кнеза Милоша развијао се упоредо и саобраћај. За време његове владе просечена су у Крагујевачкој Рачи два пута: Сипић—Рача и Наталинци—Рача. Оба су били крченици, којима се могло путовати само када је суво време, пошто су „за време киша били ужасно блатњави“ (23, с. 115). Насути путеви јављају се тек за време владе Александра Карађорђевића, 1882 године, после седамнаест година доношења закона о подизању јавних грађевина. Те године под надзором Министарства, изграђен је срески пут Наталинце—Јарушице—Крагујевац; затим у периоду 1885—1895 Сараново—Лукања—Рача; Рача—Сипић—Бадњевац и Сипић—Вучић—Црни Као—Багочина (8, с. 361—363). Неколико десетина година касније, велики број старих путева је реконструисан, а нових изграђено. Сем тога пут Рача—Јарушице с каменом подлогом је продужен на исток до Марковца, те је на тај начин ова област повезана са Ресавом.

Унутрашњи путеви, који повезују подручја једне или више општина, или пак преко главних попречних и уздужних путева пољопривредне површине са насељима, имају локалан значај. Они се користе у току целе године, изузев зиме када се не одлази у поље. За превоз служе кола са волујском и коњском запрегом. Ова се користе у саобраћају од фебруара до децембра, заправо док не падне снег. Тада се замењују санкама.

Но како је снег последњих година падао у незнатним количинама то су кола тако-рећи била главно саобраћајно превозно средство у свим годишњим добима.

Изградњом путева с каменом подлогом почео је да се развија и аутомобилски саобраћај, поред ранијег колског. Луксузни аутомобили свакодневно превозе путнике од варошице Раче до железничке станице у Марковцу (1950 г.). Постоји и стална аутомобилска линија између Раче Крагујевачке и Крагујевца. У недостатку великих путничких аутобуса користе се на тој релацији и теретни аутомобили.

Унутрашњи железнички саобраћај је слабо развијен. Због тога што железничка пруга пролази само источним ивичним делом области — пруга Београд—Ниш и Марковац—Деспотовац, а није везана са залеђем са селима на западу од Пиносаве (Вишевац и др.).

Привредне перспективе

Из напред изнетог приказа о природним условима и степену развитка производних снага добила се јасна слика о привредном животу ове, по географским приликама доста разноврсне србијанске области. Међутим, намеће се питање, какве би мере требало предузети да би се у потпуности искористио сваки од наведених привредних појаса.

Имајући у виду да је Крагујевачка Рача погодна за развој биљне производње и сточарства и да ће се даље развијати у томе правцу по десетогодишњем привредном плану, потребно би било ради њеног већег привредног развитка учинити следеће: пошумити оголене и, нарочито, стрме делове, где прети опасност од појављивања бујица; мелиорисати долину Раче и тако заштити неколико стотина хектара најплодније земље; изградити пругу, као природни продужетак пруге Марковац—Деспотовац. Подизање пруге би унапредило привреду западног дела који је данас без железничких и аутомобилских веза са другим областима; Марковац би постао важна железничка раскрсница, а варошица Рача би се, као главно административно, политичко, културно и трговачко привредно средиште, развила у јачи аграрно-индустриски центар.

Упоредо са овим, требало би настојати да се измени досадашњи однос засејаваних култура у сваком од наведених појаса, с тим што би се у алувијалној равни гајиле само влажне културе а на површи културе жита и воће, где за њихово успевање поред морфолошких и климатских, постоје и повољни и педолошки услови.

Ако би се наведене мере у току десетогодишњег периода унапређивања привреде спровеле у живот поред даљег проши-

равања социјалистичког сектора, постојале би реалне могућности да Крагујевачка Рача постаде привредно снажан србијански крај.

ЛИТЕРАТУРА

1. Т. Радивојевић: Лепеница, Насеља, књ. VII и XVII.
2. М. Милосављевић: Температура ваздуха као вегетациони чинилац у НР Србији, Гласник Српског географског друштва, св. XXIX — бр. 2.
3. К. Милосављевић: Кишне и сушне периоде у НР Србији, Београд 1951.
4. Метереолошка опсерваторија у Београду: Климатолошки подаци града Крагујевца за период 1925—1940.
5. Институт за водну привреду НР Србије: Хидротехничке мелиорације у НР Србији, Београд, 1951.
6. А. Стебут: Земљиште Дрино-Савско-Моравске Области.
7. Савезна управа хидрометеоролошке службе ФНРЈ Југославије: Прилози познавању климе Југославије, Београд, 1952.
8. Т. Ђорђевић: Шумадија у садашњости и прошлости, Суботица, 1932.
9. Путопис Стјепана Герлаха у другом путовању царског изасланика Д. Унгиада у Цариград г. 1573—1578. Издао П. Матковић, рад CXVI.
10. Мери Вортли Монтегју: Писма из Турске.
11. Д. Ј. Поповић: Србија и Београд, Београд, 1950.
12. С. Ј. Поповић: Путовање по новој Србији, Београд, 1879.
13. Д. Јанковић: О политичким странкама у Србији XIX века, Београд, 1951.
14. М. Лутовац: Привредно-географска карактеристика слива Јасенице.
15. Десетогодишњи програм унапређења пољопривреде Среза лепеничког, Рача Крагујевачка 1952 год.
16. Подунавка, 1876.
17. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, књ. VII и VIII.
18. Архива Крагујевачке занатске коморе, Крагујевац, 1952 год.
19. Државопис 1876.
20. Годишњица Чулићева XXXIV.
21. Зборник Закона и Уредаба 30. Види још Зборник Закона и Уредаба 30, 92.
22. Државна архива, Кнежевска канцеларија, Народни суд 1833.
23. Тих. Ђорђевић: Србија пре сто година.

Résumé

MIROSLAV MILOJEVIĆ

GÉOGRAPHIE ÉCONOMIQUE DU BASSIN DE LA Kragujevačka Rača

La région de la Kragujevačka Rača comprend le bassin de cette rivière entre ceux de la Jasenica au Nord et de la Lepenica au Sud; il appartient à la basse Šumadija, dans la R. P. de Serbie.

Au point de vue morphologique, ce territoire se compose de deux parties: une vaste plaine alluviale à l'Est, à Markovac et à Donja Rača, et une plate-forme.

Au point de vue climatique, il est caractérisé par ses hivers doux et la quantité notable de ses précipitations pendant la période végétative. La hauteur des températures, les précipitations et le nombre de jours pluvieux se combinent de telle sorte que les périodes de sécheresse sont rarement longues.

Au point de vue hydrographique, la région appartient au bassin de la Kragujevačka Rača, et les particularités pédologiques de son sol sont les mêmes que celles des bassins voisins de la Lepenica et de la Jasenica. Ce sol convient à toutes les cultures. En dehors des plus hauts sommets et de leurs pentes qui sont sous la forêt, toutes les autres terres sont cultivées.

L'agriculture est l'activité économique la plus importante. Les cultures sont variées, mais la plus répandue est le blé. Il occupe 24% de la superficie. La production totale des céréales est de 70 à 100.000 quintaux par an.

A la fin du XVIII siècle, c'est élevage qui représentait la ressource principale. Mais avec le démembrement des grandes propriétés des „zadrugas“ patriarcales, le partage des biens communaux, la transformation des prés et des pâturages en terres arables, et l'augmentation de la population, l'élevage a décliné au profit de l'agriculture. Malgré tout, il est assez développé aujourd'hui. On élève du petit bétail presque dans chaque maison, mais le gros bétail ne se trouve guère que chez les paysans. Les autres genres d'élevage, par exemple l'apiculture, sont peu importants.

Outre l'agriculture et l'élevage, il faut mentionner la culture des fruits, qui trouve là des conditions naturelles favorables à son développement. On cultive toutes les sortes de fruits à pépins et à noyaux. Chaque année, 100 à 120 wagons de fruits sortent du pays — dont 60 à 80 de prunes — en direction principalement de Belgrade et de Kragujevac.

La culture de la vigne a commencé à s'étendre à la fin du XIX et au début du XX siècle, sur des plants du pays. Après la création des coopératives paysannes, on a commencé à cultiver aussi des plants américains. Aujourd'hui, 924 ha sont plantés en vignes. Parmi le vingt espèces de raisins, le plus répandu est le „rose“ (30 à 40%).

L'industrie et l'artisanat sont peu développés et se limitent à la transformation des produits de l'agriculture et de l'élevage. On peut citer la meunerie, la laiterie, la fabrication de tuiles. Quant à l'artisanat, seuls s'y livrent les membres des familles économiquement faibles. Il n'y a d'ailleurs qu'un très petit nombre d'artisans dont le métier soit l'occupation principale; car ceux qui ont fait leur apprentissage au-dehors, à Kragujevac, à Velika Plana et en

d'autres villes de Serbie, ne reviennent que rarement à Kraĝujevaĉka Raĉa, où ils ne trouvent pas assez de travail.

La construction de routes macadamisées a rendu possible la circulation automobile, parallèlement à celle des voitures qui y existait déjà. La voie ferrée ne passe qu'en bordure de la région, à l'Est: c'est la grande ligne Beograd—Niš et Markovac—Despotovac.

Sans perdre de vue que cette région est propice à un essor de la production agricole et de l'élevage, et qu'elle continuera à se développer dans ce sens d'après le plan de 10 ans de la Serbie, l'auteur pense qu'il faudrait entreprendre les travaux suivant: boiser les parties dénudées du pays, particulièrement les pentes, qui sont menacées par les torrents; aménager la vallée de la Kraĝujevaĉka Raĉa et ainsi protéger des inondations quelques centaines d'hectares d'une terre des plus fertiles; construire une voie ferrée, qui serait le prolongement naturel de la ligne Markovac—Despotovac. La construction de cette voie ferrée serait d'un profit particulier pour la vie économique de la partie ouest du bassin, qui se trouve aujourd'hui sans aucune communication, ni ferroviaire ni routière, avec les contrées voisines. Markovac deviendrait ainsi un noeud de communication important, et Kraĝujevaĉka Raĉa pourrait se développer et devenir un centre industriel plus actif.

ДУШАН ДУКИЋ

ТРИ КОТЛИНЕ СРЕДЊЕГ УНЦА

Дрварску Котлину*) посетио сам први пут крајем августа 1949 године. Кратко задржавање у Дрвару није ми дозвољавало икаква проматрања. Али, изразити облици крашке и флувијалне ерозије Котлине и њене околине толико су ме заинтересовали, да сам јула 1951 године поново отишао у Дрвар. Тада сам, користећи свој годишњи одмор, приступио мањим геоморфолошким и привредно-географским проматрањима Котлине.

Мокроношку Котлину обишао сам крајем јула 1951 године, обраћајући главну пажњу њеној хидрографији.

Прекајску Котлину прошао сам крајем јула 1952 године, када сам допунио и проверио претходна проматрања из Дрварске и Мокроношке Котлине.

Приликом теренских проматрања од велике користи су ми били резултати ранијих испитивача ових котлина: А. Грунда (2) и П. Рађеновића (7) за све три котлине и О. Опица (5) за Дрварску Котлину. Извесне појединости потребне за допуну овог рада узео сам од установа и дела наведених у литератури.

Картографска премеравања и један део цртежа урађени су на основу карата нашег Војног географског института у размери 1:200.000, 1:100.000 и 1:50.000 у Картографском отсеку Географског института Српске академије наука.

Задатак овога рада је да буде један од прилога географском познавању Босанске Крајине и њеног херојског становништва.

I

ПРИРОДА КОТЛИНА СРЕДЊЕГ УНЦА

Положај, границе и величина. — Топографски слив Унца развио се у великој удолини која се пружа у динарском правцу. Док је према СИ јасно ограничена планинама Осјеченицом

*) Најниже делове котлина, по којима теку реке, мештани називају „жупе“. Према томе, у Дрварској Котлини је Дрварска Жупа, а у остале две, Мокроношка и Прекајска Жупа.

(1.627 м), Ломом (1.420 м), Клековачом (1.961 м) и Јаворовом Косом (1.341 м), а према ЈЗ планинама Бсбаром (1.061 м), Каменицом (1.264 м), Једовником (1.539 м) и Шатором (1.872 м), дотле је ова удолина отворена према СЗ ка сливу Уне, где развође слива Унца прелази у површ која прати ток Уне, а према ЈИ је неосетан прелаз преко басена Рора у Гламочко Поље. У правцу СЗ—ЈИ дужина удолине — топографског слива Унца — износи 55 км, а највећа јој је ширина 18,2 км.

Од четири котлине колико их има на Унцу, три су у сливу његовог средњег тока. То су Дрварска, Мокроношка и Прекајска Котлина (сл. 1). Четврта котлина, Преодачка, лежи у сливу горњег Унца, под планином Шатором, и она није обухваћена овим радом.

По својој величини, броју становника и привреди, најзначајнија је Дрварска Котлина. Њена површина износи 284,35 км². У њој су шест села разбијеног типа: Бастаси, Доње Врточе, Горње Врточе, Дрвар—Село, Трнињић Бријег и Шиповљани; као и једино градско насеље целог слива Унца, варошица Дрвар. Друга варошица Дрварске Котлине, Оштрел, порушена је у Другом светском рату. У свим насељима Дрварске Котлине 15-1-1951 године живело је 6.736 становника (1).

Мокроношка Котлина је најмања и привредно најслабија. Она обухвата површину од 124,7 км². У њој су два села разбијеног типа: Мокроноге и Видово Село са укупно 1.637 становника (1).

Прекајска Котлина има површину од 193,15 км², У њој су четири села разбијеног типа: Мрђе, Љесковица, Прекаја, Штрпци Велики и један део села Малих Штрбаца — Пољице. У овим насељима 15-1-1951 године било је 3.528 становника (1).

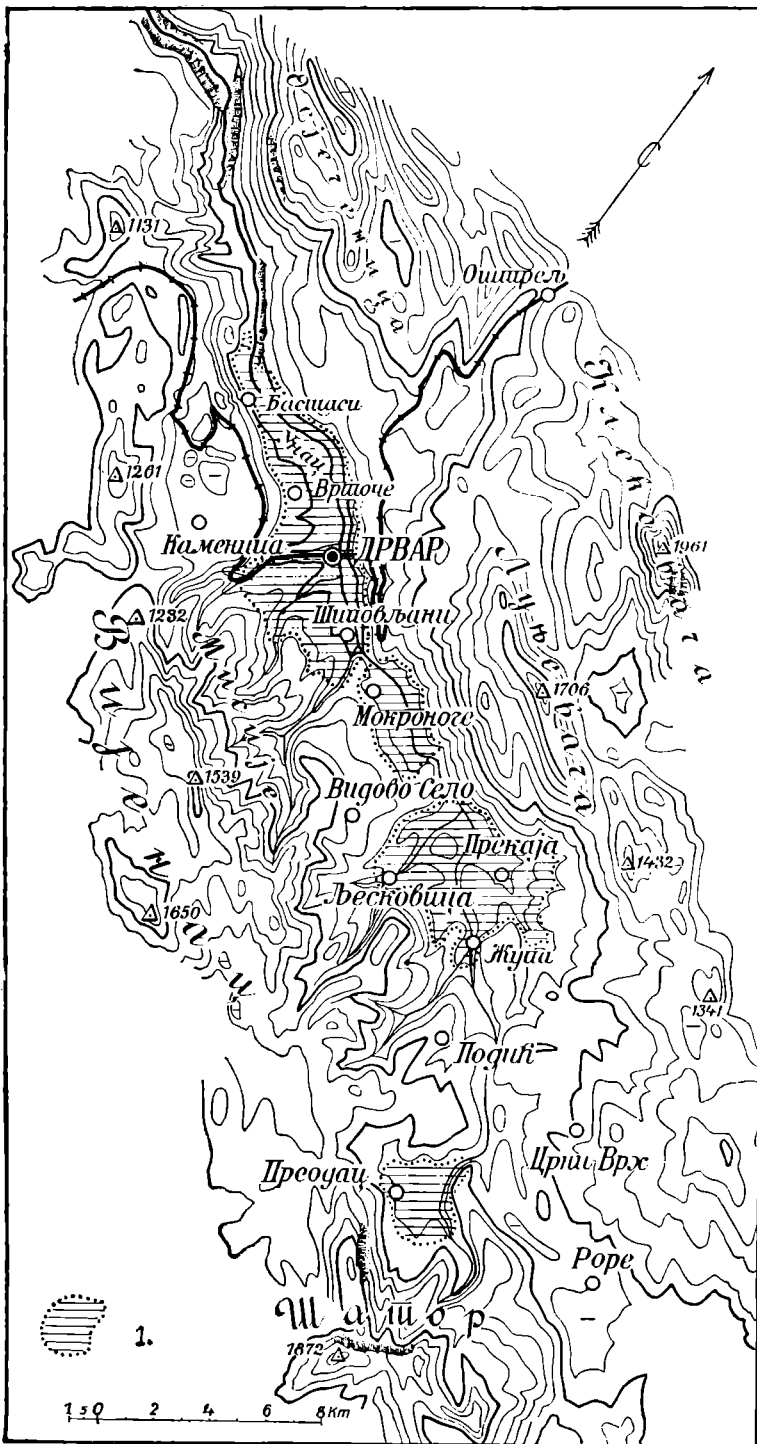
Све три котлине средњег Унца имају дакле укупну површину 602,2 км² и 11.901 становника (1).

Геолошки састав и рељеф

Геолошки састав. — Све три котлине су изграђене претежно у горње кретацејским кречњацима, а само њихови ЈЗ делови су у доломитима тријаске старости.

Слојеви кречњака се пружају у динарском правцу, а њихов преовлађујући пад је у Дрварској и Мокроношкој Котлини према ЈЗ док је у Прекајској Котлини чешћи пад слојева према СИ. У овим кречњацима Грунд је нашао фосиле рудиста (2—с. 21).

Дна свих јуза, које су усечене у кречњацима, покривена су језерским седиментима, који су прилично проучени, због угља којег има у њима. У свом најдубљем делу ови се седименти, по В. Ласкареву (3—с. 125), састоје од когломерата и пешчара. Изнад њих долази једна угљеносна серија, а ову покривају слатко-

Сл. 1. — Положај Дрварске, Мокроношке и Прекајске
Котлине у топографском сливу Унца. 1. Најнижи
делови котлина-жупе

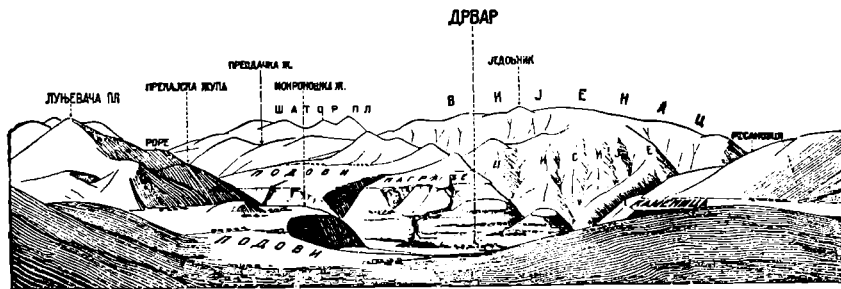
водни лапори и кречњаци. Старост угљеносне серије В. Ласкарев је одредио као средње миоценску или делом горње миоценску на основу неколико одломака кутњака *Mastadon-a angustidens f. subtarigoidea* који су нађени у слоју угља рудника „Адрија“ у Дрварској Жупи код села Шиповљана.

У светло жутим лапорима у Дрварској (2—с. 29) и Прекајској Жупи (2—с. 34) Грунд је нашао фосиле: *Congeria cf. dalmatica* Brus, *Congeria cf. Partschii* Cz., *Congeria cf. triangularis*, *Fossarulus tricarinatus* Brus, *Melanopsis astrapaee* Brus итд. (2—с. 29).

Остали геолози испитивачи језерских наслага Дрварске Жупе, поред поменутих, нашли су и друге фосиле језерске фауне. На основу њих Ф. Кацер утврђује старост дрварских језерских наслага као старо миоценску (F. Katzer—Die fossilen Kohlen Bosniens und der Herzegovina, Bd. I 1918, Bd. II 1921), док Ф. Тула (F. Toula—Geologisch—paleontologische Beobachtungen aus der Gegend von Drvar, Peći und Dulez in W. Bosnien, Jahrb. d. Geol. R. A., Bd. 63, 1913) и Ф. Кох (F. Koch — Die pliozänen Congerierschichten von Drvar in Westbosnien, Glas hrvat. prirodoslovnog društva u Zagrebu, t. XXIX, 1917) одређује старост тих слојева као плиоценску.

Осврћући се на одређивање старости горњих хоризоната, односно језерских лапора Дрварске Жупе, В. Ласкарев констатије, да би томе требало прићи опрезније, пошто су исти такви фосили код Рековца нађени у дубљим слојевима. Проучавање засада слабо познате фосилне флоре и утврђивање стратиграфског реда дрварских језерских наслага био би задатак будућих испитивача. (3—с. 116—125).

Облици рељефа. — У рељефу котлина издвајају се три морфолошки различите целине — макро облика. То су:

Сл. 2. Средњи ток реке Унца са Прекајском, Мокроношком и Дрварском жупом, скаршћеном површи и планинама на СИ и ЈЗ границама слива

- 1) гребени и стране планина које уоквирују котлине са СИ и ЈЗ;
- 2) скаршћена површ с обе или само са једне стране Унца, нагнута у правцу његовог тока и

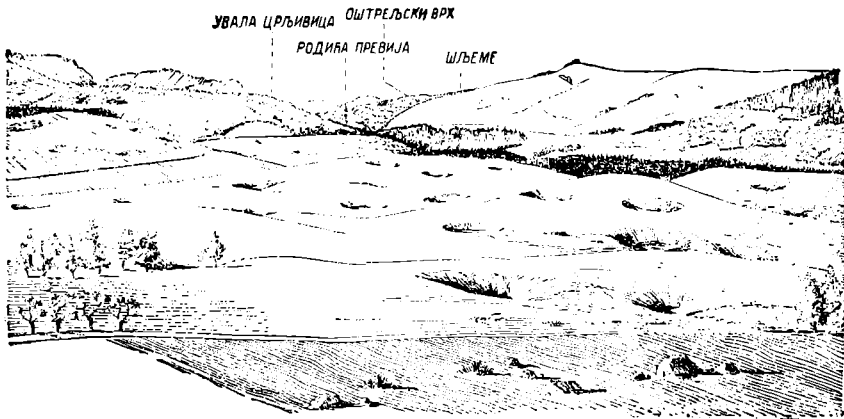
3) котлине у најужем смислу или жупе (како их мештани зову — у овом раду је усвојен овај назив за њих), које су уопште најнижи делови котлина.

Када се поменути морфолошки издвојени макро облици посматрају као шира природна целина (Сл. 2), онда се стиче утисак да је рељеф котлина претстављен великом удолином динарског правца. Стране те удолине претстављају стране планина на СИ и ЈЗ, а њено широко дно пространа скаршћена површ. Најзад, у поменутој површи су усечене све три жупе, по чијем дну тече Унац у правцу ЈИ—СЗ.

Овакав облик има део слива Унца око његовог средњег тока где су се развиле три котлине, само у грубим, макро цртама рељефа. Али, ако се он детаљније погледа, тада се на њему истиче читав низ мањих мезо и микро облика рељефа. Ови облици се могу груписати у три скупине: прва — облици крашке ерозије, друга — облици крашке ерозије преиначене флувијалном и трећа — облици изграђени флувијалном ерозијом.

Облици крашке ерозије претстављени су вртачама, увалама, јамама, понорима и пећинама.

Вртаче (локални термин „долине“) су различитих димензија, али их је највише са дужином од 6—10 м и ширином од 30—40 м. Њихова честина износи: у Заглавици 50 на км², на Подовима 40 км² (Сл. 3), Каменици 40—50 на км², на Подовима у Видовом Селу око 30 на км² итд. Таква бројност вртача даје рељефу изглед богињавог краса.

Сл. 3. — Део скаршћене флувијалне површи Подова у Дрварској котлини покривен вртачама.

Увале су сада без сталних токова. Све су на десној страни Унца. У Дрварској Котлини су Криводол и Црљивица, у Мокроношкој Матерића и Марчетина Увала. Прекајској Котлини би се

могла прикључити Велика Увала, између Тисове и Јаворове Косе, која је преко Јанчарице отворена према Прекаји. Увале су дубоке 200—500 м, широке 1—5 км и исто толико дугачке. Њихова дна леже 260—490 м изнад реке Унца.

Увала Криводол претставља проширену суву долину, чије је дно покривено вртачама, али се у ширем смислу може третирати као увала.

Јаме су најчешће на скаршћеној флувијалној површи и по вртачама. Има их у све три котлине. Пошто је процес скрашћавања интензиван, отварају се нове јаме (1950 у Оштрељу, 1951 на Подовима и 1952 год. у Црљивици). Развијају се дуж дијаклаза и могу бити врло дубоке: Чатрња (више железничке станице Пасјак) преко 104 м, Радановка (на Подовима — по казивању мештана) преко 120 м итд. Ни у једној јами нема воде.

Пећина има десетак. Непроучене су: Ледењача на Каменици, Греда у Заселку, Бијела, Зовикача и Челарица (у последњој по казивању Милана Срдића из Заглавице има извесних старословенских натписа) у Заглавици, Капница у Марчетиној ували, Мала Челинка у Мокроношкој котлини, Титова Пећина у Бастасима и друге.

Најпознатија је Титова Пећина у Дрвару. Она је дугачка само 121,9 м и претставља само узлазни крак огромног сифона. Лежи око 800 м С од Дрвара, на десној страни Унца, у брду званом Градина. Улаз у пећину је 23 м виши од нивоа реке Унца. Отвор је широк 6,2 и висок 7,65 м. Пећински канал се развија дуж дијаклаза, а на местима где се оне пресецају обично се налазе отсеци. Има их три. Први се спушта 14,5 м, други 26 м и трећи 15 м. На дну трећег отсека, 37,55 м испод нивоа Унца, налази се мало сифонско језеро. Такав положај језера указује на постојање подземног, хидролошког, развођа друге реке (вероватно Санице) скоро по средини топографског слива Унца и на потпуну скрашћеност кречњачког масива Дрварске Котлине СИ од пећине. За време јачих киша и док се снег отапа из Титове Пећине у Дрвару избија максимално до 4 м³ воде у секунди која отиче у Унац. У Титовој Пећини је врло мало пећинског накита.

Две пећине у Црљивици под Страном су врло мале. Прва је дугачка 19 м, стрмог канала, тако да претставља скоро јаму. Отвор јој је квадратног облика сај страном од 0,7 м. Канал се развија дуж дијаклазе. Има сталактила и сталагмита. Друга пећина је дугачка 10 метара. Развила се дуж дијастрома. Канал је широк 3—5 м а висок 0,7—1 м. Без накита је. Док у првој има покатак воде, друга је увек сува.

Велика Челинка у Мокроногама је такође мала пећина. Дугачка је 20 м. Лежи у брду званом Бедем, испод Бајића кућа. Њен улаз је висок 6 м а широк 1—3 м. Отвор је 6 м изнад алувијалне равни. На 15 м од улаза је мало језеро. Канал се развио

дуж дијаклаза. Из пећине у влажнијем добу године избија до 0,6 м куб./сек воде, која отиче у Унац. Пећинског накита нема.

Понори су на Унцу. Највећи је на доњем крају Мокроношке Жупе, пред улазом у Склоп (Сл. 5). У самом склопу је више понора, али се они не могу запазити; јер су активни само док Унац протиче склопом — после већих киша и за време отапања снега.

Неки периодски токови имају такође своје поноре. Највиши понор је свакако онај под Марковим Каменом на 839 м надморске висине (преко 300 м изнад Унца). Широка је 4 м а исто толико дубок.

Облици нормалне ерозије преиначени крашком претстављени већ поменутом скрашћеном површи која прати ток Унца и има апсолутну висину „код Рмањ манастира, тј. на ушћу, 600 м, код Растоке 660, око Дрвара и Мокронога 700 м, у Прекајској котлини код Мрђа 760, код Видова Села 820, код Црквеништа 830, код Брда 840, код Градине с леве стране Појло Потока 994 м и на северном крају Преодачке Котлине на десној обали поменутог потока 1.000 м“ (5, с. 206). Пад ове површи и њено праћење Унца указују да је она морала постати само радом Унца, када је он текао у том нивоу, те је она као што је речено флувијалног порекла. Ова, некад јединствена површ, зове се у појединим котлинама различитим именима: у Дрварској Котлини Подови, на десној страни реке, а Каменица на левој страни Унца. То исто име — Подови има ова површ на левој страни Унца у Мокроношкој Котлини. У Прекајској Котлини, на десној страни Унца она има име Брда, а на левој Подић.

Скрашћавање површи које је наступило у постмиоцену, изменило ју је утолико, што су се и у њој потом усекле вртаче и јаме, али је њен првобитни облик лепо очуван. Многе суве долине, кроз које су пре скрашћавања текли мањи водотоци и које излазе на површ, прекривене су по дну вртачама. Оне такође претстављају облике нормалне ерозије преиначене крашком.

Чисти облици нормалне ерозије претстављени су речним, долинама, терасама, епигенијама и плавинама.

Долина Унца је композитна. Она је састављена од четири котлине и четири клисуре. На улазу у Прекајску Жупу, код Виканове Драге, клисура Унца је дубока 180 м, а у Склопу према Мокроногама 130—150 м. у Склопу према Дрвару 170 м и у клисури Береку, низводно од Басатаса, 130 м.

Долине Унчевих притока су клисурасто-кањонског типа, дубоке 220—350 м, изузев оних делова у Жупама, где су усечене у неогеним језерским седиментима и плитке.

У речним коритима, нарочито у Унчевом — у Склопу између Мокроношке и Дрварске Котлине — има циновских лонаца створених еворсијом. Мештани их зову „каменицама“. Малих су величина — широки до 0,8 м а дубоки до 1,2 м.

У језерским седиментима Унац је у све три котлине изградио свој систем тераса. Како седименти налажу уз ЈЗ обод жупа, то се земљиште степенасто спушта (преко тераса) према Унцу ка СИ ободу жупа.

Прве податке о речним терасама Унца у Дрварској Жупи дао је О. Опиц, који је утврдио систем од четири терасе са релативним висинама: прве 140—150 м, друге 70—80 м, треће 30—40 м и четврте 8—10 м. (5 — с. 201—202). Ми смо у Мокроношкој Жупи установили терасе са овим релативним висинама: прве 90 м, друге 60—70 м, треће 30—40 м и четврте 15—20 м, а у Прекајској Жупи: прве 115—130 м, друге 70—80 м, треће 20—25 м и четврте 7—12 м.

О. Опиц је установио да се терасе у Дрварској Жупи везују за систем тераса реке Уне (5 — с. 203).

Кречњаци у којима су епигеније Унца у Прекајској Жупи раздвајају неогене седименте те ови не чине целину. Својим постојањем оне потврђују да је Прекајска Жупа морала бити испуњена неогеним седиментима преко 691 м апсолутне висине, колика је висина ртасте епигеније између Илијине Главнице и Сјенокоса.

Постојање ових епигенија иде у прилог Грундовом схватању о начину постанка простране површи која прати ток Унца.

Плавине су често по ободу Жупа, а стварају их периодични токови. Оне су највећим делом учвршћене. Највећу плавину ствара сам Унац својим наносом у Прекајској Жупи, где је шљунак прекрио алувијалну раван, на дужини од 1,75 км и има тенденцију даљег низводног померања. Лети Унац тече подземно кроз ову плавину која уништава знатан део околних обрадивих површина.

Постанак котлина. — Присуство истих седимената једнаке старости у све три котлине указују на њихов истовремени постанак. Дрварска Котлина, у ужем смислу Жупа, постала је спуштањем тла дуж раседа у време олигомиоценског набирања динарских планина. Сем уздужних раседа динарског правца, који су врло изразити и претстављају границу Жупе према скрашћеним површима, постоје и попречни раседи од којих су најизразитији они дуж којих су постале клисуре река Радуклије и Висућице у Дрварској и Сухаје у Прекајској Котлини.

Ови раседи прелиминске старости изменили су рељеф области и деформисали дотадашњи хидрографски систем Унца. У прелиминској фази Унац је текао најмање 90—180 м изнад садашњег нивоа у Котлинама. То потврђује стара сува долина у Прекајској Котлини, Виканова Драга (на картама Дубока Драга) и стара, преграбенска долина испод Граба (у којој су куће Пере и Стевана Поповића) између Прекајске и Мокроношке Жупе. Други трагови прелиминског рељефа нису запажени.

Иако потпуно сагласни у начину постанка Дрварске Жупе, испитивачи — геолози Кох (4) и Грунд (2) имају сасвим различите погледе на старост и начин постанка скрашћене површи која прати Унац.

Кох сматра да је површ остатак предплиоценске синклинале увале, која се услед спуштања Дрварске Жупе раскинула. Према томе, површ је по Коху старија од неогених језерских седимената Жупе. Разлику у висинама лапора, који на ЈЗ страни Жупе достижу 700 м надморске висине, управо до ивице површи према Жупи, док се дуж СИ стране Жупе јављају скоро само у нивоу Унца, Кох објашњава последицама тектонских процеса. Међутим, да је Кох испитивао и друге котлине Унца тада би дошао до Грундовога схватања, јер се површ пружа од ушћа Унца где лежи на 660 м апсолутне висине, дуж читавог тока реке, па све до десне обале потока Појило у Преодачкој Котлини, где јој висина достиже 1.000 м изнад мора (5 — с. 205—206).

Грунд сматра да је површ млађа од седимената у Жупама и да је флувијалног порекла што потврђују не само многе суве долине у Дрварској Котлини (5 — с. 206), него и у друге две котлине. По мишљењу Грунда површ је могла постати само под условом да су све три жупе биле потпуно испуњене лапорима и да се у њима стварале развијеном бочном ерозијом. Постојање остатака прелимниског рељефа и епигенија у Прекајској Жупи иду у прилог Грундовом тврђењу да су жупе биле испуњене седиментима најмање до апсолутне висине између 672 м у Прекајској и 700 м у Дрварској Жупи. „Да је заравњена површ постала флувијалном ерозијом а не маринском трансгресијом је зато вероватно што она претставља широку долину између високих кречњачких планина, што се не би могло замислити у случају маринске површи“ (2 — с. 36—37). Уколико је негде и било абразионих облика рељефа, они се нису могли очувати, јер их је уништила флувијална ерозија стварајући површ, што је опет доказ да је површ у долини Унца млађа од седимената у Жупама, односно млађа од самих Жупа (2 — с. 29).

О. Опиц на основу резултата ранијих испитивача и својих проматрања овако формулише постанак површи: равњаци око Дрварске Котлине су постали крашком денудацијом и ерозијом Унца, када је овај, по испуњавању језера лапорима текао у вишим нивоима. Пошто су површи млађе од стварања лапора, који је по испитивњима Кацера, као и сав слатководни неоген Босне, постао између средњег олигоцену и средњег миоцена, оне могу бити само миоценске старости (5—с. 207).

Крајем плиоцена почело је сукцесивно повлачење Панонског језера које је трајало до квартара. Истовремено се издизало копно у области горњег тока Унца, што је појачавало његову дубинску ерозију. Река је била у стању да се усеца не само у језерским седиментима жупа, него и у масама компактнoг креч-

њака који раздваја жупе (5—с. 207). Тако је Унац створио своје пробојнице између жупа — „склопове“ — врло уске и дубоке клисуре, скоро праве кањоне. У жупама је река израдила систем тераса и епигенија. Истовремено се развијала и крашка ерозија.

За разлику од флувијалне ерозије, чији су облици најчистији у жупама, облици крашке ерозије су изразити изван њих, по скрашћеној површи Унца и странама планина које уоквиравају котлине.

У погледу генезе саме Дрварске Жупе и површи Унца потпуно смо сагласни са О. Опицом (5), јер геолошке и геоморфолошке чињенице потврђују тачност његових поставки. Генеза макро облика друге две котлине средњег тока Унца је у свему иста са првом. Мезо и микро облици рељефа у тим котлинама били су већ предмет посебног излагања. То је основни разлог због чега се о генези Мокроношке и Прекајске Котлине не расправља посебно.

Клима

Температуре. — У сливу Унца постоји само једна метереолошка станица са осматрањем температура — Црљивица у Дрварској Котлини. По подацима те станице у периоду од 1925—1940 године средња годишња температура ваздуха износи 5,9°C, док су средње месечне дате у табл. 1. Најниже месечне температуре јављају се у фебруару док су највише у августу, а то указује да котлине у средњем Унцу у климатском погледу припадају нешто више медитеранском, него континенталном подручју. То донекле потврђује и плувиометриски режим: у зимској половини године падне незнатно више кише него у летњој. Број дана са температуром више од 5°C износи 196 (од 21 априла до 3 новембра), а са температурама преко 10°C 123 дана (од 25 маја до 25 септембра). Ови подаци (19—с. 21) указују на повољни термички режим у току вегетационог периода.

Табл. 1. Средње месечне температуре ваздуха у Црљивици] за период 1925—1940 (19-с. 21)

Средња темп.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.	Амп.
1925—40	- 4.0	- 4.6	-0.9	4.4	8.8	11.9	15.6	15.7	11.5	7.0	4.5	1.0	5.9	20.3
Макс.	- 0.1	0.8	3.4	7.3	11.5	16.0	17.2	25.3	17.4	11.0	8.3	6.0	7.9	30.1
Мин.	-11.1	-13.6	-6.5	1.3	5.2	10.2	12.3	12.5	8.8	5.3	2.6	4.5	3.9	16.9

Ветрови: — Главни ветрови су бура (северни) и „бели ветар“ (јужни). Јављају се у свим месецима. Бура је најчешћа у јануару, децембру и фебруару, док је „бели ветар“ најчешћи у

новембру и априлу. Остали ветрови су врло слаби и ретки. Најјачи су у фебруару и октобру.

Средња расподела ветра у промилима (‰) показује ову учестаност у Црљивици: северни (бура) 369‰, североисточни 6‰, источни 6‰, југоисточног нема, јужни („бели ветар“) 233‰, југозападни 3‰, западни 2‰ и северозападни 4‰; на тишине долази 350‰ и оне су најчешће у јулу — 40‰ и августу — 41‰. Сличне податке о ветровима показују и околне станице — Ресановци и Бос. Грахово (19—с. 79), на југу Дрварске Котлине.

Док бура снижава температуру ваздуха, лети често на 3—4°С изнад нуле, јак југ је обично врло сув, топао и лети за пољске културе врло штетан. Он може просто да „спржи“ сву летину, те приноси тада знатно подбацују.

Падавине. — У читавом средњем Унцу постоје само две кишомерне станице. Обе су у Дрварској Котлини. Прва је у Дрвару, на 507 м апс. висине, а друга у Црљивици на 1.031 м надморске висине (6). Висинска разлика између њих од 524 м повољна је да истакне утицај висине рељефа на количину падавина (плувиометриски градиент износи 14 мм на 10 м висине) и њихову расподелу по месецима и годишњим добима (табл. 2).

Табл. 2. Средње месечне и годишње количине падавина у Дрвару и Црљивици за период 1923—1925 и 1930—1940 (6)

	Апсол. висина станице у м	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. мм
Дрвар	507	54	85	101	85	85	94	44	66	84	134	130	90	952
Црљивица	1031	79	104	100	128	195	181	91	134	139	182	200	126	1659

Највише падавина у Дрвару је у октобру — 14,07% средње годишње суме, а у Црљивици у новембру — 12,05%. Секундарни максимум у Дрвару је у марту — 10,61%, а у Црљивици у мају — 7,22% годишње суме.

Најмање падавина у Дрвару је у јулу — 4,62%, а у Црљивици у јануару — 4,76% годишње суме. Други минимум падавина у Дрвару је у јануару — 5,67% а у Црљивици у јулу — 5,68%.

Распоред падавина по тромесечјима је следећи: највише падавина добија четврто тромесечје — 32,00%, потом друго — 28,06%, затим треће — 20,64% и најзад прво тромесечје — 19,30% од средње годишње суме падавина.

Појединих година има знатног отступања од изнетог распореда падавина и њихових количина. Тако на пример, највише кише је пало у Дрвару априла 1924 године — 151 мм, априла 1930 г. — 125 мм, новембра 1923 г. — 210 мм, новембра 1925 — 330 мм итд. У Црљивици је било максимума падавина у јануару

1931 године — 207 мм, октобра 1932 — 226 мм, октобра 1938 — 180 мм, октобра 1939 — 408 мм и у октобру 1940 — 369 мм.

Још су веће разлике између средњих и минималних количина падавина појединих месеци. У Дрвару је у јулу 1923 и августу 1931 године пало сам по 3 мм кише, односно 15 пута мање од најмање средње месечне количине падавина (јул — 44 мм). У Црљивици је у јануару 1924 године пало само 9 мм падавина, тј. преко 8,5 пута мање од средње количине за тај месец (79 мм).

Ако се упореде апсолутно најмање и апсолутно највеће количине падавина кишомерне станице Дрвара добија се однос као 1 : 110, а за кишомерну станицу Црљивица као 1 : 72. Неједнакост ових односа показује да су падавине у Црљивици за 65,4 % уједначеније у односу на Дрвар. То је последица повољног утицаја планинског, високог, рељефа на годишњу расподелу падавина.

Средње месечне количине падавина за време вегетационог периода у жупи (у Дрвару) и на површи и планини (у Црљивици) су приближно једнаке и крећу се између 46,7% (Црљивица) и 46,9% (Дрвар) од укупне годишње суме. Знатно су веће разлике у падавинама појединих месеци вегетационог периода извесних година. Тада се високе температуре и појачано испаравање много јаче одражавају на биљном свету површи и жупа, него на оном који је освојио више делове котлина. Због тога сушних година приноси потпуно подбаце, нарочито поврће, жита и сено.

Средњи датум појаве првог снега у Црљивици је 31 октобар а у Дрвару 25 новембар, док је средњи датум последњег снега у Црљивици 19 април, у Дрвару је 21 март. У Оштрељу који лежи на 1.033 м надморске висине средњи датум првог снега (за период (1936—1940 г.) је 22 октобар, а последњег 24 април. Најранији снег пао је у Црљивици 15 септембра 1932 а најкаснији 23 мај 1933 године (по подацима Метеоролошког одељења Савезне управе хидрометеоролошке службе). То показује да је у зиму 1932/1933 године у Црљивици снежни покривач са прекидима трајао преко 8 месеци.

Различито трајање снега и висине температуре ваздуха у вези са висином земљишта условљава ранији почетак вегетационог периода и свих пољопривредних радова у жупама. Вегетациони период на површима почиње око 2 недеље касније, а приближно исто толико се и раније завршава. Зато се клима у вези са разноликошћу рељефа котлина средњег Унца јавља као врло важан фактор за биљни свет и временски распоред пољопривредних радова.

Хидрографија

У хидрографском погледу котлине средњег Унца могу се поделити на три различита дела. Први је безводан, док су друга два са знатним количинама воде — извора, врела и речних токова.

На скрашћеним флувијалним површима и планинским странама, изузев планине Једовник и Мисије, нема никаквих сталних извора и водених токова. Крашка вода понире дубоко у унутрашњост кречњака; као што се показало при проучавању Титове Пећине у Дрвару вода се у њој спушта и испод нивоа Унца до 37,55 м. На површима нема воде ни у тако дубоким јамама као што су Радановка (око 120 м) и Чатрња (преко 104 м) на Подовима. Изузетак чини само неколико мањих извора плитке локалне издани у глиновитом материјалу у Дрварској Котлини, на десној страни Унца. То су: извор Горана на 1.238 м апсолутне висине између Делине Косе (1.413 м) и Тисовог Врха (1.345 м), бунар са „живом“ водом у Подпасјаку под Гредом Трикића на 935 м апсолутне висине и пиштољина у Грубишној долини (вртачи) код старих бунара у ували Криводола. На левој страни Унца на површима нема никаквих извора. Тамо су само две велике локве постале природним зачепљавањем вртача; прва је Долови на 740 м апсолутне висине у Доњој Каменици, под Бобаром са запремином од преко 500 м³ воде, а друга је Проваљиа у Видовом Селу на 780 м апсолутне висине са запремином од преко 1.000 м³ воде.

Посебну хидрографску целину у склопу средњег Унца претстављају североисточне падине планина Једовника и Мисије. Између врха Палежа (1.232 м) у Дрварској Котлини и Малог Малиновца (1.132 м) у Прекајској Котлини има тридесетак извора на висинама од 820—1.200 м. Од њих постају потоци и речице, које пробијајући се према С теку уским и дубоким клисурама до жупа, у којима се уливају у Унац.

Знатно богатство текућом водом и изворима североисточних падина планина Једовника и Мисије изграђених од тријаских кречњака и доломита, може се објаснити загађивањем тих маса језерским седиментима. Ови се уздижу до 700 м апсолутне висине у ЈЗ делу Дрварске Жупе, а до 680 м апсолутне висине у Прекајској Жупи. Ови седименти су спречили интензивно скрашћивање СИ падина поменутих планина и спуштање сталне хидрографске зоне дубоко испод топографске површине. На ЈЗ, где нема језерских седимената, нема ни загађивања кречњака, те су падине Једовника скрашћене. У том правцу нема водених токова све до реке Струге у Граховском Пољу.

У неогеним седиментима у Жупама јавља се низ мањих извора, око којих су већином насеља. Поточићи нешто јачих извора усекли су своје долинице кроз неке Унчеве терасе, тако да се на основу тога може говорити и о њиховој старости. Развитак њихвих токова се наставља померањем извора према Ј односно ЈЗ ка следећој вишој тераси.

По свом хидрографском положају језерски седименти, рашчлањени речним долинама и моделисани терасама Унца и његових притока, чине прелаз од виших безводних области према во-

дом најбогатијем делу котлина — алувијалној равни Унца у Жу-пама. Алувијалне равни Унчевих притока су углавном уске — 50—100 м, изузев долине Дрваре у којој је она знатно шири.

Унац протиче кроз све три котлине. а дуг је 65,5 км. Постаје од поточића Млина и Карлице, који извиру на планини Шатору и добијају његово име испод својих саставака. Испод села Преоца Шатор се назива Појило, а на улазу у Прекајску Котлину Унац. Он тече наизменично кроз котлине и клисуре. У првим је мањег пада и знатно меандрира. У пролеће за време отапања снега и за време јаких јесењих киша он се излива из корита и плави своју алувијалну раван 10—15 дана. Тада је у Мокроношкој Жупи око 180 ха а у Дрварској преко 500 ха под водом. Унац лети пресушује у Прекајској Жупи све до ушћа Гудаје и у доњем делу Мокроношке Жупе. У Дрварској Жупи никада не пресушује јер добија воду од јаких токова као што су Висућица, Дробњак, Дрвара и Басташница. Он се хоризонтално помера по алувијалној равни Жупа, подлокава и руши обале, при чему уништава најбоље пољопривредне површине. (Сл. 7).

Режим Унца. На читавом току Унца постоје два водомера. Први код Мартин-Брода у близини ушћа и други у Дрвару под мостом друма Дрвар — Бос. Петровац. Висина коте 0 см последњег водомера је 469,84 м изнад Јадранског Мора, а површина слива Унца до водомера је 214 км² (6).

На основу података осматрања извршених на овом водомеру (6) израчунати су средњи месечни водостаји на Унцу за период 1927—1940 године (Табл. 3) којима је утврђено да Унац има плувионивални режим умерено медитеранског типа. Његове притоке имају такође исти режим и тип (по класификацији С. Илешича).

Апсолутна амплитуда водостаја износи 205 см (6). Лед се појављује хладних зима, прекрива реку и каткад је толико дебео да преко њега прелазе пешаци.

Табл. 3. Средњи месечни водостај на реци Унцу код Дрвара за период од 1927—1940 године (6)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред. год.
62	62	80	82	70	60	47	42	46	58	79	71	63

На Унцу је вршено само једно мерење воде и то 28-III-1937 („Извештај“ из 1937 године, стр. 406). Тада је при водостају 40 см изнад нуле протикало поред Дрвара 1,02 м³ воде у секунди, односно специфични отицај је износио 4,76 л сек/км². Недоста-так мерења протикаја и количина воде онемогућио нам је кон-

струисање криве протицаја, која би омогућила утврђивање средњег протицаја Унца у Дрвару. Усвајајући просечну количину падавина за слива Унца у Дрвару $P=1.250$ мм и емпириску формулу за протицај од Келера и Фишера (9 — с. 185) $Q=0,942 P - 405$ (где је Q протицај а P средња годишња количина падавина у мм) добили смо ове средње годишње вредности за Унац код Дрвара:

Протицај	$Q=5,24$ м ³ /сек
Специфични отицај	$q=24,4$ л сек/км ²
Висина отицаја	$O=772,5$ мм
Коефицијент отицаја	$K=0,61$ односно 61%

Основни подаци о највећим притокама Унца дати су у табл. 4. а израђени су на основу карата 1 : 100.000).

Табл. 4. Највеће притоке Унца

Река	Д у ж и н а у м			Укупно
	Главне реке	Притока		
		I реда	II, III реда	
Млински П.		5.100		
		4.000		9.100
Шаторски П.	5.000	5.800	2.300	13.100
		1.800	2.500	4.300
		2.000	600	2.600
Река		4.800	2.300	7.100
		4.500	7.800	12.300
		1.800		1.800
Гудаја		7.000	7.200	14.200
		3.800	400	4.200
		2.800	2.000	4.800
		1.800	700	2.500
Љесковица		11.400	21.400	32.800
Рукавци Унца				
у Мокроношкој		4.200		4.200
жупи		1.100		1.100
Висуница		10.200	21.000	31.200
		4.200	900	5.100
		800		800
Дробњак		8.200	5.300	13.500
Дрвара		8.000	12.500	20.500
		5.400		5.400
Басташица		440		440
		2.600		2.600
Панића Драга		3.300	1.900	5.200
Унац (испод	60.500			
Шаторског П.)		4.800		65.300
Хидрографски систем Унца	65.500	107.840	97.800	271.140

Најкарактеристичнија притока Унца је несумњиво Басташица. Она је најкраћа — 440 м, има велики просечни пад, око 32‰ — и водом најбогатија. Сматра се да је настала од реке Струге која понире у Граховском Пољу. Врело Басташице (сл. 8) је у Дрварској Жупи, под отсеком Басташке Греде, облуком високим 230 м. Вода избија из бунарaste вртаче, изграђене у рудистним кречњацима, са пречником од око 15 м. Вода се из ове вртаче руши у вир слапом високим 7 м. Сам вир претставља циновски лонац дубок преко 3 м. Да је ово врело више само за 10 м Дрвар би имао довољну количину воде за потребе града и индустрије (нарочито за фабрику целулозе која се сада обнавља).

У свом раду Die Kartshydrographie А. Грунд пише о врелу Басташице (2 — с. 32):

„Ово се врело објашњава тиме, што непропустљиви лапори граде загађујућу препреку према кречњацима Каменице.

Карсна вода мора да се прелије на најнижем месту препреке.

Пошто граница између лапора и кречњака између Басташког врела и Омара лежи највише око 600 м и тек код врела тоне испод 500 м, то је овде преливни отвор загађене карсне воде. То објашњава такође што између овог врела и Омара нема извора на граници лапора.

Узрок спуштања границе лапора треба тражити у томе што се Унац, који овде тече поред десног котлинског отсека, овде приближава левом котлинском отсеку. Управо код врела прилази један рукавац Унца, који овде има висину од 456 м, тако близу левог отсека, да је пред кречњаком остао само узан, низак, око 460 м висок лапорни окрајак. Тако је Унац овде створио бочном ерозијом најнижи прелив, па се због тога ту налази врело Басташица“.

Хидроенергија Унца и његових притока процењена је (по инж. В. Шлебингеру) на бруто 40.000 киловата. Од тога се искоришћује незнатан део за двадесетак воденица поточара, којих има највише на Дрвари, као и пумпе које из Басташког врела (сл. 8) избацује воду на површ Каменице, код истоимене железничке постаје, за напајање локомотива.

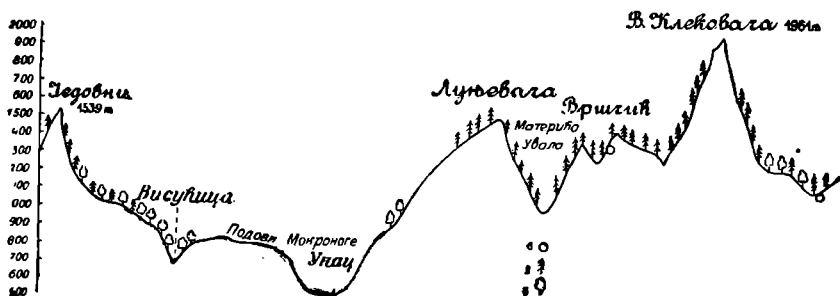
Вегетација

Вегетација је прилагођена клими, рељефу и његовом педолошком саставу. Како су ови елементи у средњем Унцу различити, вегетација је разнолика.

До седамдесетих година прошлог века распоред вегетације био је нешто друкчији него сада, нарочито на скрашћеним флувијалним површима. Шуме храста и букве прекривале су највећим делом садашње ливаде и ретке оранице на површима, којих је тада било врло мало. Шуме су крчене ради добијања нових пољопривредних површина, а од 1902 године и у индустријске сврхе. Тада је отпочело са радом шумско индустријско предузеће

Ота Шајнбаса, које је у циљу интензивије сече шума саградило железничку пругу од 0,76 м и у Дрвару велику стругару (в. стр. 231—234).

Алувијална раван Унца и његових притока до пре педесетак година била је под храстовим шумама и врбацама. Сада је знатним делом под ливадама и њивама засејаним кукурузом, житима и поврћем.

Сл. 9. Профил кроз слив Унца преко Мокроношке котлине
1 — положај пруга шумских железница 2 — четинарске шуме
3 — листопадне шуме

Неогени језерски седименти, односно у њима усечене речне терасе, су и сада, као и пре више од 45 година „густо обрађене“ (9 — с. 381). На њима су њиве, ливаде и воћњаци — најчешће мали шљиваци.

Између шума и скаршћених површи су „брине“ — стрме падине, раседни отсеци покривени ситногорицом или пак сасвим голи. То су у сваком погледу непродуктивне површине.

Скрашћене флувијалне површи су или највећим делом потпуно голе — Подови испод Мусића и Видовог Села у Мокроношкој Котлини, или су под ливадама и пашњацима са мањим забранима („гајевима“) — на Каменици и Подовима у Дрварској Котлини. Мало је њива под житима и воћњацима, око четвртине од укупног броја вртача у близини насеља је обрађено. На дну вртача сеје се највише жито — јечам или раж, погдегде је кукуруз, затим поврће — највише кромпир, купус и лук, а између дна већих вртача и њихових падина засађено је воће, углавном шљиве. У понекој вртачи има добрих ливада.

Планинске стране су под ситногорицом и шумом са мањим крчевинама ливада и пашњака. Буква је најзаступљеније дрво, а потом долазе храст и граб. Ови листопади се јављају до 1.000 м апсолутне висине. Од 1.000 до 1.200 метара је мешовита шума. „Од 1.200 метара висине почиње оморика замењивати јелу, док у омаревој шуми у висини од 1.600 метара по прилици не буде крај, те клековина место ње запрема земљиште. У тој регији чини ситногорицу грмље *Agria chamaemespilus* у толикој мно-

жини, да би се готово могло говорити о брежињиној шуми. У висини од 1.740 м почиње већ грмље *Pinus pumilo*, којим су стене обрасле све до висине од 1.900 м, тако да су сасвим стрми кукови и гребени остали огољени“ (8—с. 366). Та места су обрасла алпским травама, иначе на читавом подручју планина Осјеченице и Клековаче нема ендемичних биљних врста, каквих има у јужној Босни. Од 198 врста 15 отпада на криптогаме а 183 на фанерогаме. Међу првим је 8 које настањују алпски регион, а међу фанерогамама таквих је 55 врста (8—с. 872).

За шуме Босне и Херцеговине, па дакле и долину Унца, може се узети да годишњи принос дрвне масе, као што је познато, износи око 2 м³ по 1 ха што је неопходно истаћи ради њиховог даљег правилног искоришћавања.

II

СТАНОВНИШТВО, НАСЕЉА И ПРИВРЕДА КОТЛИНА СРЕДЊЕГ УНЦА

Различити природни услови у склопу са историско-друштвеним факторима имали су велики утицај на привредну делатност становништва котлина средњег Унца. Недостатак исцрпнијих историских података онемогућује преглед развитка привредних грана котлина у прошлости, изузев одељак о саобраћају. Због тога се у раду углавном даје садашња карактеристика привредног стања котлина са местимичним освртом на стање крајем прошлог и почетком овог века (углавном према подацима прикупљеним од старијих људи на самом терену), када је почело смењивање натуралне привреде робно-новчаном.

У раду се расмарају само главне привредне гране котлина: пољопривреда, индустрија и саобраћај, али се претходно говори о становништву и насељима котлина.

Порекло становништва. — Први документовани подаци о насељености Дрварске Котлине потичу из римског доба. О томе сведоче многобројни остаци римских кућа и римске лепо озида-

Напомена: Статистички подаци (1) дају се по месним народним одборима, којих је на проматраној територији било 6. Подаци месног народног одбора у Прекаји односе се на привреду Прекајске Котлине, месног Народног одбора у Мокроногама на привреду Мокроношке Котлине; на привреду Дрварске Котлине односе се подаци месних народних одбора у Шиповљанима, Врточу, Бастасима и Дрвару. Статистички подаци су дати по месним народним одборима баш зато, што је само тако могуће дати документовано поређење и анализу неједнаког развитка привреде у појединим котлинама, нарочито пољопривреде.

не гробнице (10). У Прекајској Котлини поред остатака римских кућа (у њиви Милана Радуна из Великих Штрбаца) пронађен је 1934 године и жртвеник Јупитера, па је несумњиво и она била насељена у римском добу. О становништву и привреди тог времена у долини Унца не може се ништа конкретно рећи.

Три сачувана миљоказа у Дрварској Котлини указују да је котлину пресецао неки важнији пут римског времена (11—с. 395—404). Он је сарађен 47/48 године нове ере (9. — 268) и претставља само део пута који је спајао Салону са Сервицијом (Босанска Градишка) на Сави а даље се рачвао према северу и истоку. Остаци овог пута претстављени су паралелним олуцима, који су, по мишљењу Ф. Балифа, длетом усецани у камену на размаку 1,2 до 1,25 м. Ширина самих олука износи око 15 см и кроз њих су се кретали точкови римских кола (11—с. 395—404). Међутим, ово ми изгледа мало вероватно. Пре би се могло узети да су ти жљебови — колотечине — створени радом точкова. На највећем од поменутих миљоказа који се налази на Подовима код 76 км друма Книг—Дрвар—Босански Петровац је уклесан врло читко, око пола станиметра у камену, број XXXXVI (Сл. 10). Сем овог броја има с друге стране стуба и два нечитка: . . . IV . . . X (?) и . . . III . . .

Појединости о становништву, насељима и привреди из средњег века скоро нема. В. Кљајић (12) помиње тврђаву Унац. Њу је 1326 заузео хрватски бан Микица. То се вероватно односи на град Висућ, који се налази на левој обали реке Висућице, источно од села Шиповљана. Он се и досада добро очувао. По народном предању његов последњи становник био је стриц краља Стјепана Томашевића, Радивој Томашевић (7—с. 474).

А. Ивић у свом раду „Миграција Срба у Хрватску почетком 16. 17. и 18. столећа“ говори о „сеоби Срба из околине Унца, Срба и Гламоча септ. 1530“ као и о „новој сеоби јуна 1531 године“. „Тих дана, око 10 септембра, пише А. Ивић, кренуше се Срби на сеобу. Подигло их се више него што се у први мах мислило; пошла је сва околина Срба, Унца (подвукао Д. Д.) и Гламоча, све породице са својим старешинама, марвом и са стварима, које могоше понети . . . Циљ им је био најближе место хришћанско, Бихаћ“ (13—с. 28). Нема сумње, да је цела област Унца и његова околина више пута насељавана и исељавана у време турске владавине овим крајевима.

Претци садашњег становништва котлина Унца дошли су овамо пре 220 до 270 година и то највише из Далмације, а нарочито из оног њеног дела који лежи између горњег тока Цетине и Равних Котара, потом из Лике и то највише из њеног јужног краја, затим из Грахова, Змијања и других места Босне. Предања неких породица казују да су Далмација, Лика и други крајеви били само пролазне области, у којима су се њихови претци задржавали дуже или краће време, пре него што су се коначно

настанили у овом крају, одмах после 1700 године. Друге породице су дошле касније, када је Аустро-угарска окупирала Босну и Херцеговину — после 1878 године. То су најмлађе досељеничке породице (7—с. 483—489).

Насеља. — Све до аграрне реформе 1921 године земља је већим делом припадала беговима, а претци садашњег становништва читаве долине Унца насељавали су се у њој само по претходном одобрењу онога бега, коме је припадало земљиште, које су поседали насељеници — кметови.

Треба истаћи да су при насељавању поједини досељеници наилазили на отпор својих суседа, ранијих досељеника, који су им уништавали усеве па чак и претили убиствима. Никола Зрилић из Заселака код Дрвара, доселио се из Осредака пре више од 100 година и у Заселку се задржао тек после личне интервенције гламочког бега Пилиповића код својих кметова. Риста Новаковић морао се вратити због противљења суседа са Подова у Беглуке. Већ ова два примера из половине прошлог века указују на тзв. „глад за земљом“ — аграрну пренасељеност која је постојала и у тадашњим друштвено-привредним условима.

Куће првих досељеника биле су обично плетаре лепљене блатом или мале брвнаре. У њима је било само једно одељење. У кући су држана мала телад, па чак и одрасла стока, коју је од простора за чељад одвајала ограда од прућа, висока до 2 м, а која се није дизала до таванице. У оваквим кућама није било скоро никаквог намештаја, а и врло мало дрвеног и земљаног посуђа. Једино светло у кућама давао је луч.

При свом повлачењу Турци су 1878 године запалили скоро све куће у средњем Унцу. На згариштима кућа подизане су најпре плетаре, тек да се чељад заштити од невремена, а тек неколико година касније подигнуте су веће брвнаре и зграде од камена. У њима је два а каткад и три одељења. Такве зграде са незнатним изменама и малим локалним одлицима, остале су и до данас. Саме зграде подигнуте су већином на стеновитом, неплодном тлу, како својом површином не би покривале оскудну продуктивну површину.

Насеља су и раније била на свим оним местима где су и сада, али су пре једног века имала десетак пута мање кућа него што их сада имају. Без изузетка сва су насеља била разбијеног, старовлашког типа. Таква су и сада. Изузев варошицу Дрвар, једино насеље збијеног, варошког типа (који је постао 1901 године) и Оштрељ (који је постао 1902 године) сва остала насеља су старија од 200 година. Идући уз ток Унца у Дрварској Котлини су ова села: Бастаси, Доње Врточе, Горње Врточе, Дрвар Село, Трнинић Брег и Шиповљани; у Мокроношкој Котлини су: Мокроноге и Видово Село; у Прекајској Котлини су: Мрђе, Љесковица, Прекаја, Штрпци Велики и Штрпци Мали. Сва села, пак,

деле се на засеоке у којима се истиче по неколико скупина кућа, удаљених једне од других десетак па до више стотина метара.

Ранија привреда. — Сеоски атари се простиру управно на ток Унца. Атари заузимају три различите морфолошке целине: прво, плодне и водом богате равни жупа са језерским наслагама, друго, скрашћене површи и треће, планинске стране. Последње две морфолошке целине су, као што је већ речено, скоро безводне. На овако распостирање сеоских атара утицала је сама њихова привреда: за земљорадњу су служиле релативно плодне жупе, а површи и планинске падине за сточарство.

Сточарство је у несигурним приликама турске владавине и честих сукоба на турској граници било главно занимање становништва, јер се стока — „покретна имовина“ — могла навремене склснити на сигурније место од непријатеља — пљачкаша. Седамдесетих година прошлог века било је домаћинства која су имала по неколико стотина грла. Илија Јоветић-Трикић из Дрвар Села (по казивању његовог сина Митра, старог 96 година), имао је сам око 500 оваца, 25—30 говеда и 12 коња. Он није држао козе. Њих је било мало у селима горњег дела Дрварске Жупе — 10—12 грла у једном домаћинству — док их је у Бастасима било знатно више; само Реља Граховац је имао 300 коза (7—с. 503). Јован Трикић, Зекан Шобић и други имали су по 200, 300, 400 и више оваца, по двадесетак говеда и по десетак коња. Док су Турци држали Босну забрањивали су гајење свиња, али одмах по њиховом одласку, 1878 године, прву прасад донели су (из Книна) Дмитар Малбашкић из Шиповљана, Стојан Трикић из Дрвар Села и Тодор Грубор из Бастаса, а ускоро су сва домаћинства поред остале стоке гајила и свиње (по казивању Дуке Роквића из Подова, старог 95 година).

Земљорадња је била слабија од сточарства све до пред крај прошлог века. Приноси су били добри, пошто је због већег броја стоке ђубрење било интензивније. Речне терасе, које се ступњевито спуштају од југозападних обода Жупа према Унцу, који тече њиховим североисточним ободом биле су потпуно обрађене. Тада је много сејана пшеница (сада скоро искључиво раж). Повртарске културе, из башта између врбака поред река и потока као и из вртача, подмиривале су потребе домаћинства.

Воћарство је било слабо. Највише је, као и сада, гајена шљива.

Окупацијом Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, настале су стабилније политичке прилике у овом, дотле граничном делу Турске Царевине. Са порастом становништва и повећаним потребама животних намирница обрадива површина се морала увећавати. Зато се однос између сточарства и ратарства 80-их година прошлог века почео да мења на штету сточарства. Површине под шљивама и баштама увећане су на рачун ливада, а ове су прошириване на рачун пашњака, док су пашњаци по-

већавани на рачун шума. Ово вертикално померање и прелажење једне категорије привредних површина у другу извршено је прилично брзо — за мање од 40 година. Већ почетком овог века зона сточарства је била потиснута са већег дела скрашћене флувијалне површи, ближе подножју планине, са базом на планинским падинама окренутим Унцу. Врбаца у жупама су већином искрчени и претворени у ливаде и оранице. На местима искрчених шума на површинама појавиле су се ливаде и по која ораница. Површине које је било немогуће очистити од „гредица“ (стена) претворене су у оскудне сеоске пашњаке.

Саобраћај и трговина били су веома слаби све до изградње железничке пруге Книн — Дрвар (1901 године). Котлину су пресецале само коњске стазе и врло лоши путеви по којима су се кретала тешка потпуно дрвена кола, каква су се до пред II светски рат могла видети у Преодачкој Котлини. Таква кола је вукло по 2—4 пара волова. Роба се углавном преносила „у турмама“, тј. караванима, у којима је било до 50 коња и неколико гоњића. Неки од њих су били професионалци. У привредном погледу све три котлине су гравитирале према Босанском Грахову и Книну. Утицај Босанског Петровца био је далеко слабији.

Из котлина су за Скрадин и Шибеник отпремане нарочито дуге за бурад, а врло родних година и жито. Каравани су из Дрварске Жупе путовали 4 дана до Шибеника. Одмарало се на „станицама“ (почев од Дрвара): Старој Стражи, Грабу и Кистању. Већина каравна је ишла само до Книна који је био најближе и главно тржиште, нарочито за продају стоке. Жито из Заселка испод Подова, у Дрварској Котлини, било је најбољег квалитета па су га шибенички трговци познавали по његовом изгледу. Али док се родних година жито продавало, за време сушних и неродних година се морало куповати највише у Босанском Петровцу, а каткад се ишло у долину Сане, у долину Уне до испод Бихаћа, па чак и у долину Саве према Босанској Градишки. Из Далмације се највише доносила со, вино и ракија.

Преко Дрварске Котлине се обављао и трговачки саобраћај Сане и Санице са Далмацијом, односно са Книном, Скрадином и Шибеником. За Далмацију се највише носиле шипке ливеног гвожђа. Обратно су трговци — кириџије, носили углавном со, коју су продавали за другу робу у Босанском Петровцу и другим градовима западне Босне. Роба се већином трампила, а ређе куповала, пошто је тада од мештана мало ко имао довољно новца.

Друштвени односи. — Све до краја XIX века у читавој западној Босни, па дакле и у котлинама Унца, привреда је била јако заостала, натурална. Друштвени односи су носили печат локалног феудалног друштвеног уређења и били су врло једноставни. На једној страни је била маса сиромашних или нешто имућнијих кметова, а на другој страни шачица спахија — бегова који су поседовали највеће и најбоље комплексе земљишта. Бе-

гови су живели изван граница области, у градовима Кулен Вакуфу, Босанском Петровцу, Грахову, Гламочу па чак и у Травнику. Са својим пратиоцима они су долазили само када је требало покупити од кметова „хак“ — део пољопривредних приноса који су кметови били дужни предавати своје бегу; „од свију њивских усева давата је трећина плодова, од поврћа четвртина, од сена половина (а ово баш указује на значај сточарства у читавој феудалној Босни — примедба Д. Д.). Слама, комуша, стрнокос и отава остајала је сва кмету“ (7—с. 461). Пред крај XIX века, па све до аграрне реформе, кмет више није давао „хак“, већ „кесим“ — одговарајућу суму новца. Уколико сам није имао новца, продавао је „бегов део“ производа, те му потом новац давао.

Међу кметовима су постојале разлике у имовинским односима: у квалитету и величини ораница и ливада, у броју стоке. Сиромашнији кметови су радили код имућнијих. Рад се плаћао увек у природи и то највише у житу, вуни и белом смоку, а врло ретко у новцу.

Судова није било. Све парнице присуђивали су сеоски кнезови, али је често воља бегова била сав закон. Неки кнезови, нарочито у Прекајској Котлини, да би стекли поверење бегова судили су на опште незадовољство својих сељака. Било је и неких случајева убистава због крађа стоке (по казивању Дмитра Јоветића из Дрвара).

Породични живот је био јако цењен, нарочито част жена. Предања многих породица говоре о пресељавањима и склањању у Далмацију, која је припадала Аустрији, после убистава турских војника, који би нападали женску чељад, о чему је П. Рађеновић (7) прикупио један део таквих података.

Велики преокрет у оваквим друштвеним односима наступио је почев од првих година XX века, када су шуме у Босни, односно у сливу Унца, доспеле под удар капиталистичке експлоатације. Тада је у једном скоку, без поступног прелаза, становништво Унца прешло из скоро чисте натуралне у робно-новчану, капиталистичку привреду. Друштвено економски односи изменили су се потпуно.

Савремена привреда и њен развој

Индустрија. — Пре аустроугарске окупације у Босни и Херцеговини није било никакве индустрије. Поједини занати били су мање развијени. Трговина је у недостатку добрих комуникација била слаба. Друштвене класе нису биле издиференциране, као што се то ускоро почело да развија, у првом реду под утицајем страног капитала, претежно аустроугарског, који је продирао у привреду окупиране земље. У експлоатацији природних богатстава Босне, коју су предузеле окупатори, државни

и приватни капитал су поделили сфере. Приватни капитал је преузео експлоатацију шума, а државни капитал експлоатацију рудних богатава (17-с. 52).

Пошто је у испитаној области развијена само дрвна индустрија, наша проматрања су упућена само у том правцу.

На оснсу турског закона из 1868 године Аустрија је 75,7% босанских шума прогласила за државне (14- 116). Ускоро затим их је предала на експлоатацију приватним капиталистичким компанијама, са којима је босанска влада склапала дугорочне уговоре. У рукама страног капитала нашло се 314.000 ха најбољих шума из којих се годишње извлачило око 2,000.000 м³ дрва (17-с.—54). Ако се као средњи годишњи прираштај дрвне масе по 1 ха узме 2 м³, одмах се може установити да је преко 3 пута више сечено него што је износио просечни прираст дрвне масе. То показује да се дрвна индустрија у Босни, која се развила на бази огромног шумског богатства, задржавајући високу производњу могла да развије само на рачун постојећих резерви шума. У експлоатацију су узимани они шумски комплекси до којих је било најлакше саградити комуникације и који су експлоаторима давали за кратко време велику добит. Њу је знатно омогућавала јевтина домаћа радна снага пасивних крајева. Босну су без икаквог плана, изузев настојања за што већим профитима, пресекле многе железничке пруге узаног колосека, од којих су се одвајали шумски индустријски колосеци. Последњи су после извршене сече премештани у дуге шуме, праве прашуме. На погодним местима (Дрвар, Добрљин, Турбе, Завидовићи итд.) подигнуте се велике стругаре у којима су за малу надницу радили сиромашни становници околних насеља. Такви су били први кораци развоја дрвне индустрије у Босни.

Упоредо са овим и са отварањем нових рудника почело је формирање радничке класе на једној страни, а уз стране експлоататоре поступно формирање домаће буржоазије. Она је заузела највише места у локалној трговини.

Дрвна индустрија. — Једно од највећих предузећа створено за експлоатацију босанских шума било је деоничарско друштво „Штајнбас“, које је 1892 године основао аустријски инжињер Ото Штајнбас. Друштво је имало своје стругаре у Дрвару и Добрљину, своју железничку пругу и возни парк и своја трговачка заступништва у земљи и иностранству. После I светског рата „Штајнбас“ је постао својина нове државе и добио име Шумско индустријско предузеће Добрљин-Дрвар Д.Д. скраћено „Шипад“. Шипадова стругара у Дрвару добила је после II светског рата име „Грмеч“, а железница Шипада ушла је у састав југословенских железница.

Дрвна индустрија у Дрварској Котлини почела је да се развија од 1901 године на бази шумског богатства планина Лома, Клековаче и Грмеча које је процењено на 30,000.000 м³ дрвета (14-

с. 316). Да би се приступило експлоатацији тог богатства „Штајн-бас“ је најпре саградио железничку пругу узаног колосека од Книна до Дрвара, а затим је продужио преко Оштреља до Српнице, Потока, Јајца итд. Радови су брзо напредовали: почетком априла 1901 године стигла је прва железничка композиција у Дрвар, а већ почетком 1902 године на Оштрељ. У међувремену је саграђена велика стругара, у алувијалној равни Дрваре, код места званог Гелубићи, опремљена тада најмодернијим машинама. Дрво непогодно за даљу прераду на пилани упућивано је у творницу сулфатне целулозе подигнуту поред саме стругаре 1905 године уз учешће и швајцарског капитала. Годишњи капацитет стругаре пред I светски рат износио је 300.000 м³, а „целулозе“ 18.000 тона (15-с. 195). Оба предузећа радила су у току I светског рата са смањеним капацитетом.

После I светског рата власник стругаре постала је држава, а функцију власника (за читаво предузеће „Шипад“) вршио је Министар шума и рудника (18-с. 20).

Стругара је расплагала са 18 гатера. У њој је радило 900 (1932 године) до 2.000 радника (1940 године). Радило се врло често у три смене, изузев период светске кризе када је број дана са радом у три смене износио 5—10% радних дана у години. Највише се резала четинача — 10 до 15 пута више од буковине, која је тежа за обраду. Најзаступљенији производи били су, а и сада су, даске дужине 4 м, а дебљине 18—25 мм. Други производи су: греде, железнички прагови, сандуци за воће, грађевинско-столарски производи (врата и прозори) и намештај.

Производи су упућивани највише (по стању у 1931 години) за Италију око 60% извоза, Северну Африку 20%, Енглеску 6%, Јужну Америку 3,5%, Грчку 4,5%, Египат 2% и остале земље 4% (18-с. 108). Роба је продавана преко „Шипадових“ заступника (16).

Поред велике пилане у Дрвару радила је и знатно мања приватна пилана Милана Мандића. Она је саграђена 1910 године, на десној страни Унца, испод брда Градине на месту где је пре тога био млин истог власника. Својом производњом ова пилана је подмиривала потребе шире околине, а рсбу продавала и у унутрашњости земље.

У трећој деценији свога постојања дрвна индустрија Дрвара давала је „око 10.000 вагона разне грађе и дасака, око 1.500 вагона целулозе“.... (14-с. 318). Сем тога извозило се и око 500 вагона огревног дрва.

У Другом светском рату са радом се потпуно прекинуло 24 јула 1941 године, када су почели први усташки злочини у Дрвару и околини и осетила угроженост личне сигурности становништва. 25 септембра 1941 године дрварски партизани су запалили стругару, фабрику целулозе и ложионицу да њихова постројења не би користили италијански окупатори, који су тог

дана из Книна продрли на ослобођену територију. Известан део машина био је уништен експлозивом*).

Током II светског рата, кадгод су партизани држали Дрвар и околину у својим рукама, обнављана је мала стругара испод Градине и њени производи су ишли за потребе партизанских болница, склоништа и магацина. Први пут је обновљена 1942 године, затим половином 1943 и најзад у мају 1944 године. То је била сва индустриска делатност у котлинама Унца током Народно-ослободилачког рата.

Садашње стање дрвне индустрије. — После ослобођења Дрвара започета је обнова велике стругаре — „Грмеча“ — 22 децембра 1944 године и она је прорадила 22 септембра 1945 године са 10 исправних гатера. Оправка мале стругаре — „Унца“ — почела је касније, тако да је она прорадила тек у мају 1946 године са 1 гатером. Оправка фабрике целулозе започета је јула 1952 године и она ће, по завршеној оправци прорадити са 75% предатног капацитета.

Стругара „Грмеча“ запошљава просечно око 3.000 људи. — 1.100 у стругари и 1.900 у шумским радилиштима Клековаче и Грмеча. Посечена стабла свлаче до шумских пруга нарочито извезбани коњи, а онда се железничким вагонима отпремају директно у стругару на гатере. У стругару „Унац“ балвани се допремају великим десетотонским камионом са приколицама. Она запошљава око 50 људи, од којих као дрвосече у шумама југоисточно од Оштреља ради 30 људи.

Сада се у стругари „Грмеча“ ради често у три смене. Све машине и покретна возила крећу се електричном енергијом. Њу производи термо-електрична централа чији стројеви имају снагу од 470 киловата. Она користи за гориво пиљевину и друге дрвне отпатке. Иста електрична централа даје осветљење граду Дрвару и неким околним засецима.

Преглед пораста производње стругаре „Грмеча“ може се видети из ових података. (види таблицу на стр. 234).

Просечна дневна прерада „Грмеча“ је 460 м³ балвана (просек за 1951 годину), од чега само 62% претставља готову изрезану грађу. У стругари „Унац“ просечна дневна прерада је 24 м³ балвана са око 60% изрезане грађе. Док производи „Унца“ подмирују локалне и домаће потребе, производи стругаре „Грмеча“ продају се на иностраном тржишту. 1951 године продато је највише Енглеској — 32.091 м³ резане јелове грађе, као и 2.177 м³ резане буквине и 530 м³ железничких прагова, а затим: пилан-

* Од дана када су партизани ослободили Дрвар па до дана када су Италијани ушли у њега у ложници у Дрвару су за потребе наших војних јединица прављене ручне бомбе и противтенковске мине. Израђивано је по 500 ручних бомби. најпре од цемента, а затим од водоводних цеви. Њихово пуњење експлозивом вршено је у Титовој Пењини, где је рад био сигурнији у случају авионских напада.

Година	Производња грађе у м³ од		Сандуци у м³	Производња столарије у комадима	Индекс
	Јеловине	Буковине			
1945	2.200				4,5
1946	18.000				35,2
1947	50.000	1.000			100
1948	84.000	3.700		6.100	181
1949	75.000	12.000	300	7.900	185
1950	92.500	9.000	850	9.950	210
1951	77.670	5.900	1.812	520	183

ских отпадака 1.860 тона, јелових окорака 75.873 м³ (за облагање ходника у рудницима), као и 500 м³ сандука.

Тешкоће у дрвној индустрији. — Велике сметње у раду стругара настају због високог снега, који појединих зима достиже местимице висину до 3 м. Сметови завеју пруге, довоз балвана у стругару је нередован, а с тим у вези је производња знатно мања од просечне месечне.

Приличне су тешкоће и због сезонске оскудице у радној снази. Половину радника стругаре „Грмеч“ сачињавају земљорадници из ближе и даље околине Дрвара. Ови радници добрим делом не долазе на посао у пилану за време сезонских пољских радова (сејање, косидба и жетва), јер су тада заузети радом на својим малим поседима.

Кретање месечне производње предузећа приказано у Табл. 5. показује да су јануар и фебруар месеци са најслабијом производњом. То значи да највеће производне тешкоће потичу од климатских прилика. Следећи месеци са најмањом производњом су јул и август, у које време падају најинтензивнији пољски радови у котлинама Унца. Тада месечна производња због недовољне радне снаге подбацује 9,5—12% у односу на месечне просеке производње од маја до септембра. (види таблицу на стр. 235).

Шумска радилишта су на безводном крашком терену. Недостатак довољних количина воде за пиће и котлове шумских локомотива претставља такође знатне сметње у раду. Ово се ипак отклања уз велике тешкоће и приличне материјалне издатке. Само у 1952 години предузеће „Грмеч“ платило је Југословенским железницама 33,646.876 динара за превоз потребне количине воде (152.576 тона) из реке Дрваре до шумских радилишта.

На повишење продајне цене производа дрвне индустрије знатно утиче претовар из вагона узаног у вагоне нормалног колосека у Личкој Калдрми. Тамо се каткад због недостатака теретних вагона нагомилају велике количине грађе и чекају по неколико дана ради даље отпреме.

Знатне штете дрвној индустрији наносе повремени пожари у шуми и самим пиланама. Несумњиво је, да је највећу штету, око 24.000.000 динара причинио пожар од 19 јула 1952 године, када је изгорео један део постројења пилане „Грмеч“.

Табл. 5. Преглед месечне производње пилане „Грмеч“ по запремини резованих трупаца јеловине и буковине у м³

Месец	Г о д и н а			Просек за 1950 – 1952
	1950	1951	1952	
Јануар	8.300	9.804	12.539	10.214
Фебруар	11.700	6.415	11.586	9.900
Март	14.400	10.759	14.426	13.862
Април	15.800	14.550	11.386	13.912
Мај	16.200	14.055	12.161	14.138
Јун	15.450	14.162	9.835	13.146
Јул	12.900	11.277	7.998	10.725
Август	13.400	12.069	10.047	11.839
Септембар	14.260	10.633	12.586	12.493
Октобар	13.500	13.046	12.814	13.120
Новембар	17.200	8.281	11.879	12.453
Децембар	15.900	11.432	12.818	13.383
Годишње	169.010	138.483	139.400	148.964

Метална индустрија заступљена је у извесном смислу у радионици за оправку локомотива и вагона који саобраћају на пругама узаног колосека између Личке Калдрме и Приједора и између Срнетице и Јајца, као и на свим осталим шумским пругама. У радионици ради око 350 радника и преко 50 ученика у привреди. За разлику од радника у дрвној индустрији ово су скоро сви стални радници. Једна петина радника је неквалификована (1).

Рударство. — У неогеним седиментима Дрварске и Прекајске Жупе на незнатној дубини има наслага лигнитичког мрког угља са прелазима у „гланцколе“ и многим трговима пожара (З-с. 116). Његову експлоатацију започело је 1930 године „Адрија-Боксит“, рударско и индустриско Д.Д. Дрниш-Дрвар, које је још 1927 године добило од државе концесију за експлоатацију угља у Дрварској котлини.

Најпре је експлоатисано тзв. „Источно угљеносно поље“, које лежи код села Трњињић-Брег на десној страни реке Дробњака. Експлоатација свог поља напуштена је 1939 године, али је започета експлоатација тзв. „средњег угљеносног поља“. Оно лежи на левој обали реке Дрваре, код Дрвара, на четвртој тераси Унца. Показало се да је ово поље богатије од првог.

После ослобођења настављена је експлоатација овог поља и рудник је добио име народног хероја Марије Бурсаћ. Почетком 1950 године у ходнике рудника је продрла већа количина изданске воде и рудник од тада не ради. Иначе сам угљан није доброг квалитета, јер садржи много сумпора.

Из записника једне стручне комисије, која је децембра 1948 године прегледала рудник, види се да је до тада (децембра 1948 године) отворено око 100.000 м² угљене површине. Узимајући да је просечна дебљина угљеног слоја 2 м у току дотадашњих ра-

дова извађено је око 260.000 тона угља. Процењене резерве износе око 3,750.000 тона.

У Прекајској Жупи слојеви угља су оголићени у долини потока Велике Њиве. За време рата сељаци су га вадили и продавали у Дрвару.

Друга рудна богатства у котлинама средњег Унца засада нису позната.

Пољопривреда. — У ситном сељачком газдинству котлина средњег Унца земљорадња и сточарство чине нераздвојну целину. Зато скоро свако домаћинство има парцела у жупама, које дају основни део пољопривредних производа, а на површима и на планинским падинама су ливаде и пашњаци, као и покоја ораница и башта.

За обраду земље употребљава се највише мотика и дрвени плуг, код кога је само раоник гвозден. Ралицом се одавно не оре. Њу не памте ни људи који сада имају преко 90 година. Због ситног поседа и неподесног земљишта тек свако пето домаћинство има свој плуг, док у Мокроногама, где на 1 становника долази 0,156 ха башта и ораница (Табл. 6), од 256 домаћинстава свој плуг има само 5 домаћинстава (1)!. Новијих пољопривредних справа је врло мало. Једну сејачицу у Дрвару, једну вршалицу у Мокроногама и четири машине за сечење сточне хране имале су сада расформиране сељачке радне задруге (1).

Продуктивно тле Дрварске, Мокроношке и Прекајске котлине обухвата 59.326 ха односно 98,5% од укупне површине котлина; на баште и оранице долази 2.422 ха односно 4,2%, воћњаке 120 ха односно 0,2%, ливаде 8.763 ха односно 14,6%, пашњаке 9.394 ха односно 15,5% и шуме 38.527 ха или 64,1%. На не-

Табл. 6 — Површине у ха по појединим категоријама искоришћавања тла на дан 31-V-1951 (1)

Котлина	Пољопривредне површине					Шуме	Продуктивно тле	Непродуктивно тле	Површина котлина +) 8+9
	Баште и оранице	Воћњаци	Ливаде	Пашњаци	Укупно 2+3+4+5				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Прекајска	651	7	2.434	3.031	6.123	12.939	19.062	253	19.315
Мокроношка	257	11	1.660	2.466	4.394	7.931	12.325	145	12.470
Дрварска	1.514	102	4.669	3.897	10.182	17.757	27.939	496	28.435
У к у п н о	2.422	120	8.763	9.394	20.699	38.627	59.326	894	60.220

+) Површине котлина дате су по атарима села која леже у њима а на основу података Статистичког одељења СНО у Дрвару.

продуктивно земљиште долази 894 ха односно 1,5% површине котлина.

Појас ратарске производње допире до 1.100 м надморске висине, докле климатске прилике омогућују успешно гајење пољопривредних култура.

Једно средње имућно домаћинство има 3—5 ха обрадиве земље. Парцеле су већином разбацане и ситне, што је последица деоба при наслеђивању. Није редак случај да дно неке веће вртаче са 200—300 м² дели 5—6 домаћинстава. Најбоље су оранице у жупама, у алувијалној равни Унца и његових притока, нешто слабије у неогеним седиментима жупа, на терасама Унца и његових притока, док су оранице на површинама слабе, јер је, како то истичу мештани, „земља танка, па је цабе орати и радити ако се добро не ђубри“.

Због потребе ђубрења њива свако домаћинство настоји да има што више стоке. Међутим у односу на прошлост, изгледа да је бројно стање стоке незнатно смањено. Узрок томе треба тражити пре свега у пренасељености становништва и извесном прелазу на уноснију земљорадњу у новим историским и друштвеним условима, који су убрзали распарчавање поседа деобом великих породичних задруга. Домаћинства која су пре тридесетак и више година имала по 20—30 чланова са неоспорно више материјалних могућности, распала су се деобама на ситнија и економски слаба домаћинства са просечно 5—7 чланова. Ова нису у стању да воде напредну пољопривреду и тако запосле све своје чланове. Таква домаћинства чине апсолутну већину — од 776 домаћинстава у Мокроношкој и Прекајској Котлини са 5.165 чланова (по стању од 15-VI-1952 год.) 316 домаћинстава је имало мање од 2 ха обрадиве земље, 289 између 2 и 3 ха, 113 од 5—10 ха, 11 од 10—15 ха и само 4 домаћинства је имало преко 15 ха обрадиве земље.

Појас сточарства допире до највиших висина котлина (В. Клековача 1.961 м), али је претежно скоцентрисан у појасу од 700—1.300 м надморске висине.

Земљорадња није у стању да својим производима обезбеди потребе становништва. У Дрвар се пре II светског рата увозило до „100 вагона кукуруза, 30 вагона брашна, 3 вагона пасуља, 5 вагона купуса . . . из Војводине, 25 до 30 вагона вина и ракије“, као и друге робе: 12 вагона шећера... 2 вагона пиринча итд. (14-с. 318). Пошто скоро сви произвођачи не подмирују ни своје сопствене потребе, Дрвар засада нема скоро никаквог значаја као тржиште локалне пољопривредне производње

Од жита се сада сеје највише кукуруз и то поглавито у алувијалној равни Унца и његових притока. Само на кукуруз долази преко 42% засејаних површина под житима, а потом на јечам — преко 24%, раж — преко 23%, пшеница — преко 3,7%; на сва остала жита долази око 6% површина засејаних житима.

Најзаступљеније поврће је кромпир, који захвата преко 30% површина под баштама, а затим следе купус, кељ и лук (1). Од индустријских култура заступљено је једино конопље и то како у жупама тако и на површима по вртачама званим због тога обично „конопљанице“.

На већим висинама од поврћа успева: кромпир, купус и лук а такође и сточна репа. Јечам се ретко сеје преко 200 м надморске висине. Пасуљ, паприка, парадајз и кукуруз не успевају у тако високим насељима као што је у Дрварској Котлини Оштрељ, који лежи на 1.030 м надморске висине. У Видовом Селу, у Мокроношкој котлини, кукуруз још увек добро успева на 860 м надморске висине, док не може на приближној истој висини у Прекајској котлини у Викановој Драги (на секцијским картама означена као Дубока Драга), где је могуће само гајење јечма, ражи и кромпира.

Приноси пољопривредних култура су веома слаби. Узрок томе је слаба продуктивност знатне површине земљишта и немогућност наводњавања за време суше. Једна од најнероднијих била је 1950 година, када је суша погодила читаву земљу. Тада је кукуруз побран, при чему на њега није пало ни капи кише од краја маја. Кромпир је такође потпуно пропао. Суша је потпуно уништила купус и пасуљ. Многа домаћинства из својих башта нису подигла ни један килограм поврћа. Једино је у вртачама изнад 1.000 м надморске висине било мало кромпира, јер „тамо је земља блажа, па дуже дура сушу“, како то тумаче мештани. Уствари, у тим вишим деловима котлина земљиште се у зиму и пролеће више овлажи, снег се касније отопи, испаравање је мање, па је и штетни утицај суше на културе слабији него на површима и у жупама.

Просечан принос житарица и поврћа износио је у периоду 1948—1951 године у центима са 1 ха површине: пшенице 4,67, ражи 6,17, јечма 4,32 и зоби 3,30 или укупно 4,61 цент жита са 1 ха површине (1). Родних година, када је довољно падавина у вегетационом периоду као што је било 1951 године, приноси су у односу на просек за ФНРЈ такође незадовољавајући, 2—4 пута мањи, али су за локалне прилике добри. 1951 принос пољопривредних култура у центима са 1 ха кретао се овако: раж од 6,2 (у Дрвару) до 9,9 (у Прекаји), пшеница од 5 (у Дрвару) до 8,5 (у Мокроногама), јечам од 4 (у Шиповљанима) до 6,3 (у Мокроногама) и зоб од 2 (у Шиповљанима) до 4,1 (у Мокроногама); кромпир од 35,9 (у Врточу) до 80 (у Дрвару), пасуљ од 10 (у Прекаји) до 13 (у Дрвару), кељ и купус од 50 (у Бастасима) до 100 (у Дрвару и Шиповљанима) и сточне репе од 60 (у Прекаји) до 75 (у Мокроногама и Бастасима). Тек овакви приноси су довољни за подмирење потреба произвођача (1).

Воћарство је неразвијено. Воћњаци су мали, тако да се о њима у правом смислу не може говорити, изузев неколико шљивака на терасама Унца у Врточу, Шиповљанима и Бастасима. На

површима око кућа има по десетак стабала шљива, на које отпада око 9/10 свих врста воћа (1). Сем шљива запажају се крушке, јабуке (петроваче), ораси, трешње и дуње. Има врло много дивљих крушака и јабука. Од њих и дрењина мештани пеку добру ракију.

Највећи принос по стаблу дају јабуке — око 30 кг. крушке 20—25 кг, ораси 18—20 кг, шљиве 15—20 кг и дуње око 10 кг (1).

Винограда нема изузев два мања — оба на десној страни Унца у Бастасима, на падини умртвљене плавине код врела Рујавца. у Мокроногама нема ниједног чокота. У Прекаји је пре тридесетак година Савс Лукач засадио један чокот који даје врло добар плод. Виногради у Дрварској Котлини дају такође добре приносе. Ово показује да су природни услови за виноградарство повољни. Иако је већина становништва пореклом из Далмације, или је прошла кроз њу долазећи у слив Унца, ипак се виноградарству није посветила никаква пажња. У прошлости то није чињено због несигурних прилика, када је сточарство чинило основу читаве привреде. У новије време, распарчавање поседа и свођењем великих породичних задруга на инокосна газдинства од по неколико чланова, виноградарство није више рентабилно. Бишак радне снаге домаћинства упућује се на рад у дрвну индустрију где је зарада сигурнија.

Сточарство. — У котлинама средњег Унца гаје се највише овце, а потом говеда, коњи и свиње (Табл. 7). Свако домаћинство има и нешто мало живине, док се појединци узгред баве и пчеларством. Стока је домаће расе, без икаквих нарочитих квалитета. Користи од ње нису такве, какве би могле бити, уколико би се евентуално прешло на гајење расне стоке. Међутим, природни услови за развој бољег и напреднијег сточарства су врло скучсни. Добрих родних година, као 1951 године, са површина од 1 ха ливада добија се 6 (у Прекаји) до 7,5 (у Мокроногама и Бастасима) центи сена док пашњаци дају 3,2 (у Прекаји) до 4,4 центи (у Дрвару). То је у односу на средње приносе сена у другим крајевима наше земље далеко мање.

Табл. 7. Врста и број грла у Прекајској, Мокроношкој и Дрварској котлини на дан 15-1-1952 године (1)

Котлина	Говеда	Коњи	Мазге	Магарци	Овце	Свиње	Укупно грла		
							Крупних 2+3+4+5	Ситних 6+7	Свих грла 8+9
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Прекајска	1.400	540	—	—	7.802	292	1.940	8.094	10.034
Мокроношка	701	147	—	—	2.772	156	948	2.928	3.876
Дрварска	2.486	1.115	4	2	8.027	640	3.607	8.667	12.274
Свега	4.587	1.902	4	2	18.601	1.088	6.495	19.689	26.184

Укупни приноси сена са ливада и пашњака у 1951 години изнели су 9.073,5 тона (1), док је тада по нашем грубом прорачуну само за коње, говеда и овце (под условом кад би се хранили само сеном) било потребно 34.700 тона. Другим речима, потребе у сену задовољене су само за 26,2% и то под условом да је за средње тежак рад коња од 400 кг тежине потребно 14 кг сена, за говече од 350 кг тежине просечно 8 кг сена и овцу од 40 кг тежине 2 кг сена. Те количине одговарају усвојеним нормама исхране домаћих животиња датих тежина.

Анализа односа потребних и расположивих количина сена, као основне хране за говеда, коње и овце, по појединим атарима ранијих месних одбора указује на огромне недостатке крмне базе. Према бројном стању коња, говеда и оваца а по приносу сена из 1951 године задовољене су потребе у исхрани стоке сеном: у Бастасима са 17,4%, Прекаји 17,6%, Мокроногама 27,5%, Врточу 32,5% и Шиповљанима 35,1%. Са таквом, основном базом не може се мислити о неком даљем већем и планском унапређењу сточарства у котлинама средњег Унца.

Ливаде се забрањују у првој декади маја и од тада се стока храни на пашњацима. Само 441 ха пашњака, односно 7,5% лежи испод 750 м надморске висине (и то у Дрварској Котлини), док осталих 5.843 ха лежи на већим висинама. Као пашњаци користе се и тзв. пустопашице у кршу са укупно 3.110 ха површине (1).

Један део Дрварчана издиже своју стоку на пашњаке. Аташевца (Сл. 11), Матерића Увале и Бубоњине Колибе под Клековачом, на десној страни Унца или у Мисије и Једовник на десној страни Унца. Врточани и Басташани издижу своју стоку у Заглавиуу, Осјеченицу и Бобару, Шиповљани и Мокроножани на Луњевачу (Бајићи, Медаревићи и др.) и Мисије, сточари Видовог Села у Мисије, Једовник (Гвозденовићи, Ковићи, Кукићи и др.) и Мокро Поље (Алексићи и Вокићи — ови су из Мрђа у Прекајској Жупи). Сточари из Прекајске Жупе издижу своју стоку на Луњевачу, Јаворсву Косу, Шајновац и Мокро Поље. Издизање стоке после II светског рата је знатно смањено. Највећи део сточарских колиба је порушен и попаљен за време рата, а нове се не подижу, јер се стока некако одржава на пашњацима око кућа и пустопашицама у кршу.

Стока остаје код колиба све док не поједе сено сабрано са околних ливада. У годинама, као што је била 1950, када суша дуже протраје и трава прегори стока се сасвим сјављује половином јула и остаје у „барама“ (ливадама) око Унца и његових притока. Такве године су тешке за стоку. Она се једва одржи до пролећа, јер су ретка домаћинства која могу набавити потребну количину сена, чија је цена у зиму 1950/51 године достигла до 30 динара по килограму. Стока се тада храни лишњаком.

Производи сточарства подмирују потребе произвођача. Сир и кајмак се ретко продају и то у незнатним количинама на пијаци у Дрвару. Млеко купују само грађани Дрвара и то углавном од сопственика млечне стоке који живе у самом граду, а већином су запослени у трговини, индустрији или администрацији. Такође се продаје нешто мало стоке, већином ситне, за кланицу у Дрвару.

Значај пољопривреде. — Пошто се сточарство и земљорадња узајамно допуњују у привреди једног домаћинства, извршена је њихова упоредна анализа, како би се имала јаснија слика о њиховом значају. При том се пошло од броја грла и пољопривредних површина у хектарима, које долазе на 1 становника котлина (Табл. 8) — материјал је прорачунат према подацима Статистичког одељка СНО у Дрвару.

Табл. 8. — На 1 становника у Дрварској, Микроношкој и Прекајској Котлини долазило је почетком 1951 године

Атар М.Н.О	У пољопривреди површина у ха					У сточарству број — грла					Густина насељености: стан на 1 км ²
	Продуктив- ног тла	Од тога су:			Воћњаци	Свих врста грла на 1 стан.	Од тога				
		баште и оранице	засјано житом				Овце	Говеда	Коњи	Свиње	
Прекаја	5,38	0,185	0,156	0,002	2,844	2,211	0,396	0,153	0,084	—	18,23
Мокроноге	7,53	0,156	0,143	0,006	2,367	1,693	0,428	0,151	0,095	0,384	13,20
Шиповљани	4,61	0,191	0,141	0,023	1,715	1,161	0,326	0,147	0,070	0,508	21,30
Врточе	3,58	0,104	0,157	0,014	1,985	1,294	0,380	0,186	0,121	0,624	27,33
Бастаси	8,02	0,324	0,261	0,013	2,715	1,811	0,558	0,233	0,110	0,508	12,35
Дрвар	0,31	0,250	0,176	0,005	0,681	0,324	0,217	0,076	0,063	0,589	263,66
Просечно	4,98	0,233	0,159	0,011	2,200	1,563	0,385	0,160	0,091	0,530*	19,70

* Просек без Прекаје за који недостају подаци.

Анализом табл. 8 и проматрањима на терену дошло се до следећих закључака (Овде би требало изоставити Дрвар, пошто је то претежно градско и индустриско насеље):

1. Просечна густина насељености котлина је 19,70 становника на 1 км². Она је неједнака по котлинама: у Прекајској 18,23, у Мокроношкој 13,20 и у Дрварској 23,68 становника на 1 км². Знатно су веће разлике по атарима појединих бивших месних народних одбора; оне се крећу од 12,35 у Бастасима до 27,33 у Врточу становника на 1 км².

2. Величина продуктивног тла са изузетком Прекајске Котлине управо је сразмерна просечној густини насељености: 5,38 у Прекајској, 7,53 у Мокроношкој и 4,29 у Дрварској Котлини становника на 1 ха продуктивног тла. Та пропорција остаје непромењена и при поређењу стања по атарима месних народних одбора: уколико је већа густина становништва, утолико је мања површина продуктивног тла која долази на 1 становника. Ова површина креће се од 0,31 ха у Дрвару (густина 263,66 ст/км²) до 8,02 ха у Бастасима (густина 12,35 ст/км²). За све три котлине долази 4,98 ха продуктивног тла на 1 становника.

3. Површине под баштама и ораницама, затим под житом и воњњацима нису сразмерне густини насељености, нити величини продуктивног тла. Та отступања потичу од специфичности локалне привреде појединих насеља, управо од односа ратарства и сточарства; где су бољи услови за сточарство, ратарство је на релативно слабијој висини и обратно.

Највише грла стоке долази на 1 становника (по стању од 15-I-1951 год.) у Прекаји — 2,844 (од чега су 87,2% овце), потом у Бастасима — 2,715 (од тога 85% овце) и у Мокроногама — 2,367 (од чега 71,6% овце), док у Дрвару на 1 становника долази само 0,681 грло (од чега 47,6% овце).

Али, док је у Прекаји и у Бастасима највише грла стоке по 1 становнику, дотле је у тим селима најмање услова за гајење стоке. На 1 грло долази у Прекаји само 0,235 ха ливада и 0,293 ха пашњака, а у Бастасима 0,309 ха ливада и 0,202 ха пашњака. У погледу хранидбених јединица за стоку стање у Прекаји и Бастасима је врло неповољно. Међутим, док у Бастасима на 1 становника долази 0,324 ха орница и башта, дотле је у Прекаји то скоро два пута мање — 0,185 ха. Ово показује да се у Бастасима земљорадња донекле развила на рачун сточарства, претварањем ливада у оранице, али су површине под ливадама ипак веће у Бастасима него у Прекаји, те је сточарство нешто интензивније. У Прекајској Котлини која је у оштријим климатским условима, земљорадња није могла да стекне преовлађујући значај, па се зато у одређеним могућностима гајења стоке отишло далеко испод минималног оптимума за искоришћавање грла, због чега је њихова продуктивност мала. У земљорадњи и сточарству Врточа и Шиповљана, који леже око Дрвара, не показују се неке веће несразмере, па је њихов значај у привреди домаћинства приближно једнак, док се у Мокроногама, а нарочито у Видовом Селу, запажа извесно повећавање важности сточарства.

4. Атар Дрвара, као претежно индусгриског насеља (густина насељености 263,66 ст/км²) углавном је под баштама и ораницама. Оне сачињавају 65,9% његове површине, а ливаде и пашњаци свега 11,6%. Разумљиво је, да у атару Дрвара, који је сад у Дрварској Жупи, земљорадња игра важнију улогу од

сточарства, које у самом атару нема своје базе, већ као што је речено, у Мисијама, Једовнику, Аташевцу и Матерића Ували.

Као кратак закључак могло би се рећи: у привреди домаћинства Дрварске Котлине земљорадња и сточарство су по свом значају изједначени. Ово је настало под утицајем рада у дрвној индустрији, јер се у домаћинствима испољава реална тенденција, да својом разноврсном производњом подмире што већи део својих потреба, а новац зарађен радом у индустрији одлази за набавке оних производа које домаћинства не могу произвести. У привреди домаћинства Мокроношке и Прекајске Котлине услови допунског привређивања радом у дрвној индустрији сразмерно су све неповољнији са удаљавањем од Дрвара и шумско-индустриских радилишта на Лому и Клековачи. У привреди ових домаћинства преовлађују природни услови: део становништва Видовог Села, Великих и Малих Штрбаца, које оскудева у обрадивој земљи више од једног дела становништва Мокронога, Прекаје, Мрђа и Љесковице, упућен је на сточарску производњу, али се бави и земљорадњом. У жупама и на речним терасама у Мокроношкој, а нарочито у Прекајској Котлини, нешто већу улогу има ратарска производња.

У општем привредном билансу запажа се да је животни стандард становништва Дрварске Котлине виши него становништва Мокроношке, а нарочито Прекајске Котлине, које се не може у толикој мери бавити допунским привређивањем радом у дрвној индустрији и саобраћају, као што то може део становништва Дрварске Котлине. То истовремено указује и на значај дрвне индустрије.

Недостатак воде — највећи проблем за унапређење привреде. — Оскудица воде у кршу утиче на целокупну привреду. У сувим летњим месецима, од јула до половине септембра а каткад и дуже, несташицу воде нарочито осете земљорадници; и железнички саобраћај се тада обавља са великим тешкоћама.

У Дрварској, Мокроношкој и Прекајској Котлини око 4/5 земљишта, нарочито на десној страни Унца, потпуно је безводно. Ретко где се у том земљишту јавља какво врелце или слабији извор из плитке локалне издани, и уколико их има, већина усахне за време јачих суша.

У таквим приликама нема никаквих могућности да се наводњавањем задовоље потребе за водом оних култура, које се гаје по вртачама и на плитким ораницама безводног крша. Због тога се дешавало (1950 године) да усеви потпуно пропадну и летина не да чак ни толико приноса, колико је семена утршено.

Када пресуше врелца и локве, а и у самим цистернама (локални термин „бунар“) нестане воде, настају дуга и исцрп-

љујућа кретања стоке ради напајања на рекама или изворима у жупама. У котлинама средњег Унца ова путовања ради напајања стоке почињу крајем јула и почетком августа и трају до првих јесењих киша, најчешће до почетка друге половине септембра. Иако у односу на друге крашке пределе наше земље стока не прелази тако велики пут, 10—20 км у одласку и повратку, ипак млечна стока, која чини основу сточарске производње, знатно ослаби и даје врло мале количине млека. Због тога је и штета, коју сточарству причињава недостатак воде, врло велика.

Ради пуњења котлова локомотива Југословенских железница, вода се у вагонима — цистернама извлачи из Дрвара (вода је из реке Дрваре) и оставља по железничким станицама и изван Дрварске Котлине. То су знатне количине воде: у 1951 години упуњено је из Дрвара на успутне железничке станице према станицама Хрњади и Срнетица, 152.626 тона воде, а 1952 године 132.724 тоне, што је Југословенске железнице коштало 1,441.731 динар (по подацима добијеним од железничке станице у Дрвару). Напред је већ истакнуто (стр. 234), да знатно веће трошкове подноси шумско-индустриско предузеће „Грмеч“ при снабдевању водом својих шумских радилишта.

Као један од услова за обнову творнице целулозе у Дрвару поставља се њено снабдевање довољним количинама чисте воде (око 300 литара у секунди). Још увек се траже могућности најрационалнијег снабдевања творнице потребном количином воде, иако творница лежи у Дрварској Жупи, за коју се не може рећи да оскудева у води. Али Басташко Врело које би могло да задовољи потребе, је не само преко 5 км удаљено од творнице, већ је и неколико метара ниже од ње, тако да би се вода у постројења могла достављати само помоћу јаких пумпи. Да ли би се исплатило и било изводљиво подизање бране високе око 40 м и широкe око 30 м у клисури реке Дрваре (Сл. 12), изнад железничког моста, којом би се поред потребе воде за творницу могла обезбедити и производња електричне енергије у износу од око 1.000.000 квч годишње, или би ипак били кориснији специјални бунари у алувијалним равнинама Унца, Дрваре и Дробњака, или пак уређаји за пречишћавање речне воде, то је све ствар ширег круга сручњака, коју они терба да реше. Овде, пак, треба само истаћи да се питање снабдевања водом јавља као посебан проблем не само у безводном кршу, већ и у Дрварској Жупи за потребе дрвне индустрије.

Воду за пиће становници безводних делова котлина добијају из цистерни у које се сакупља атмосферска вода са кровова зграда или пак из ливаца и са пашњака. Међутим, око 90% цистерни не задовољава потребне хигијенске услове. Нису ретки случајеви да се вода слива у отворене цистерне са па-

шњака, при чему још тече преко сеоског пута (Сл. 13), те може бити извор зараза.

Стока се већином напаја из локава. Мали је број оних које никада или врло ретко пресуше. Такве локве претстављају праву благодат за читаво село, па су зато оне познате и у другим даљим селима котлина. Али треба напоменути да је старање о локвама прилично слабо, стока јако загађује воду, па је она једва употребљива. Већина ловака је на сунцу (Сл. 14), изложена јаком испаравању и загревању, те је необично повољна за размножавање микросорганизама штетних по квалитет воде.

Пре него што се приступи решавању проблема снабдевања водом становништва и стоке у безводним теренима трију котлина средњег Унца (и уопште) потребно је израдити катастар врела извора цистерни и локава, како би се на основу постојећег стања могло предвидети шта је и где је најпотребније и најпрече учинити. Неоспорно је само да би што пре требало направити велике државне цистерне, оштећене током последњег рата.

Саобраћај. — Грађење савремених путева почело је тек по уласку Аустријанаца у Босну и Херцеговину, тј. после 1878 године.

И сада је најважнији друм који иде трасом римског пута. Он пресеца котлину од С према Ј. Тај пут иде од Бихаћа и Босанског Петровца, где се стиче са римским путем, преко Оштреља, Дрвара и Ресановца за Книн, Дрниш, Шибеник и Сплит.

Због тешког терена и непроходне клисуре Унца, котлине немају ниједан директан пут из долине Уне од Мартин-Брода према Дрвару. Од Дрвара се одваја један пут који преко Руњевице, Видовог Села, Вагња и Гламоча води у Ливно и даље за Мостар.

Сем поменутих друмова, који спадају у аутомобилске путеве трећег реда, постоји неколико бољих колских путева који од Дрвара воде према З и СЗ. Најдужи је онај који од Дрвара иде кроз Жупу до Обљаја, па се тамо на површ Каменице и преко Подвучјака, Другог Поља и Осредака избија код Доњег Срба на друм Книн—Бихаћ. Остали колски путеви су локалног значаја. Они везују Дрвар као административно-економски и културни центар котлина са насељима која су у њима.

Путеви се одржавају у добром стању, поправљају се и граде нови. Пре садашњег пута низ Подовску Брину било је још два али су они запуштени, јер им је пад био велики.

Кола се у већем броју у овим крајевима појављују око 1880 године, скоро после 15 векова протеклих од времена када су последња римска кола прошла котлином. Та су кола била

гломазна и тешка, сва од дрвета. У Дрвару и околини било их је све до почетка последњег рата. Сада се таква кола ретко могу видети само у селима горњег тока Унца, у подножју планине Шатора. Неподесна су за вучу и незгоде са њима су врло честе. Дешавало се да се због трења запале осовине таквих кола (Обраду Петровићу из Дрвара 1935 године), па да она заједно са товаром (сеном) изгоре на сред пута. Таква кола су замењена колима са гвозденим осовином али без опруга.

Железничка пруга узаног колосека од 0,76 м има највећи економски значај за Дрварску Котлину. Она везује индустријски Дрвар са пругама широког колосека код Приједора и код Личке Калдрме. Да није ње Дрвар се никада не би развио у индустријско место. Пруга има озбиљне недостатке, па су због тога честа исклизнућа вагона, нарочито после киша. Поред тога оне имају велике падове, 26—30‰ (на једном делу између постаја Оштрице и Пасјака).

Пругу су од 1901 и 1902 године радили сељаци из околних села поред којих је она пролазила. Наднице су биле мале. За 15 дана физичког рада снажнији радници су добијали највише до 5 форинти, а слабији обично 2 форинте (по саопштењу Вида Пејића из Дрвара, који је као младић радио на прузи).

Између Оштреља и Дрвара пруга има континуелан пад према Дрвару. Прве године експлоатације шума натоварени вагони су се спуштали према Дрвару без локомотивске вуче. Натоварене вагоне балванима кочило је неколико кочничара. Код Оштрице, где је пруга хоризонтална и мења правац, кочничари су морали да погурају мало вагоне, па су они опет ишли даље, право до стругаре у Дрвару. За време киша било је тешко кочење па су се на окукама дешавала испадања. Тек када се једном цела композиција сурвала преко 100 метара низ Подовску Брину и сви вагони били уништени, уведена је локомотивска вуча између Оштреља и Дрвара.

Возни парк ове пруге је релативно стар и слаб. Сем неколико бољих, новијих и јачих локомотива, све остале су старијег типа.

На овој прузи обавља се редован путнички саобраћај — једном дневно у оба правца, а теретни више пута на дан.

Зимски високи сметови прекидају железнички саобраћај и по неколико дана, те је тада Дрвар „отсечен од осталог света“.

За бржи развој привреде читавог подручја Унца, неопходно би било саградити пругу широког колосека од Мартин-Брода до Дрвара а касније је прудужити преко Мокронога, Прекаје, Рора, у правцу Гламоча, Дувна и Мостара. Ова пруга би, поред великог привредног, имала и стратeгиски значај — једна од лонгитудиналних пруга ФНРЈ Југославије.

ДРВАР

На месту где се сада развија варошица Дрвар, пре 60 година није било ниједне зграде. Свуда су биле само ливаде и врбаџи, који су припадали Дрвар селу. Али, кад је 1894 године на раскрсници пута између Бастаса и Босанског Граховца, иза садашње зграде народне милиције, подигнута зграда среске испоставе (7—573) око ње се створило мало насеље од неколико кућа, названо „град“. Оно је претстављало језгро касније постале варошице.

Нагли развитак Дрвара настао је тек од 1901 године, када је радилиште велике пилане Ота Штајнбаса било повезано пругом узајног колосека са Книном. Ту, 1901 годину треба сматрати за годину оснивања варошице. Тада је на десној страни реке Дрваре, на месту званом Голубић, поред стругаре изграђено и радничко насеље „колонија“, које се кроз четири године спојило са „градом“, насељем око среске испоставе. Тако је пре пола века постао Дрвар, коме је основу положила администрација, а стварне темеље изградила дрвна индустрија.

Становништво града. — До изградње железнице и стругаре у Дрвару у све три котлине живело је искључиво становништво српске народности. Међутим, изградњом железница и почетком рада дрвне индустрије у Дрвар су дошли не само припадници југословенских народа, већ ислужбеници и радници других народности (по попису 31-I-1921 године од 1.996 становника Дрвара било је: Немаца 159, Пољака 55, Чеха и Словака 49, Русина 5, Италијана 5 и Румуна 1). Они су претежно као квалификовани и висококвалификовани радници заузимали руководеће положаје у индустрији и саобраћају.

Основну радну снагу у индустрији Дрвара (пилане, творница целулозе и железничка ложионица) није никада давало само градско становништво, већ сиромашни сељаци околних села који се по завршеном раду враћају својим кућама. Имућнији појединци настањивали су се стално у Дрвару и тамо отварали мање трговине и занатске радионице. На тај начин Дрвар је постао насеље чије је становништво незнатним делом дошло са стране, а огромном већином из најближе околине, док је највећи број запослених радника живео изван града, по околним селима.

Друштвени односи. — Становници околних села, који су се настанили у Дрвару и тамо радили као трговци и занатлије, брзо су се претворили у локалну ситну буржоазију. Интересантан је био пут њеног развитка и става према радништву Дрвара. Првих година, углавном до I светског рата, однос ових трговаца и занатлија према својим рођацима — индустријским радницима — био је врло присан. У штрајковима предузиманим за повећање надница они помажу раднике, заступају њихова гледишта, дају им робу на вересију итд. Али после I светског рата, када су многи од радника, трговаца и занатлија, обишли

велики део европских земаља и упознали се са њима, њиховим народима, у насталим друштвено-политичким приликама нове државе, ти односи су брзо почели да се мењају. Нема више такве помоћи радницима, нема више никаквих кредита. Многом шрајкачу затварају се врата рођакове продавнице, јер класна осећања, борба ситне буржоазије да очува и повећа свој посед, постају јака од родбинских. Али то још увек није било отворено одбијање, већ малограђанско правдање великим тешкоћама често заснованом на неистини.

У току Народне револуције и борбе за ослобођење, када су класне разлике биле потпуно јасно издиференциране, један део младе ситне буржоазије идући путем свога развитка, стаје отворено на страну четника и окупатора и у свом кратком класном развоју бива уништен.

Радништво у Дрвару имало је посебан пут свог развитка. Пошто су то већином људи са села, који су једном ногом у селу, на свом малом поседу, а другом у граду, у индустрији, ту селом и нема пролетера у правом смислу те речи. Али структура њихових посела (стр. 237) показује да су они то скоро потпуно, јер без продаје свог рада они не могу опстати.

Радници који су долазили са стране донели су у Дрвар потпуно нова схватања о положају радника у капиталистичком друштву. Већ 1906 године (?) створена је прва организација социјалдемократске странке, која је имала око 35 чланова и залагала се за економско побољшање положаја радника, укључујући и организовање штрајкова. Ова странка била је нарочито јака 1921 и 1922 године, када је руководила штрајковима радника Дрвара (по саопштењу Васе Трикића). Касније руководство радничким покретом Дрвара преузимају комунисти. Директор „Шипада“ М. Улмански у свом писму ондашњем министру шума и руда 15 септембра 1933 године пише да су се „у задње време појавили у „Шипаду“ као и у другим предузећима извесни раднички покрети“, а на Оштрељу скупили су се железничари „Шипада“ и на конференцији и конгресу донели резолуцију којом су захтевали колективни уговор за регулисање пословних односа и мера за осигурање старости. „Поменуте појаве... изазивају у мени слутњу, да су покрети опште природе“... каже М. Улмански, истичући „да се и међу шумским радницима осећа доста снажан покрет“. Ови су, наиме тражили повишицу (18—с. 142). Последњих година пред II светски рат појачао се и пропагандни рад. Центар успешне пропагандне активности у раду са омладином био је дом ученика у привреди железничке ложионице, у коме је било преко стотину омладинаца. Сва настојања локалне реакције и ондашњих власти (чести претреси дома ученика у привреди, хапшења појединих омладинаца и радника) нису скренули са правилног пута раднике Дрвара и локалних села. Највећи део њих, нарочито млађи, постали борци Народне револуције, давши шест народних

хероја и велики број војних и политичких руководлаца. Многи бивши радници су данас виши официри Југословенске народне армије, док су други политички и синдикални руководиоци. Један део радника и службеника остао је и даље да ради на својим ранијим дужностима, али у новим социјалистичким друштвеним односима.

Привредни и административни центар. — Према Дрвару гравитирају сва села од Рора на ЈИ до Очијева и Бобољусака на СЗ, те је он у административном, културном и привредном погледу постао центар не само за све три котлине, већ и за неколко насеља изван њихових граница.

Дрвар се развија дуж пута Босански Петровац — Прекаја, источно од места где се зачео, а такође и источно од пиране „Грмеч у крају званом „колонија“. Град има 153 зграде; 41 са једним и 8 са два спрата. Остале су приземне зграде. (По подацима Статистичког уреда Б и Х., Претходни резултати пописа зграда и станова — 18—14-V-1950). У већини зграда са спратовима су трговачке радње или занатске радионице.

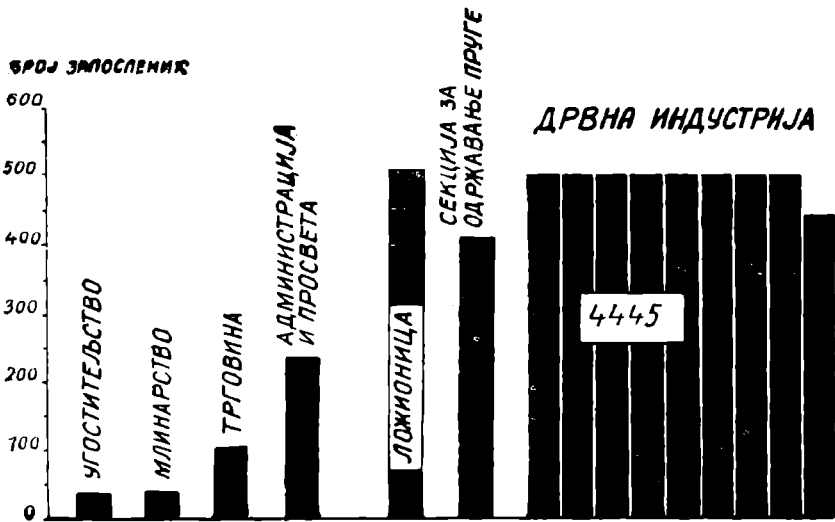
Пре рата је у Дрвару било: „4 обућара, 4 кројача, 2 столара, 2 бријача, 2 пекара и 7 месара“ (15—с. 318). Сада у Дрвару има: 3 берберина, 2 посластичара, 2 пекара, 2 месара, две кројачке задруге и 1 фотограф.

Услови за шири развигак занатства нема (сем тесарског, коларског, столарског, зидарског, ковачког и браварског у оквиру рада индустријских предузећа) јер је сваки сељак помало зидар, тесар, обућар, колар итд., тако да највећи део потребних производа сам израђује, а оштећене поправља.

Индустријским и другим производима становништво се снабдева у трговинама у Дрвару које су већином среска и задружна предузећа.

По новом урбанистичком пројекту Дрвар треба да се развија према алувијалној равни Унца, у правцу Титове Пећине, док би Унац био каналисан и преко њега би било саграђено више мостова. Дом културе који је у изградњи биће један од највећих и најлепших у НР Босни и Херцеговини.

За сам развој Дрвара, за његову прошлост, садашњост и будућност, непосредно је повезан и развој дрвне индустрије. Та веза је толико тесна, да сву перспективу у развоју града Дрвара и његово даљег напретка треба гледати скоро искључиво само у правцу којим ће се развијати индустрија, база привреде подручја Унца. Довољно је погледати графички приказ запосленог становништва у Дрвару (Сл. 16), па да се увиди тачност таквог тврђења. При томе треба још истаћи да се у овом крају железнички сасбраћај развио ради индустријске експлоатације шума. Тада ће слика значаја дрвне индустрије за становништво Дрвара и његове околине и путева њиховог будућег напретка бити још јаснија и потпунија.

Сл. 16. — Запослена лица у предузећима и установама у Дрвару почетком маја 1952 године (1).

* Скоро трећина лица запослених у дрвној индустрији живи ван котлина.

ЗАКЉУЧАК

Дрварска, Мокроношпа и Прекајска Котлина претстављају малу област. Она је врло разнолика по својој природи, а и привреди. Њихов рељеф и геолошка грађа, клима и хидрографија, као и вегетација, садрже још читав низ посебних проблема за чије је проучавање потребно знатно више времена и техничких средстава. Али и на основу овако учињеног њиховог прегледа природе и привреде могу се извести следећи закључци.

Највеће богатство котлина претстављају шуме, на чијој се бази развила јака дрвна индустрија са средиштем у Дрвару. Скоро сваки четврти становник котлина ради у дрвној индустрији и од ње велики број домаћинства има највећи део својих прихода. Иако је просечна густина насељености котлина само 19,70 становника на 1 км², ипак би без индустрије привреда котлина била пасивна. Због тога рационална експлоатација шума с добро организованим транспортом претставља садашњу и будућу основу привреде котлина средњег Унца.

Пољопривреда је давала основни део производа самим произвођачима, док локално тржиште није могла да задовољи, због чега је био неопходан увоз са стране. Она и сада нема изгледа за какав већи развој, док се не реши питање несташице воде нарочито потребне становништву на површима и планинским странама, као и смањивање великог броја грла мањим бројем племенитијих и продуктивнијих врста.

ЛИТЕРАТУРА

1. — — — Подаци Статистичког одељка Среског народног одбора у Дрвару.
2. A. Grund — Die Karsthydrographie, Studien aus Westbosnien, Geogr. Abhandlungen, herausgegeben von A. Penck, B. VII, H. 3, Leipzig, 1903.
3. В. Ласкарев — Mastodon aff. angustidens cuv. из сколине Скопља и других места Југославије, Гласник Скопског научног друштва, Књ. XVII, Од. природ. наука, св. 5, с. 105—129 + IV, Скопље 1927.
4. F. Coch — Die Pliocenän Congerienschichten von Drvar in Westbosnien, Gl. hrv. Prirod. društva u Zagrebu, t. XXIX, 1917.
5. O. Oppitz — Drvarska zavala (Prilog geomorfologije zapadne Bosne), Nastavni vjesnik. 1941—1942, Sv. 3, Zagreb 1942.
6. — — — Извештаји о воденим талозима, водостајима и количинама воде од 1923—1940 године, Хидротехничког одељења Мин. грађевина.
7. П. Рађеновић — Унац, Антропогеографска испитивања, насеља и порекло становништва, Књ. 30, Београд 1948.
8. F. Fiala — Planine Osječenica i Klekovača, Glas. Zem. Muz. Bosne i Hercegovine, s. 366—372, sv. 4, Sarajevo, 1892.
9. E. Richter — Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, Glas. Zem. Muz. Bosne i Hercegovine, s. 257—413, sv. XII, Sarajevo 1906.
10. V. Čurčić — Starine iz okoline . . . Bastasa, Drvara, Vrtoča, Šipovljana itd., Glas. Zem. Muz. Bosne i Hercegovine XIV, Sarajevo 1903.
11. F. Ballif — Rimska cesta od Prologa preko Donjeg Unca i Petrovca u dolini Sane, Glas. Zem. Muz. Bosne i Hercegovine, III, Sarajevo 1891.
12. V. J. Kljajić — Povjest Hrvata, sv. II, Dio I, Zagreb 1900.
13. А. Ивић — Миграција Срба у Хрватску, насеља и порекло становништва, књ. XVI, Београд, 1923.
14. М. Савић — Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VII део, Сарајево, 1929.
15. — — — Bosna i Hercegovina, izdala Sarajevska sekcija Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekta, Sarajevo, 1922.
16. — — — Izveštaj upravnog odbora šumsko-industriskog preduzeća Dobrljin—Drvar A. D. u poslovanju preduzeća u 1935 god. Sarajevo, 1936.
17. В. Маслеша — Млада Босна, Култура, Београд 1945.
18. M. Ulmanský — Prosudivanje stanja Preduzeća kod preuzimanja dužnosti generalnog direktora 15 aprila 1931 god., Sarajevo 1933.
19. — — — Prilozi poznavanju klime Jugoslavije. I. Temperatura, vetar i oblačnost u Jugoslaviji, Rezultati osmatranja za period 1925—1940, izdanje Savezne uprave Hidrometeorološke službe FNRJ, Beograd, 1952.

Résumé

DUŠAN DUKIĆ

TROIS DÉPRESSIONS DU COURS MOYEN DE L'UNAC
Contribution à la géographie de la Bosnie occidentale

Dans le bassin du cours moyen de l'Unac (Bosnie de l'Ouest) se trouvent trois dépressions (fig. 1): de Prekaj, de Mokronog et de Drvar. Leur superficie est de 602,2 km², avec 11.900 habitants.

Ces dépressions sont en majeure partie creusées dans les calcaires du crétacé supérieur. Seules, les parties du Sud—Ouest sont

en dolomites d'âge triasique. Les étendues les plus basses des dépressions (qui ont subi un affaissement tectonique au miocène inférieur) sont recouvertes de sédiments lacustres (marnes, argiles et calcaires d'eau douce) dans lesquels sont intercalées des couches de houille, appartenant au miocène moyen et inférieur.

Dans le relief de ces dépressions on distingue trois éléments morphologiques différents (fig. 2):

1) Les crêtes et les pentes des montagnes qui encadrent les dépressions au NE et au SO.

2) La plate-forme fluviale karstifiée qui se trouve soit d'un côté, soit des deux côtés le long de l'Unac, inclinée dans le sens du courant (fig. 3 et 6).

3) Les parties les plus basses des dépressions, ou „župa“, comme les désignent les habitants.

Parmi les formes d'érosion karstique dominent les entonnoirs ou dolines, dans la proportion de 30 à 40 par km². Il existe des abîmes dont la profondeur dépasse 100 m, ainsi qu'une vingtaine de grottes, dont la plus remarquable est la Grotte de Tito à Drvar (fig. 4). Dans cette grotte, le niveau des basses eaux du lac à siphon descend jusqu'à 37,5 m au-dessous de la rivière Unac, qui coule à 180 m au SO du lac. Parmi les formes fluviales, on remarque l'ensemble des quatre terrasses de l'Unac. Elles sont formées dans les sédiments lacustres et liées aux terrasses correspondantes de l'Una, dans laquelle se jette l'Unac. La plate-forme karstifiée qui suit le cours de la rivière est due à l'érosion de flanc exercée par l'Unac au temps où son cours était au niveau de cette plate-forme, après le comblement du lac. Ainsi la plate-forme est plus récente que la Župa elle-même: elle est d'âge pliocène.

Dans les župas, le climat est doux et tempéré, tandis qu'à la surface et sur les pentes des hauteurs, c'est un climat de montagne. Les variations moyennes mensuelles de température de l'air sont données au tableau 1; le tableau 2 montre l'état des précipitations

Les montagnes et la plate-forme karstifiée n'ont ni source, ni eau courante. Les habitants se servent de l'eau de pluie emmagasinée et les trous aménagés à cet effet. Dans les régions plus basses et les montagnes du SO on trouve des sources et une vingtaine de petits cours d'eau. La rivière la plus importante est l'Unac (fig. 7) dont le régime, d'après les moyennes de ses niveaux d'eau mensuels entre 1927 et 1940, est donnée au tableau 3. Parmi les sources jaillies du karst, il faut distinguer Bastaško Vrelo (fig. 8), dont le débit au temps de hautes eaux est de 20 m³ à la seconde.

La végétation (fig. 9 et 11) a été notablement transformée par le travail de l'homme, surtout en ces cinquante dernières années, depuis qu'on a commencé à abattre les forêts pour l'industrie. La plus-value annuelle des forêts est de 2 m³ par ha. Il n'existe pas d'espèce endémique de plantes.

Les dépressions du moyen Unac ont été peuplées par les Romains dès le 1-er siècle de notre ère. Les bornes kilométriques d'une route romaine qui traversait la dépression de Drvar existent encore (fig. 10). On a peu de données sur les habitants du Moyen Age. Les ancêtres des habitants actuels sont arrivés dans ces contrées surtout de Dalmatie et de Lika il y a 220 à 250 ans, quelques-uns même il y a 70 ans. Les Serbes sont en majorité: plus de 90% de la population.

Toutes les agglomérations sont de type dispersé, sauf la petite ville de Drvar. Jusqu'en 1875, ces contrées étaient sous la domination des Turcs, avec des rapports sociaux féodaux. Les Turcs vivaient seulement dans les villes, hors des dépressions (à Bosanski Petrovac, Bosanko Grahovo, Glamoč). Ils ne venaient dans les villages que pour prélever leur dime, le „hak“ (un tiers de la récolte des champs, un quart des légumes et la moitié du foin), que chaque serf devait donner à son maître, le bey.

Après l'occupation par l'Autriche-Hongrie de la Bosnie-Herzégovine, en 1878, et jusqu'à la réforme agraire de 1921, les serfs payaient en argent le montant du „hak“.

Le début du XX siècle représente un grand tournant dans les rapports sociaux et l'économie des habitants de cette région. De rapports féodaux et d'une économie naturelle on passe brusquement sans étapes progressives, au mode capitaliste de production des marchandises et à l'argent comme moyen de circulation. Une industrie du bois commence à grandir, appuyée sur les forêts des montagnes avoisinantes qu'on estime à 30.000.000 de m³ de bois.

Dans la plaine alluviale de la rivière de Drvara, on a construit en 1901 une grande scierie très moderne pour l'époque avec 18 jeux de scies mécaniques. Auprès d'elle on a élevé en 1905 une usine de cellulose, qui utilisait les déchets de la scierie. Cette scierie transformait annuellement 300.000 m³ de poutres et poutrelles de toutes sortes et l'usine de cellulose produisait 18.000 tonnes de cellulose. Ces deux fabriques étaient reliées par une voie ferrée — à voie étroite — à Knin et à sa ligne de chemin de fer à voie normale (aujourd'hui la correspondance se fait à la station de Lička Kaldrma). Après la première guerre mondiale, le nouvel Etat devint propriétaire de la scierie. Ses produits (bois de construction, caisses et meubles) étaient exportés, surtout en Italie (environ 60%), en Afrique du Nord (20%), en Angleterre (6%), en Afrique du Sud (3,5%).

La scierie et la fabrique de cellulose n'ont pas travaillé pendant la deuxième guerre mondiale, car les partisans avaient mis hors d'usage les machines pour empêcher que l'occupant ne profite des richesses du pays.

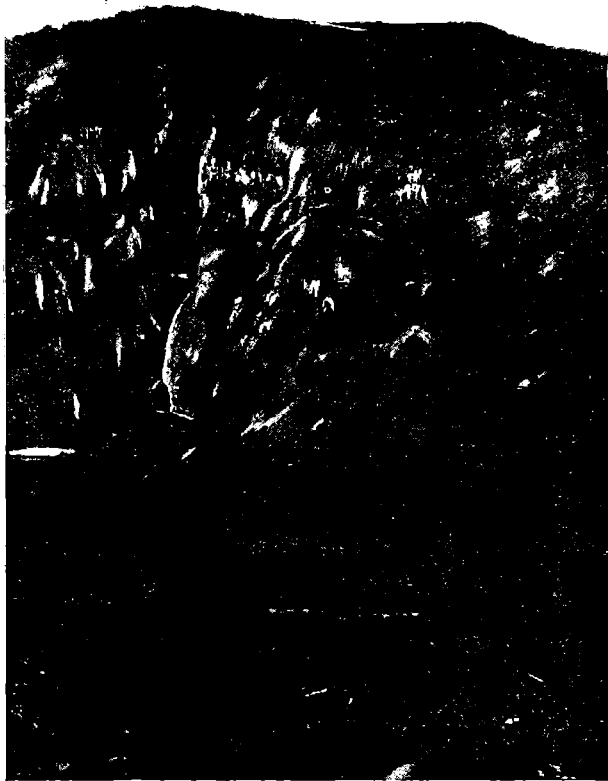
Après la fin de la guerre, on a rénové la grande scierie „Grmeč“, qui a maintenant 10 jeux de scies mécanique, et une petite scierie, „Unac“, qui a un jeu de scies. A côté de ces deux usines

fonctionnait en 1950 une mine de houille: „Marija Bursać“. Les produits de la scièrie „Grmeč“ sont exportés surtout en Angleterre.

Les entreprises de l'industrie du bois sont d'une grande importance économique pour la population. Presque un habitant sur quatre dans les vallées travaille dans ces entreprises ou dans les chemins de fer qui les desservent. Sans le travail de ces industries l'économie des vallées serait passive et les habitants seraient obligés d'émigrer.

L'agriculture ne satisfait pas au besoins et on importe une partie des vivres nécessaires à la population. De par ailleurs la région ne se prête pas à l'élevage, surtout à cause de la pénurie en eau (fig. 14); les récoltes de foin sont faibles, ce qui oblige les habitants à couper des braiches d'arbres et à mettre en réserve les feuilles pour nourrir le bétail pendant l'hiver.

Drvar est le centre administratif et économique qui dessert, non seulement les villages des trois vallées, mais encore quelques autres situés hors de leurs limites. La ville a été détruite pendant la guerre et on est en train de la restaurer. Sa naissance et son développement sont étroitement liés à l'industrie du bois. De l'essor de cette dernière dépend l'avenir de la ville, qui compte actuellement environ 2.000 habitant.

Сл. 4. — Титова пећина у Дрвару

Сл. 5. — Попор Унца пред Склопом у Мокроношкој Жупи.

Сл. 6. Профил површи Каменице на левој обали Унца у Дрварској Котлини

Сл. 7. — Хоризонталним померањем по алувијалној равни у Дрварској Жупи Унац уништава најбоље пољопривредне површине.

Сл. 8. — Басташко врело у Дрварској Жупи

Сл. 10. — Римски миљоказ на Подовима. Види се јасно уклесан број XXXVI, који показује удаљеност од Салоне у миљама.

Сл. 11. — Пашњаци у Аташевцу у Дрварској Котлини. У позадини десно планина Луњевача.

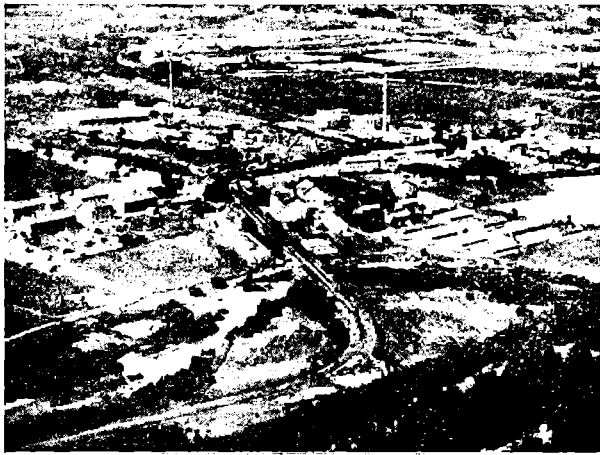
Сл. 12. — Место у клисури Дрваре где би се могла подићи велика брана.

Сл. 13. — Снабдевање пијаћом водом становништва из „бувара“ у који вода долази сливањем са пашњака пошто претходно пређе преко сеоског пута. У позадини локва Адамовића, која траје десетак дана после кише. — Село Црљивица у Дрварској Котлини.

Сл. 14. Локва Долига у селу Подови у Дрварској Котлини.

Сл. 15. — Стругара шумско-индустриског предузећа „Грмеч“,
железничка ложионица, бивша творница целулозе и дсо Дрвара.